

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄՅԵՐ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ 1915-1916 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ
ՀԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

ՀՏԴ 941(479.25)
ՊՄԴ 63.3 (2Հ)
Կ - 294

Աշխատությունը հրատարակության է երաշխավորվել
Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի գիտական խորհրդի
որոշմամբ

**Խմբագիր՝ պատմական գիտությունների
դոկտոր Լ. Ա. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ**

**Կ - 294 Կարապետյան Միեր – Հայոց 1915-1916 թվականների
ցեղասպանության հիմնահարցերը հետխորհրդային հայ պատ-
մագրության մեջ - Եր., ՀՀ ՊԱԱ, Հայոց ցեղասպանության թան-
գարան-ինստիտուտ, 2005, 279 էջ:**

*Գրքում համակարգված և պատմաքննական վերլուծության են ենթարկ-
ված հետխորհրդային ժամանակաշրջանում Հայոց 1915-1916 թվականների
ցեղասպանության վերաբերյալ հրատարակված փաստավավերագրական
ժողովածուները, հուշագրությունները, գիտական հետազոտությունները,
պատմագրական և մատենագիտական աշխատությունները, հիմնահարցի
շուրջ օտար հեղինակների գործերի հայերեն թարգմանությունները, տարբեր
երկրներում Հայոց ցեղասպանության խորհրդարանական քննարկումները,
Եղեռնի ճանաչման ու դատապարտման միջազգային գործընթացները ներ-
կայացնող ուսումնասիրությունները, տարաբնույթ այլ գրականություն:*

*Գիրքը նախատեսված է պատմաբանների, ուսուցիչների, ուսանողության
և ընթերցող լայն շրջանների համար:*

Կ 0503020913 2005
0176(01) - 2005

ՊՄԴ 63.3 (2Հ)

ISBN 99941-956-5-4

© ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2005

Հայոց 1915-1916 թվականների ցեղասպանության հայ պատմա-
գրությունն ունեցել է զարգացման փուլեր:

Եթե 1920-50-ական թվականներին հիմնահարցի ուսումնասիրումը
գաղափարախոսական նկատառումներով պարուրված էր լուրջան շղարշով,
և այդ մասին ոչինչ կամ գրեթե ոչինչ չէր գրվում, ապա 1960-ականների
սկզբներից վիճակը կտրուկ փոխվեց. խորհրդահայ պատմագրության մեջ ի
վերջո պատռվեց լուրջան այդ շղարշը և հրապարակ ելան հիմնահարցի
ուսումնասիրման բնագավառի առաջնեկները: Իսկ Մեծ Եղեռնի 50-ամյակի
նշման ժամանակաշրջանում հրապարակվեցին Ս.Ներսիսյանի,
Ե.Սարգսյանի, Ա.Մնացականյանի, Զ.Կիրակոսյանի, Ռ.Սահակյանի,
Մ.Արզումանյանի, Վ.Միքայելյանի, Ստ.Ստեփանյանի, Ա.Համբարյանի,
Ն.Հովհաննիսյանի, Հ.Պողոսյանի, Ստ.Հակոբյանի և այլոց հետազոտություն-
ները, ստեղծվեցին մի շարք մեծարժեք փաստաթղթերի ժողովածուներ:
Դրանք հաստատուն հիմք ու հենարան դարձան Հայոց ցեղասպանության
հետազոտ ուսումնասիրությունների համար: Այդ տասնամյակներին Հայոց
Մեծ Եղեռնը իր արտացոլումը գտավ և գեղարվեստական գրականության
մեջ. ստեղծվեցին վեպեր ու պատմվածքներ, որոնք ևս պատմագիտական
արժեք ունեն:

Պատմագիտական առումով Հայոց ցեղասպանության պատմության
ուսումնասիրման միանգամայն նոր փուլի սկիզբ դարձավ Հայաստանի
անկախության հռչակումը, երբ վերացան մտքի ու գրչի սահմանափա-
կումները, գաղափարախոսական կաշկանդումները, համագործակցության
լայն հնարավորություններ ստեղծվեցին սփյուռքահայ պատմագիտության
ներկայացուցիչների հետ: Այդ փուլը, որը և ներկա ուսումնասիրության
առարկան է, նշանավորվում է ՀՊԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-
ինստիտուտի գիտական գործունեության կտրուկ աշխուժացմամբ, նոր
որակի գիտական հետազոտությունների, փաստաթղթերի, թեմատիկ գիտա-
կան ժողովածուների աննախնթաց աճով, թեմայի վերաբերյալ դոկտորական
և թեկնածուական ատենախոսությունների քանակի շեշտակի աճելացմամբ,
Հայրենիքում սփյուռքահայ և օտար հեղինակների ուսումնասիրությունների
հրատարակմամբ, միջազգային գիտաժողովների անցկացմամբ, հիմնա-
հարցի պատմությանն ու պատմագրությանը նվիրված հատուկ պարբերա-
կանների հրատարակմամբ և այլ նոր ու թարմ իրողություններով:

Իհարկե նշված հրապարակումների, ինչպես նաև գիտաժողովների և այլ միջոցառումների կազմակերպման ու անցկացման հիմնական ծանրությունն իր ուսերին կրում է ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը (այսուհետ՝ ՀՅԹԻ - Մ. Կ.), սակայն կան նաև այլ հրապարակումներ, որոնք նույնպես ընդգրկվել են սույն աշխատության շրջանակներում:

Նկատի առնելով նյութի առատությունը՝ փորձել ենք այն խմբավորել հետևյալ կերպ. 1) փաստավավերագրական ժողովածուներ և համանման արժեք ներկայացնող հուշագրություններ, 2) գիտական ուսումնասիրություններ, որոնք ըստ թեմատիկայի ներկայացվել են երեք ենթազուխներով, 3) օտար հեղինակների գործերի թարգմանություններ, 4) Հայոց ցեղասպանությունը տարբեր երկրների խորհրդարանական քննարկումներում, 5) Հայոց Մեծ Եղեռնի դատապարտման և միջազգային ճանաչման գործընթացը լուսաբանող աշխատանքներ:

Հարցերի այս խումբն էլ կազմում է սույն աշխատության գլուխների ու ենթազուխների բովանդակությունը: Հուսով ենք, որ այն օգտակար կլինի ինչպես Հայոց Մեծ Եղեռնի պատմությանը զբաղվողների, այնպես էլ դասախոսների, ուսուցիչների, ուսանողության և առհասարակ ընթերցողների լայն շրջանակների համար:

Հեղինակ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅՈՑ ԳԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ, ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ և ՀՈՒՇԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒՄԸ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանում հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ գերմանական փաստաթղթերի հայտնաբերման ու հրատարակման բնագավառում կարևոր ներդրում է պրոֆ. Ստ.Ստեփանյանի խմբագրությամբ 1991-ին լույս տեսած «Գերմանական արքյուրները հայերի ցեղասպանության մասին» ժողովածուն¹: Ժողովածուն կազմողներն են Ստ.Ստեփանյանը և Ն.Բաղդասարյանը:

Ընդարձակ առաջաբանում պրոֆ. Ստ.Ստեփանյանը նշում է, որ հրատարակվող փաստաթղթերը հայտնաբերված են Պոտսդամի, Դրեզդենի, Մերգերուրգի, Շվերինի արխիվներից:

Ժողովածուի հեղինակն այն միտքն է հայտնում, որ ժամանակակիցների հաղորդումները, գերմանական դիվանագետների զեկուցագրերը, Գերմանիայի արտգործնախարարության փաստաթղթերը համոզիչ կերպով վկայում են, որ Գերմանիան լիակատար պատասխանատվություն է կրում թուրքիայում հայերի բնաջնջման համար: Փաստերով ցույց է տրվում, որ կայգերական Գերմանիան ոչ միայն արդարացնում, այլև խրախուսում էր հայերի կոտորածը:

Ներկայացնելով կայգերական Գերմանիայի արտգործնախարարության դիվանագիտական փաստաթղթերի 40-հատորյա ժողովածուն, որը Գերմանիայի արտգործնախարարության հանձնարարությամբ կազմել և 1922-1926 թթ. Բեռլինում հրատարակել են մասնագետ-միջազգայնագետներ Տիմմեն, Սենդելսոն-Բարտոլդը և Յո.Լեփսիուսը, հեղինակը նշում է, որ դա նպտակ էր հետապնդում համոզել եվրոպական հասարակայնությանը, թե իբր Գերմանիան պատասխանատվություն չի կրում արևմտահայության ցեղասպանության համար:²

Պարզաբանելով Ռուսաստանի դիրքորոշումը, Ստ.Ստեփանյանը գրում է, որ դա տրամազօրոն տարբերվում էր Գերմանիայի դիրքորոշումից,

¹ Германские источники о геноциде армян. Период Первой мировой войны., Сборник документов и материалов в 2-х томах. Том 1, Ереван, 1991.

² Նշվ. աշխ., էջ 34:

որովհետև Ռուսաստանը շահագրգռված էր հայերի համակրանքը շահելու և թուրքիայում ապրող հայերի մեջ իր ազդեցությունն ամրապնդելու գործում:

Առաջաբանում արժանվույն են գնահատված Յո.Լեփսիուսի /որի Պոտսդամի բնակարանի գրադարանում աշխատել է հեղինակը-Մ.Կ./, Արմին Վեգների, Յո.Մարկվարտի և այլոց ջանքերը բնաջնջվող հայությանը օգնելու գործում, հետաքրքիր տեղեկություններ են հաղորդվում «Գերմանահայկական ընկերության» գործունեության մասին:

Մերկացնող խոսք է ուղղվում արևմտյան և թուրք հետադիմական պատմագրության հասցեին, որը ճիգ է թափում ամեն բանում մեղադրել զոհին՝ հայերին:

Ժողովածուի նյութերը խմբավորված են վեց բաժինների մեջ: Առաջին բաժնում ներկայացված են գերմանացի գիտնականներ Է.Վերների, Ա.Կրատ-Բոննարդի, Յո.Լեփսիուսի, Բ.Վոլֆդիտերի, Գ.Պուդոբի, Յու.Ֆեյի, Ռ.Դիկի, Տ.Յոնսմանի գրվածքները, երկրորդում՝ հատվածներ գերմանացի ակադեմիկոսներ Ա.Վեգների, Յ.Ֆիրբյուխերի, Յ.Շտյուկերի աշխատություններից, երրորդում հանդես են գալիս գերմանացի հրապարակախոսներ Ֆ.Վինֆրիդը, բարոն ֆոն Մակկայը, Է.Շտիրը:

Զորորդ բաժինը պարունակում է արխիվային նյութեր Դրեզդենի Գլխավոր պետական, Պոտսդամի Գերմանական կենտրոնական, Բեռլինի միսիոներական արխիվներից:

Հինգերորդ բաժնում զետեղված են նյութեր գերմանական հրապարակված փաստաթղթերից, իսկ վերջին՝ վեցերորդ բաժինը ներառում է Գերմանիայի Արևելյան միսիայի փաստաթղթերը:

Հրապարակված ժողովածուն, հիրավի, գերմանական նոր նյութերով լրացնում է համաշխարհային պատմության կարևոր էջերից մեկը հանդիսացող հայոց ցեղասպանության պատմության համակողմանի ուսումնասիրությունը:

Թուրքիայում հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ նոր փաստաթղթերի ու նյութերի հայտնաբերման, գիտական մշակման ու հրատարակման բնագավառում լուրջ ներդրում է կատարել ակադեմիկոս Վարդգես Միքայելյանը: 1989-ին, աշխատելով Գերմանիայի արտգործնախարարության Քաղաքական արխիվում /Բոնն/, ինչպես նաև Պոտսդամի

Կենտրոնական պետական, Դրեզդենի Պետական, Բեռլինյան միսիայի արխիվներում, հեղինակը հրապարակ է հանել մեծաթիվ ժողովածու:¹

Հիմնավորելով նման ժողովածուի հրատարակման գիտական ու քաղաքական հրատապությունը, հեղինակը առաջաբանում գրում է, որ պաշտոնական ու ոչ պաշտոնական պատմագրությունն ու հրապարակախոսությունը ճգնում են «ապացուցել» անապացուցելի՝ որ իբր Օսմանյան թուրքիայում հայերի ոչ մի ցեղասպանություն էլ չի եղել, այլ ընդհակառակը, հայերն են կազմակերպել թուրքերի կոտորածներ: Ինչ վերաբերում է թուրքերի կողմից հայերի բնաջնջման վերաբերյալ անգլիական, ամերիկյան և ֆրանսիական արխիվային փաստաթղթերին, ապա դրանք, ըստ թուրքերի, կողմնակալ ու կեղծ են, քանի որ առաջին համաշխարհային պատերազմում թուրքիայի թշնամի պետությունների փաստաթղթեր են: Նման պայմաններում, այնուհետև նշում է Վ.Միքայելյանը, թուրքիայի դաշնակից կազմակերպության Գերմանիայի, որի կառավարության հանցագործ թողությունները իրականացվեց 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունը, արտգործնախարարության Քաղաքական արխիվի փաստաթղթերի և նյութերի հրապարակումը, բնականաբար, ձեռք է բերում առաջնային նշանակություն, քանզի «Առաջին համաշխարհային պատերազմում թուրքիայի թշնամի պետությունների փաստաթղթեր» փաստարկը կորցնում է իր իմաստն ու ուժը:²

Հեղինակը համոզիչ փաստարկներով ցույց է տալիս, որ դեռևս 1919-ին Պոտսդամում դոկտոր Յոհաննես Լեփսիուսի հրատարակած «Գերմանիան և Հայաստանը» ժողովածուն, որը, անշուշտ, մեծ դեր խաղաց, քաղաքական իրադրության բերումով չէր կարող կատարյալ լինել, որովհետև լույս ընծայվեց բազմաթիվ կրճատումներով, հեղինակին չտրամադրվեցին բոլոր փաստաթղթերը և այլն: Օրինակ է բերվում, թե ինչպես Լեփսիուսի ժողովածուում տեղ չեն գտել այնպիսի քաջատեղյակ և արտակարգ կարևոր պաշտոնյայի փաստաթղթերը, ինչպիսին Հալեպի գերմանական հյուպատոս Ռյուլերն է:³

¹ Армянский вопрос и геноцид армян в Турции /1913-1919/. Материалы Политического архива министерства иностранных дел Кайзеровской Германии. Сборник. Составитель, ответ. ред., автор предисловия, введения и примечаний, доктор исторических наук, проф. Вардгес Микаелян. Ереван, 1995.

² Նշվ. աշխ., էջ 5:

³ Նշվ. աշխ., էջ 6:

Բովանդակային առումով Վ.Միքայելյանը իր հրատարակած փաստաթղթերն ու նյութերը բաժանում է 13 խմբի, որոնցից յուրաքանչյուրը վկայում է Թուրքիայում 1915-1918թթ. հայերի բնաջնջման, արևմտահայության տեղահանության, տարագրյալների նկատմամբ թուրք զինվորների և ավազակախմբերի կամայականությունների, հարյուր հազարավոր հայերի իսլամացման, նրանց հնձող սովի, ցրտի ու համաճարակների, թուրքական բանակ կանչված հայ զինվորների զինաթափման ու ոչնչացման, ցեղասպանության՝ կառավարական մակարդակով պլանավորվածության, կայզերական Գերմանիայի մեղսակցության, արևմտյան տերությունների և հասարակայնության վերաբերմունքի և այլ հարցերի մասին:

Ժողովածուի նախաբանում այն միտքն է հայտնվում, որ թուրքական կեղծարարությունը ծառայում է մեն մի նպատակի՝ խանգարել մեծ տերությունների և ՄԱԿ-ի կողմից Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանության ճանաչմանը, հանգամանք, որը համոզիչ կերպով ցույց է տալիս, որ դեռ վաղ է Թուրքիան քաղաքակիրթ պետությունների ցուցակում գրանցելը:

Ժողովածուի ընդարձակ ներածությունում Վ.Միքայելյանը, պատասխանելով այն հարցին, թե պրակտիկորեն ով իրականացրեց հայ ժողովրդի նկատմամբ ցեղասպանության ակտը, գրում է. «Այո, ցեղասպանության հեղինակները երիտթուրքերն էին ու նրանց կառավարությունը: Սակայն նրանց հրամաններն ու կարգադրությունները բանակի կանոնավոր ստորաբաժանումների, ժանդարմերիայի և ոստիկանության հետ միասին կատարում էր շարքային թուրքը, որը ծարավի էր հեշտ վաստակի: Այն թուրքը, որի նախնիները հայերի հայրենիքում և առհասարակ Առաջավոր Ասիայում հայտնվել էին ընդամենը մի քանի հարյուրամյակ առաջ, և որը այդ ամբողջ ժամանակամիջոցում, մինչև վերջին ժամանակներս ոչ մի քաղաքակիրթ բանի չվարժվեց. ոչ գրականության, ոչ արդյունաբերական աշխատանքի, ոչ առևտրի: Եվրոպան գիտեր, որ այն ժամանակ թուրքերի համար թալանը շարունակում էր մնալ իբրև կյանքի նոր ու կենսակերպ, նրանց գոյության պայման»¹:

Իր միտքը հաստատելու համար Վ.Միքայելյանը վկայակոչում է գերմանացի հեղինակ, գեներալ Լիման ֆոն Ջանդերսի թարգմանիչ Յենրիխ Ֆիրբյուխերի աշխատությունը, որի ռուսերեն հրատարակության առաջաբանի հեղինակն ինքն է²:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 11:

² Г.Фирбухер, Армения 1915. Предисловие к русскому изданию Вардгеса Микаеляна, Ереван, 1991.

Վ.Միքայելյանն այն կարծիքն է հայտնում, որ հայերի ցեղասպանությունը չպետք է սահմանափակել 1915 թվականով, 1915-1922 թվականները դա միայն հայերի բնաջնջման բարձրակետի ու ավարտի ժամանակաշրջանն է, որը սկիզբ է առնում անցյալ դարի 90-ական թվականներից:

Անդրադառնալով Դաշնակցության և երիտթուրքական կուսակցության համագործակցության խնդրին, ակադ. Վ.Միքայելյանը գրում է, որ այդ քայլին հայերի ամենաազդեցիկ կազմակերպությունը գնաց՝ նոր, դեմոկրատական Թուրքիայում հայ ժողովրդի համար փրկություն ձեռք բերելու հույսեր փայփայելով, ենթադրելով, որ դաշնակից-երիտթուրքերը կջնջեն արյունոտ անցյալը: Եվ երբ 1909-ին Աբդուլ Ռամիդի պահնորդները հետապնդում էին երիտթուրքական առաջնորդներին, հայ գործիչները, վտանգի ենթարկելով իրենց կյանքը, թաքցնում էին նրանց:

Դնելով այն հարցը, թե ինչու Դաշնակցությունը կոմպրոմիսի գնաց երիտթուրքերի հետ, Վ.Միքայելյանը պատասխանում է, որ հավանաբար նա չէր կարող այդ քայլին չգնալ այն պարզ պատճառով, որ երիտթուրքերի հակասուլթանական ծրագիրը իր դեմոկրատական պահանջներով լիուլի բավարարում էր հայերի ցանկություններին¹: «Այսօր, Թուրքիայում հայ ժողովրդի ցեղասպանությունից 80 տարի անց,- գրում է ներածականի հեղինակը,- իհարկե, շատ հեշտ է մեղադրել հայ լիդերներին 1907-ին երիտթուրքերի հետ կնքած համաձայնության համար: Այնուամենայնիվ, նրանց մեղքը չէր. որ վստահությունը երիտթուրքերի հանդեպ շրջվեց քաղաքականության մեջ դառը հաշվեսխալի»²: Յեղիհակն ավելացնում է նաև, որ Իթթիհատի հետ Փարիզի 1907-ի համաձայնության տակ դրված է ոչ միայն Դաշնակցության, այլև Թուրքիայի այլ ազգային կուսակցությունների ստորագրությունները:

Փորձելով պատասխանել այն հարցին, թե ինչու երիտթուրքերը, քաջ գիտենալով, որ հայերը կազմում են Թուրքիայի ազգաբնակչության գործուն մասը, այնուամենայնիվ, որոշեցին ոչնչացնել նրանց, Վ.Միքայելյանը գրում է, որ այդ հարցին միանշանակորեն դժվար է պատասխանել, սակայն մի բան անկասկած է՝ գլխավոր պատճառը պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունն էր, որն ընկած էր երիտթուրքերի ծրագրի և պրակտիկ գործունեության հիմքում³:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 15:

² Նույն տեղում:

³ Նշվ. աշխ., էջ 16:

Վկայակոչելով Հալեպի գերմանական հյուպատոս Ռյուլերի, Էրզրումի հյուպատոս Շոյներ-Ռիխտերի, Չմյուռնիայի փոխհյուպատոս Կուկիոֆի զեկուցագրերը և գերմանական այլ փաստաթղթեր, Վ.Միքայելյանն ընդգծում է, որ դրանք ի չիք են դարձնում «հայերի ապստամբությունների» վերաբերյալ թուրքական հորինվածք-վարկածը: Միաժամանակ գերմանական փաստաթղթերի վերլուծության հիման վրա նա հանգում է այն եզրակացության, որ Գերմանիայի կառավարությունը և Կ.Պոլսում նրա դեսպան Վանզենհայնը պաշտպանում էին թուրքական իշխանությունների չարագործությունները: Իբրև Գերմանիայի կառավարության մեղսակցություն Վ.Միքայելյանը մատնանշում է նաև այն փաստը, որ գերմանական ներկայացուցիչները ամեն կերպ համոզում էին հայերին, թե նրանց ոչ մի վտանգ չի սպառնում, որ նրանց լիակատար անվտանգությունը երաշխավորված է: Այդ ուղղակի խաբեությունը ապակողմնորոշեց հայերին և մեծ չափով խանգարեց նրանց ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը: Այդ առթիվ Վ.Միքայելյանը վկայակոչում է փոխհյուպատոս Հոֆմանի խոսքերը. մի հայ բողոքական հոգևորական ասել էր նրան, որ մինչև տարագրությունը իրենք որոշել էին լռյալ մնալ և եթե այն ժամանակ հայերը ամենուրեք դիմադրություն ցույց տային, ապա կդառնային դրության տերը և դատապարտված չէին լինի կործանման: Սակայն իրենց բոլոր գերմանացի բարեկամները Մարաշում, Ռերֆայում, Մալաթիայում, Մամուրեթ-ուլ-Ազիզում համառորեն խորհուրդ էին տալիս ենթարկվել և ոչինչ չի պատահի: Իրենք էլ հավատացին դրան, և այն, որ իրենք հույսը դրեցին գերմանացիների ազդեցության վրա, դարձավ իրենց չար ճակատագիրը¹:

1915-1916 թվականների վերաբերյալ ակադ. Վ.Միքայելյանը հրապարակել է շուրջ 80 փաստաթղթեր, որոնց գերակշիռ մասը շրջանառության մեջ են դրվում առաջին անգամ: Հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում այնպիսի փաստաթղթեր, ինչպիսիք են, օրինակ, Էրզրումի հայ կաթոլիկների առաջնորդ Հովսեփ Եպիսկոպոս Մելքիսեդեկյանի դիմումը գերմանական հյուպատոս Շոյներ-Ռիխտերին, գերմանացի հոգևորական Կյունցլերի նամակը Հալեպի հյուպատոս Ռյուլերին՝ Ռերֆայի և նրա շրջակայքի սարսափելի իրադարձությունների մասին, Ռյուլերի զեկուցագիրը կանցլեր Բետման-Հոլվեզին՝ հայերի դեմ թուրքական կառավարության միջոցառումների մասին, Շոյներ-Ռիխտերի զեկուցագիրը Կ.Պոլսի գերմանական դեսպան Հոհենլոե-Լանգենբուրգին՝ Էրզրումից հայերի տարագրման մասին,

¹ Եզվ. աշխ., էջ 25-26:

Կ.Պոլսի գերմանական դեսպանության հրահանգները կայգերական հյուպատոսություններն հայկական հարցի վերաբերյալ, Ռյուլերի հաշվետվությունը՝ Հալեպ հասած հայերի մասին, դեսպանի պաշտոնակատար Նոյրաթի զեկուցագիրը Բետման-Հոլվեզին՝ Ռերֆայի ինքնապաշտպանության մասին, գերմանական մի շարք միսիոներուհիների վկայությունները և այլն¹:

1916-ի իրադարձություններն արտացոլված են այնպիսի փաստաթղթերում, ինչպիսիք են՝ Ռյուլերի երկու հաշվետվությունները հայերի տեղահանության և Տել-Աբիադի հայկական ճամբարի մասին՝ հասցեագրված կայսերական դեսպան Վոլֆ Մետերնիխին, Հալեպի գերմանական հյուպատոսության աշխատակից Վիլհելմ Լիտտենի տպավորությունների գրառումները Բաղդադից Հալեպ ճանապարհորդության մասին, ռայխստագի անդամ Ս.Էրցբերգերի հուշագիրը Գերմանիայի արտգործնախարարության գաղտնի խորհրդական բարոն ֆոն Ռոզենբերգին՝ Թուրքիայում կաթոլիկ հայերի դրության մասին, Սվազի և Էրզրումի փոխհյուպատոս Կառլ Վերտի ուղեգրությունը, որը լույս է սփռում 1916-ի ծնունդ տասնյակ հազարավոր թուրքերի մահվան իրական պատճառների վրա, Մետերնիխի նամակը ռայխկանցլեր Բետման-Հոլվեզին՝ Թուրքիայի արևելյան նահանգներում հայերի հետապնդումների մասին, մի շարք հոգևոր միսիաների ներկայացրած փաստաթղթերը, Բեռլինի միսիոներական ընկերության դիրեկտոր Կարլ Ակսենֆելդի դիմումը գերմանական կառավարությանը՝ հայերին ոչնչացումից ու իսլամացումից փրկելու միջոցառումների մասին, Էրզրումի հյուպատոս Շոյներ-Ռիխտերի նամակը ռայխկանցլեր Բետման-Հոլվեզին՝ հայկական հարցում իր դիրքորոշման մասին և այլն²:

Վ.Միքայելյանի հրատարակած ժողովածուն մեկ անգամ ևս գալիս է փաստելու այն անժխտելի իրողությունը, որ երիտթուրքական ուժերի վարած պանթուրքական քաղաքականության հետևանքով տարագրվեց ու ոչնչացվեց մի ամբողջ ժողովուրդ՝ արևմտահայությունը, իսկ նրանց հայրենիքը՝ Արևմտյան Հայաստանը, որը կազմում է Հայաստանի 9/10 մասը, վերածվեց ավերակների:

Ժողովածուի հեղինակը համոզմունք է հայտնում, որ գալու է այն ժամանակը, երբ հայ ժողովրդի ցեղասպանության փաստը ստիպված ճանաչելու են նաև թուրք պաշտոնական շրջանները:

¹ Եզվ. աշխ., էջ 171-284:

² Եզվ. աշխ., էջ 285-422:

Հայոց ցեղասպանության աղբյուրագիտության բնագավառի նշանակալի ձեռքբերումներից է «Ռուսական սկզբնաղբյուրները Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանության մասին. 1915-1916 թվականներ» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուի հրատարակումը¹:

Ժողովածուի կազմողներն են Գ.Ա.Աբրահամյանը և Տ.Գ.Սևան-Խաչատրյանը: Կազմման աշխատանքներին մասնակցել են Գ.Վարդապարյանը, Մ.Սահակյանը և Լ.Շահվերդյանը: Ընդարձակ առաջաբանի հեղինակն է ակադեմիկոս Մ.Ներսիսյանը:

Ժողովածուի հրատարակումը հիմնավորվում է նրանով, որ գերմանական, ֆրանսիական, ամերիկյան, անգլիական աղբյուրների սկզբնաղբյուրների ժողովածուների առկայության պայմաններում մինչ այժմ չկար մի առանձին ժողովածու, որտեղ ի մի հավաքված լինեին ռուսական պաշտոնական աղբյուրները, որոնցում արտահայտություն են գտել ռուսական առաջավոր միտքը, հասարակական և քաղաքական գործիչների հոդվածները, գրողների ասույթները: Ժողովածուում տեղ են գտել ինչպես հրապարակված, այնպես էլ առաջին անգամ հրապարակվող փաստաթղթեր ու նյութեր:

Ինչպես առաջաբանում նշում է Մ.Ներսիսյանը, ժողովածուն պարունակում է շատ հետաքրքիր փաստեր և նյութեր, որոնք վերաբերում են առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամը օրերին ռուս ականավոր ու շարքային մարդկանց՝ հայ ժողովրդին ցույց տված բարոյական և նյութական օգնությանը:

Արժեքավոր հրատարակություն է «Հայոց ցեղասպանությունը Թուրքիայում բուլղարական դիվանագիտական փաստաթղթերի լույսի ներքո» փաստաթղթերի ժողովածուն²: Այն կազմել և առաջաբանը գրել է բուլղարահայ հասարակական-գրական գործիչ Հակոբ Կիլիկյանը, բուլղարերենից թարգմանել են Ջ.Ղասաբյանը և Կ.Ճինգոզյանը: Ժողովածուն պարունակում է առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Կոստանդնուպոլսում Բուլղարիայի լիազոր-դեսպան Ն.Կոլուշևի, Ջմյունուհայի հյուպատոս Իվ.Համանջիևի, Ադրիանապոլսի գլխավոր հյուպատոս Գ.Սերափիմովի, Բուլղարիայի նախարարների խորհրդի նախագահ Վ.Ռադոսլավովին հասցեագրած նամակների, հեռագրերի և զեկուցագրերի մի մասը: Այդ

¹ Русские источники о геноциде армян в Османской империи, 1915-1916 годы /Сборник документов и материалов/, Выпуск 1, Ереван, 1995.

² Հայոց ցեղասպանությունը Թուրքիայում բուլղարական դիվանագիտական փաստաթղթերի լույսի ներքո, ՀԳԱԱ ՀԳԹԻ Երևան, 1996:

փաստաթղթերը, որոնք գիտական շրջանառության մեջ են դրվում առաջին անգամ, մերկացնում են իթթիհատականների գործած անօրինական բարբարոսությունները: Այդ նյութերի վավերագրական արժեքը մեծանում է նրանով, որ դրանք գերմանական և ավստրո-հունգարական փաստաթղթերի նման Թուրքիայի դաշնակից պետության պաշտոնյաների դիվանագիտական փաստաթղթեր են:

Ինչպես նշում են ժողովածուի թարգմանիչները, հայ ժողովրդի գլխին պայթած փոթորիկը լայն արձագանք գտավ բուլղարական դիվանագիտական ու կառավարական շրջաններում և մամուլում, դատապարտող զայրալի հոդվածներ լույս տեսան երիտթուրքերի բարբարոսությունների դեմ, հրատարակվեցին աշխատություններ, դիմումներ հղվեցին բուլղարական կառավարությունը՝ ի պաշտպանություն հռչակող հայ ժողովրդի: Այդ բոլորը հայ և բուլղար ժողովուրդների բազմադարյան բարեկամության արդյունքն էր, որ կոփվել էր օսմանյան լծի դեմ համագործակցելու պայմաններում: Բուլղարիայի վարչապետ Վ.Ռադոսլավովը ընդունեց հայ պատվիրակներին և հայտնեց, որ բուլղարական կառավարությունը թագավորական լիազոր դեսպան Ն.Կոլուշևի միջոցով խնդրել է թուրքական կառավարությանը՝ դադարեցնել հայերի հալածանքներն ու կոտորածները: Ի պատասխան հայերի խնդրանքի՝ վարչապետը հավաստիացրեց նաև, որ բուլղարական սահմանն անցնելու դեպքում ոչ մի հայ փախստականից փաստաթուղթ կամ անձնագիր չի պահանջվի: Եզրահանգվում է, որ 1915-1922թթ. Մեծ եղեռնի ու բռնագաղթերի ժամանակաշրջանում բուլղարահայերը և բուլղար ժողովուրդը հսկայական աշխատանք կատարեցին հազարավոր հայ տարագիրներին օգնելու և ապաստան տալու գործում:

Հիշյալ փաստաթղթերը պարունակում են ոչ միայն չարագործությունների սոսկալի նկարագրություններ, այլև ուշադրության արժանի բազում հավաստի ու ճշմարտապատում վկայություններ: Այսպես, լիազոր նախարար դոկտոր Ն.Կոլուշևի 1915թ. մարտի 17-ի թվակիր նամակում խոսք է գնում Ջեթունի հայերի դիմադրության մասին: Նշվում է, որ գորակոչիկներ հավաքելիս գեթունցիները զինված հարձակում են գործել բանտի վրա, կոտորել պահակախմբին, ազատել բանտարկյալներին: Սպանվել է Մարաշի ժանդարմապետ Սուլեյման բեյը և շուրջ երեսուն ոստիկաններ ու զիվորներ: Այնուհետև ապստամբները ամրացել են Ջեթունից դուրս գտնվող վանքում, որոնց դեմ ուղարկվել է զորք և հրետանի: Ինչպես տեսնում ենք, սույն վկայությունը հակասում է պատմագրության մեջ տարածված այն կարծիքին,

թե իբր այս անգամ զեյթունցիները խաբվել են և դիմադրություն ցույց չեն տվել:

1915թ. հունիսի 27-ի թվակիր զեկուցագրում Ն.Կոլուշևը, խոսելով հայ բնակչության աննկարագրելի վշտերի ու տառապանքների մասին, վարչապետին զգուշացնում է, որ եթե թուրքական կառավարությունը փորձի մայրաքաղաքից տեղահանել գավառներից այստեղ բնակություն հաստատած հայերին, ապա հայերը կդիմեն հուսահատ գործողությունների¹: Հաջորդ նամակներում հաղորդվում է, որ հայերի ջարդերն ու հալածանքները ստանում են այդ ժողովրդին վերջնականապես բնաջնջելու ահավոր կերպարանք, ամենուրեք հայկական բնակավայրերը բոլորովին մաքրագործվում են:

Ձմյուռնիայի հյուպատոս Իվան Համանջիկի 1915թ. հուլիսի 24-ի Վ.Ռադոսլավովին ուղղված նամակում նշվում է, որ հավաստի աղբյուրներից ստացված տեղեկությունների համաձայն Անատոլիայի հայ բնակչության վիճակը խիստ տագնապալի է որը ենթարկվում է սիստեմատիկ ու զանգվածային կոտորածների: Բիթլիսում և Էրզրումում ոչ մի հայ չի մնացել, Անկարայից վտարված 750 հայ ընտանիքներ ճանապարհին կոտորվել են:

Ն.Կոլուշևի 1915թ. օգոստոսի 16-ի զեկույցում նշվում է, որ հայերի տարագրությունը օրը օրին ավելի սարսափելի չափերի է հասնում, հայերով բնակեցված նահանգները անապատների են վերածվում: Կոտորածներից զերծ չի մնացել Թուրքիայի խորքերում գտնվող հայաբնակ ոչ մի տարածք: Երիտթուրքերի կատաղությունը մոտենում է Կոստանդնուպոլսի շրջակայքին: Հայերից մաքրվել են Ադաբազարն ու Իզմիրը, որտեղ կատարված հրեշավոր ոճիրները հնարավոր չէ նկարագրել: Բուրսայի տասնյակ հազարավոր հայերից քաղաքում թողնվել է միայն մի ծերունի լուսանկարիչ: Արտասահմանյան ներկայացուցիչներին, որոնք հայերից ստացել են հազարավոր խնդրագրեր, թուրքական կառավարիչները պատասխանում են, թե միջոցառումը ժամանակավոր է և որ արքայական հայ բնակչությանը ոչ մի վատ բան չի պատահի: Մինչդեռ անապատներում հազարավոր հայերի հրեշավոր կոտորածների մասին տեղեկություններ ստացվում են ամեն օր, որը տանում է մի ամբողջ ժողովրդի վերջնական ոչնչացման²:

1915թ. օգոստոսի 31-ի նամակում Ն.Կոլուշևը վարչապետին գրում է, որ հայ բնակչության ոչնչացման վերաբերյալ կենտրոնական իշխանության

հրամանները կատարվում են զարմանալի արագությամբ: Թուրքիայում բոլոր հայերը կոտորվում են, այդ թվում նաև նրանց հոգևոր առաջնորդները, իսկ նրանց շարժական և անշարժ գույքը կողոպտվում է: Լիազոր դեսպանը օրինակ է բերում, թե ինչպես են թուրքական իշխանությունները կազմակերպում հայերի անշարժ գույքի ձևական առք ու վաճառք և նույն պահին գույքատիրոջից խլում են գնորդի վճարած դրամը: Վկայություն է բերվում նաև, որ ոչ մի տարբերություն չէր դրվում հայ լուսավորչականների, կաթոլիկների կամ բողոքականների միջև: Նշելով, որ թուրք ջարդարարներին չդիմադրելը ընդհանուր զարմանք է առաջացնում, լիազոր դեսպանը հայերի նման կեցվածքը բացատրում է մի կողմից նրա բնավորության խաթարմով, որը կատարվել է թուրքական դարավոր լծի հետևանքով և մյուս կողմից՝ իր առաջնորդների փայփայած հույսին հավատալով, թե, այնուամենայնիվ, հայ բնակչության մի մասը մի կերպ խնայվելու է¹:

Ի տարբերություն պատմագրության մեջ տարածված այն կարծիքի, թե ինչ-ինչ նկատառումներով թուրքերը չեն տեղահանել Կոստանդնուպոլսի հայությանը, Ն.Կոլուշևը վկայում է, որ մայրաքաղաքն էլ խնայված չէ: Նա նշում է, որ առայժմ հավաքում և ոչնչացնում են գավառներից եկածներին: Նրանք, ովքեր իրենց ընտանիքները թողել են գավառներում, ուղարկվում են նրանց մոտ, թեև վերջիններս վաղուց արդեն տեղահանվել ու ոչնչացվել են:

Նամակի վերջում լիազոր դեսպանը փորձում է համոզել վարչապետին, որ Գերմանիայի և Բուլղարիայի կողմից թուրքական իշխանությունների առաջ ավելի համարձակորեն միասին ներկայանալու դեպքում, կամ նույնիսկ այս պետություններից մեկի կողմից առանձին, ի վիճակի կլինի խելքի բերելու թուրքական դաժին, որը խնդիր է դրել մինչև վերջ անխնա ոչնչացնելու հայ բնակչությանը, որը բոլոր ստրկացված ժողովուրդներից ունի ամենասուսկալի ճակատագիրը:

Ադրիանապոլսի գլխավոր հյուպատոս Գ.Սերաիմովը և քարտուղար Գրանդարովը 1916թ. փետրվարի 24-ին Բուլղարիայի վարչապետին գրած նամակում նկարագրում են Հայոց պատրիարքարանի գույքի և գանձի թալանը, որին իրենք ակամատես են եղել: Նշելով, որ իրենք ներկա են համաշխարհային ահավոր դրամայի վերջին արարին, բուլղար դիվանագետները գրում են. «Պատմությունը, այդ դաժան ու անխնա քննադատը, թաքցնված մի օթյակում, լուռ նշումներ է անում: Եվ վաղը, երբ ամբողջ ազգեր պատմության դաժան դատաստանի առջև են կանգնելու, Թուրքիան ինչ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 14:

² Նշվ. աշխ., էջ 25:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 31:

պիտի կարողանա ասել իր արդարացման համար... Թուրքիան ի հեճուկս ամբողջ մարդասիրության, վերածննդի ու վերանորոգման ճանապարհով գնալու փոխարեն, վերադառնում է դեպի 14-16-րդ դարերը»¹:

Միջազգային կազմակերպությունների կողմից Հայոց ցեղասպանության դատապարտման կարևորագույն փաստաթղթեր է հրատարակել Լ. Ա. Բարսեղյանը²:

Առաջինը Փարիզում 1984 թ. ապրիլի 13-16-ին կայացած ժողովուրդների մշտական դատարանի հատուկ նստաշրջանի դատավճիռն է:

Ինչպես ներածության մեջ նշում է Լ. Բարսեղյանը, ժողովուրդների մշտական դատարանը հիմնվել է 1979 թվականին, Իտալիայի սոցիալիստական կուսակցության հիմնադիր-անդամ, փիլիսոփա և իրավաբան Լելիո Բաստոյի նախաձեռնությամբ: Այն միջազգային հասարակական հիմունքներով գործող հաստատություն է՝ կազմված տարբեր երկրներում մեծ հեղինակություն վայելող քաղաքական գործիչներից, մեծահամբավ գրողներից, արվեստագետներից ու գիտնականներից:

Դատարանը նպատակ է հետապնդում հասարակական դատի ենթարկել մարդկության դեմ հանցագործություններ կատարած պետություններին՝ հենվելով միջազգային գործող օրենքների վրա:

1984 թ. ապրիլի 13-16-ը Փարիզի Սորբոնի համալսարանում տեղի ունեցան Մշտական ժողովրդական դատարանի նիստերը, որն ամբողջովին նվիրված էր արևմտահայերի ցեղասպանությանը:

Նիստերն սկսվելուց առաջ դատարանը նամակ հղեց Թուրքիայի կառավարությանը՝ խնդրելով պարզաբանել իր դիրքորոշումը, սակայն պատասխան չստացվեց:

Դատարանում զեկուցումներով հանդես եկան Կալիֆորնիայի (ԱՄՆ) համալսարանի պրոֆեսոր Ռիչարդ Հովհաննիսյանը և Ժիրայր Լիպարիտյանը (ԱՄՆ, Քեմբրիջ, «Հակոբ Ջորյան» ինստիտուտ):

Հաղորդումներով հանդես եկան անգլիացի պատմաբան Քրիստոֆեր Ռոկերը և գերմանացի պրոֆեսոր Տեսսա Հոֆմանը, ֆրանսիացի պատմաբան Իվ Տերնոնը: Դատարանը լսեց ցեղասպանություն վերապրած

սպիտուքահայեր՝ սերաստացի Ա. Կյորեշյանի, ամասիացի Բ. Ինջիբարյանի, խարբերոցի Պ. Նահապետյանի և էսքիշեհիրցի Հ. Բոյաջյանի ցուցմունքները՝ հայերի տեղահանումների, կոտորածների և մյուս արհավիրքների մասին:

Դատարանում հանդես եկան պրոֆեսորներ Թ. Վան Բովենը, Տ. Գոյունջյանը, Լ. Կուպերը, Ժ. Վերիովենը, որոնք ցեղասպանությունը որակեցին որպես միջազգային հանցագործություն, զտնելով որ թուրքական կառավարությունը պետք է պատասխանատվություն կրի:

Վերլուծելով դատարանի կայացրած դատավճիռը, Լ. Բարսեղյանը գրում է, որ այն բնորոշեց ցեղասպանությունը որպես մարդու իրավունքները ոտնահարող ամենածանր հանցագործություն, իսկ արևմտահայերի ցեղասպանությունը համարեց ժամանակակից իրողություն, որը պետք է ընդունվի պատասխանատու պետության կողմից:

Լ. Բարսեղյանը հատկապես կարևորում է դատարանի այն եզրակացությունը, որ ներկայիս Թուրքիայի կառավարությունը չի կարող հրաժարվել պատասխանատվությունից և իր նախորդի պես կրում է այդ պատասխանատվությունը՝ իրավահաջորդության սկզբունքով³:

Նա այն համոզումն է հայտնում, որ չնայած Մշտական ժողովրդական դատարանի ոչ պաշտոնական լինելուն, այն իր դատավճռով հայ ժողովրդին զոհացում տալու առաջին քայլը կատարեց և բարոյական ու պատմական փոխհատուցման սկիզբը դրեց⁴:

Գրքույկում զետեղված է ժողովուրդների մշտական դատարանի դատավճռի լրիվ տեքստը⁵:

Երկրորդ փաստաթուղթը Եվրոպական խորհրդարանի՝ «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին» 1987 թ. հունիսի 18-ի բանաձևն է⁶:

Բանաձևի երկրորդ կետում ասվում է, որ ողբերգական իրադարձությունները, որ տեղի ունեցան 1915-1917 թթ. Օսմանյան կայսրության տարածքում հայերի նկատմամբ, ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիայի համաձայն՝ հանդիսանում են ցեղասպանություն⁵:

Միաժամանակ նշվում է, որ ժամանակակից Թուրքիան պատասխանատու չի կարող համարվել Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության

¹ Նշվ. աշխ., էջ 35:

² Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը միջազգային կազմակերպությունների կողմից (1984-1987 թթ.) փաստաթղթեր: Կազմող և ներածականի հեղինակ՝ պատմ. դոկտոր, Լավրենտի Բարսեղյան: Պատասխանատու խմբագիր՝ Ս. Կ. Պողոսյան: ՀՀ ԳԱԱ ՀԳԹԻ, Երևան, 1999

³ Նշվ. աշխ., էջ 8

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 9

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 13-44

⁶ Նշվ. աշխ., էջ 44-49

⁷ Նշվ. աշխ., էջ 47

ողբերգության համար և ընդգծվում է, որ պատմական այդ իրադարձությունների ճանաչումը որպես ցեղասպանություն՝ առիթ չի կարող հանդիսանալ քաղաքական, իրավական կամ նյութական որևէ պահանջի այսօրվա թուրքիայի նկատմամբ:

Երրորդ կետով Եվրոպական խորհրդից պահանջվում է ճնշում գործադրել ներկայիս Թուրքիայի կառավարության վրա, որպեսզի վերջինս ճանաչի 1915-1917 թթ. հայերի հանդեպ կազմակերպված ցեղասպանությունը և այդպիսով նպաստի քաղաքական երկխոսության հաստատմանը թուրքերի և հայերի լիազոր պատվիրակների միջև:

Չորրորդ կետում նշվում է, որ հայերի ցեղասպանության ճանաչումից հրաժարումը ներկայիս թուրքական կառավարության կողմից՝ անհաղթահարելի արգելք կհանդիսանա Եվրոպական Տնտեսական Համագործակցության կազմի մեջ Թուրքիայի հնարավոր ընդունման հարցի քննարկման համար¹:

Լ. Բարսեղյանը Մշտական ժողովրդական դատարանի և Եվրոխորհրդարանի որոշումները համարում է միջազգային հանրության մեծ հաղթանակը Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման գործում²:

ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի արժեքավոր հրատարակություններից է Մեծ Բրիտանիայում ցեղասպանության տարիներին հայանպաստ շարժմանը նվիրված փաստաթղթերի ժողովածուն³:

Ժողովածուի ընդարձակ ներածականում շեշտվում է, որ եթե հայ ժողովրդի համար ճակատագրական այդ ժամանակաշրջանում մեծ տերությունների պաշտոնական շրջանակները գրեթե ոչինչ չարեցին կանխելու կամ զոհն թեթևացնելու նրա տառապանքները, ապա այդ նույն պետությունների առաջադեմ հասարակական ուժերն ու գործիչները իրենց ծայրը բարձրացրին ընդդեմ մարդկության պատմությանը հայտնի ամենաքստմենելի ոճրագործություն:

Միջազգային հայասիրական շարժման մեջ իր ուրույն տեղն ունի Մեծ Բրիտանիայում ծավալված շարժումը, որին առնչվող որոշ փաստաթղթեր էլ քարզամանաբար ներկայացված են սույն ժողովածուում: Այդ բոլոր

¹ Նույն տեղում

² Նշվ. աշխ., էջ 11

³ Հայանպաստ շարժումը Մեծ Բրիտանիայում 1918-1923 թթ. (ըստ ՀՀ պատմության կենտրոնական պետական արխիվում պահվող վավերագրերի): Կազմող և ներածության հեղինակ՝ Բենիամին Պողոսյան: Պատասխանատու խմբագիր՝ Լ. Ա. Բարսեղյան: Երևան, 2002

փաստաթղթերը, որոնք անգլերեն լեզվով են, Հայաստան են բերվել 1972-ին ՀԲԸՄ Փարիզի Նուբարյան գրադարանից և գտնվում են ՀՀ ՊԿՊԱ հայ ազգային պատվիրակության ֆոնդում:

Ներածականի հեղինակը բրիտանական հայասիրական շարժման պատմության մեջ ամենաազդեցիկ կազմակերպություն համարում է Բրիտանական Հայաստան Կոմիտեն (ԲՀԿ), որը հիմնադրվեց 1913-ի սկզբներին ու իր ակտիվ գործունեությունը շարունակեց մինչև 1924 թվականը: Նրա անփոփոխ նախագահն էր հաշտարար դատավոր և պառլամենտի անդամ Անեուրին Վիլիամսը:

Բարձր է գնահատվում 1913-ին ԲՀԿ-ի հրատարակած «Հայաստան, նրա ժողովուրդը, տառապանքները և պահանջները» գրքույկը, որը երկու անգամ վերահրատարակվեց:

Կոմիտեի ազդեցիկ անդամներից էին Նոել և Հարոլդ Բաքստոն եղբայրները, որոնք հայասիրական անխոնջ գործունեություն ծավալեցին:

Պատերազմի տարիներին Բրիտանիայում ծավալված հայասիրական շարժումը հեղինակը բաժանում է երկու մասի՝ քաղաքական և մարդասիրական:

Քաղաքական գործունեության բնագավառում Բ. Պողոսյանը շեշտում է այն հանգամանքը, որ գլխավոր թշնամուն՝ Գերմանիային վարկաբեկող ցանկացած երևույթ ձեռնադրել էր Մեծ Բրիտանիային, որն օգտագործվում էր քարոզչական նպատակներով: Այդ համատեքստում էլ դիտարկվում է երիտասարդ պատմաբան Առնոլդ Թոյնբիի «Հայկական վայրագություններ: Մի ազգի ոչնչացումը» գրքի հրատարակումը 1915 թ. Լոնդոնում: Թոյնբին գրում էր, որ հավանական չէ հայերի կոտորածների նախաձեռնումը գերմանական իշխանությունների կողմից, սակայն գերմանացիները մնում են մեղադրելի, քանի որ նրանք երբևէ չեն ձեռնարկել քայլեր՝ բռնությունների հրամանները վերացնելու ուղղությամբ¹:

Մեր կարծիքով միանգամայն իրավացի է Բ. Պողոսյանը՝ նշելով, որ քարոզչական ուղղվածությունը բոլորովին չի նսեմացնում Թոյնբիի գրքի արժեքը, որն առաջիններից մեկն էր, որը ներկայացրեց ցեղասպանության ընթացքը և նրա կանխամտածված բնույթը՝ ցուցադրելով նաև թուրքական հակափաստարկների կամ արդարացումների սնանկությունը²:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 12

² Նշվ. աշխ., էջ 12

Նշվում է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայասերները մեծ չափով օգտագործեցին պառլամենտական ամբիոնը: Բազմաթիվ ելույթներ ունեցան Բրայսը, որը 1914-ի հունվարից լորդերի պալատի անդամ էր, ԲՀԿ-ի նախագահ Ա. Վիլիամսը և ուրիշներ: Ցեղասպանության վերաբերյալ նյութեր հրապարակվեցին բրիտանական մամուլի տարբեր օրգաններում:

Սակայն այդ տարիներին հայասերների ամենանշանավոր ձեռքբերումը Բ. Պոդոսյանը համարում է Ջեյմս Բրայսի և Առնոլդ Թոյնբիի՝ 1916 թ. հրատարակած «Հայերի հանդեպ վերաբերմունքը Օսմանյան կայսրությունում 1915-1916 թթ» փաստաթղթերի ժողովածուն, որը նրա գնահատմամբ ցեղասպանության ուսումնասիրության առաջնակարգ աղբյուր է, և բերված փաստաթղթերն էլ հիմնականում չեզոք երկրների կամ գերմանացի վկաների տեղեկություններ են¹:

Ներկայացվում են նաև ցեղասպանությունից վերապրածներին մարդասիրական օգնություն հասցնելու Բրիտանիայում ձեռնարկված քայլերը, այդ նպատակով ստեղծված կազմակերպությունների գործունեությունը: Դրանք էին «Հայ փախստականների (Լորդ-Քաղաքապետի) Ֆոնդը» և «Հայկական կարմիր խաչ և փախստականների ֆոնդը»: Դրանցից առաջինն ստեղծվեց 1914 թ. դեկտեմբերին, որի պրեզիդենտն էր Լորդ Բրայսի կինը՝ Է. Ռոբինսոնը: Ֆոնդի մշտական նախագահն էր Լոնդոնի Լորդ Քաղաքապետը, փոխնախագահներն էին Յորքի և Քենտրբերիի արքեպիսկոպոսները: Անդամներ էին լորդ Բրայսը, Քերզոնը և ուրիշներ:

1917 թ. մարտին Մանչեստրում ստեղծվեց «Հայ Որբերի ֆոնդ», որի նախագահն էր լորդ քաղաքապետ Ջոն Մուզլը:

Նշելով, որ բրիտանական հայասերները շարունակեցին իրենց գործունեությունը նաև պատերազմից հետո՝ 1918-1923 թվականներին, Բ. Պոդոսյանը չափազանց կարևորում է Բրայսի «Հայաստանի ապագան» հոդվածը, որը հրապարակվեց 1918 թ. դեկտեմբերին՝ պարբերականներից մեկում: Նա առաջարկում էր հայկական վեց վիլայեթներից ու Կիլիկիայից ստեղծել նոր Հայաստան՝ ԱՄՆ-ի հովանավորության տակ:

Ամփոփելով ներածականը, հեղինակը եզրակացնում է, որ բրիտանական հայասերները մեծ աշխատանք կատարեցին թե՛ մարդասիրական և թե՛ քաղաքական դաշտում, սակայն եթե առաջինի շրջանակներում նրանք

¹ Նշվ. աշխ., էջ 14

կարողացան ռեալ զգալի օժանդակություն ցույց տալ հայ ժողովրդին, ապա քաղաքական դաշտում, ցավոք, նրանց գործադրած ջանքերը քիչ ազդեցություն ունեցան բրիտանական կառավարության գործունեության վրա¹:

Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ ամերիկյան վավերագրերի ոչ ծավալուն, սակայն արժեքավոր հրատարակություն է իրականացրել Տիգրան Ջաքարյանը²:

Ընդարձակ ներածությունում նշվում է, որ պատերազմական պայմաններում Օսմանյան կայսրությունում իրականացվող հայասպանության միակ վկան փաստորեն ԱՄՆ-ն էր՝ հանձին ամերիկյան դիվանագետների, միսիոներների և մասնավոր անձանց, որոնք գտնվում էին կայսրության ամենատարբեր մասերում: Հերքվում է այն մտայնությունը, թե իբր ամերիկյան աղբյուրները միակողմանի են, որովհետև հիմնված են մահմեդականների թշնամաբար տրամադրված միսիոներների հաղորդած սուբյեկտիվ և կեղծ տեղեկությունների վրա, և շեշտվում է այն իրողությունը, որ Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ ԱՄՆ հասած լուրերը սերում էին բավական տարբեր աղբյուրներից: Ընդհակառակը՝ ժողովածուն կազմող գտնում է, որ ԱՄՆ պետդեպարտամենտը Կ. Պոլսի ամերիկյան դեսպանից ստացել է միանգամայն հավաստի տեղեկատվություն:

Իր եզրահանգումը հիմնավորելու համար Տ. Ջաքարյանը վկայակոչում է Ա. Սարաֆյանի՝ ԱՄՆ-ում վերջերս լույս տեսած մի հոդվածը, որտեղ ցույց է տրվում, որ Բրայսի և Թոյնբիի հանրահայտ «Կապույտ գրքի» հիմնական նյութը կազմում են ԱՄՆ-ի պետդեպարտամենտին հասցեագրված պաշտոնական զեկուցագրերը:

Հեղինակի կարծիքով այն հանգամանքը, որ Հայոց ցեղասպանության մասին տեղեկատվության մեծ մասը Վաշինգտոն էր հասնում Կ. Պոլսի ամերիկյան դեսպան Դ. Մորգենթաուի զեկուցագրերի միջոցով, որոնցում բյուրեղացվում էր իրեն հասած բոլոր զեկուցագրերի պարունակած տեղեկատվությունը, բացառիկ արժեք է հաղորդում վերջինիս տեղեկություններին: Դրան հետևում է այն եզրակացությունը, որ ամերիկյան արտաքին գերատեսչության արխիվները կարելի է անկասկած համարել Հայոց ցեղասպանության

¹ Նշվ. աշխ., էջ 21

² Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների վավերագրերը 1915-1916 թթ. Հայոց ցեղասպանության մասին: Կազմող և ներածության հեղինակ՝ Տիգրան Ջաքարյան: Պատասխանատու խմբագիր՝ Լ. Ա. Բարսեղյան: ԳԳԱ ԳՑԹԻ, Երևան, 2002

մասին վավերագրերի հարստագույն շտեմարան, առանց որոնց գոյություն չէին ունենա Չայոց ցեղասպանության մասին դասական ժողովածուները՝ վերոհիշյալ «Կապույտ գիրքը» և Լեփսիուսի «Տեղեկագիրը»¹:

Վկայակոչելով Չալեպի ամերիկյան հյուպատոս Ջ. Ջեքսոնի մի զեկուցագիրը, Տ. Ջաքարյանը նշում է, որ նա առաջիններից մեկն էր, որ ահազանգեց, թե այն, ինչ տեղի է ունենում Օսմանյան կայսրության տարածքում, անկասկած, հայ ազգը իսպառ ոչնչացնելու մանրամասն կանխամտածված ծրագիր է²: Նա վկայակոչում է նաև Խարբերդի ամերիկյան հյուպատոս Լ. Դևիսի մի զեկուցագիրը, որտեղ նշվում է, որ ծրագրվող տեղահանումը նշանակում է տեղահանյալների ճնշող մեծամասնության ստույգ մահ, և հայկական վեց վիլայեթների մեկ միլիոն հայ բնակչության տեղահանումը մի ձեռնարկ է, որը պատմության մեջ զուգահեռ չի ունեցել:

Մատնանշելով Լ. Դևիսի հիշյալ զեկուցագիրը, իր զեկուցագրում դեսպան Յ. Մորգենթաուն եզրակացնում է, թե ինչպես երևում է գոյություն ունի հայ ազգը խորտակելու սխտեմատիկ ծրագիր³: Թվարկելով հայերի նկատմամբ կիրառվող բռնությունները՝ դեսպանը նշում է նաև, որ այդ գործողությունները լրիվ կամայական են և ուղղորդվում են Կ. Պոլսից՝ ռազմական անհրաժեշտության պատրվակով: Ընթացքի մեջ է մի ազգի ոչնչացման գործընթաց:

Տ. Ջաքարյանը վկայակոչում է հետազոտող Ռ. Ազատյանին, որը գտնում է, որ Մորգենթաունի 1915 թ. հուլիսի 16-ի զեկուցագիրը նման բարձրաստիճան պաշտոնյայի կողմից Չայոց ցեղասպանության մասին առաջին ուղղակի վկայությունն է⁴:

Ներկայացնելով Յ. Մորգենթաունի դժոխային պայմաններում հայտնված արևմտահայությանն ամեն կերպ օգտակար լինելու ջանքերը, հեղինակը գրում է, որ Մորգենթաուն նաև հղացել էր կենդանի մնացած արևմտահայերին ԱՄՆ տեղափոխելու գաղափարը, որը, սակայն, դժվար իրագործելի էր: Այդ պատճառով էլ ընդունվեց իրավիճակից բխող ավելի կոնկրետ պլան՝ օգնության կազմակերպումը տեղում և այդ նպատակով դրամահավաքի կազմակերպումը ԱՄՆ-ում: Մորգենթաունի խորհրդով ստեղծվեց հայերի և սիրիացիների օգնության կոմիտե՝ Ջ. Բարտոնի նախագահությամբ, որն անգնահատելի աշխատանք կատարեց:

Ինչպես հեղինակն է նշում՝ Կ. Պոլսում ԱՄՆ-ի դեսպանատունը դարձավ այն տարանցիկ կետը, որի միջոցով տարագրված հայերին էր հասցվում ԱՄՆ-ում հավաքված դրամը, և Մորգենթաուն էր փոխանցվել հարյուր հազար դոլլար: Սակայն վիճակը բարդանում էր նրանով, որ թուրքական իշխանությունները օգնության բաշխումը համարում էին իրենց ներքին գործը և պահանջում էին, որ հատկացված գումարն իրենք տնօրինեին: Նրանք նույնիսկ ձերբակալեցին օգնությունը բաշխող մի քանի անձանց: Միսիոներների միջոցով օգնությունը շարունակվեց մինչև 1917 թ. ապրիլ, երբ խզվեցին դիվանագիտական կապերը Թուրքիայի և ԱՄՆ-ի միջև:

Չրատարակված փաստաթղթերն առավել ամբողջական են դարձնում ամերիկյան դեսպան Չեների Մորգենթաունի կերպարն իբրև մարդասեր և հայասեր:

Ժողովածուում տեղ են գտել թվով 28 փաստաթղթեր, որոնց թվում են ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Բրայենի հեռագիրը դեսպան Յ. Մորգենթաունին, վերջինիս հեռագրերը պետքարտուղարին, Ֆրանսիայում դեսպան Շարփի հեռագրերը ԱՄՆ-ի պետքարտուղարին, օտարերկրյա միսիանների լիազորների ամերիկյան խորհրդի քարտուղար Ջեյմս Բարտոնի հեռագիրը պետքարտուղար Ռ. Լանսինգին, վերջինիս հեռագիրը Ջ. Բարտոնին:

Փաստաթղթերի վերջում գետեղված է Թուրքիայում գերմանական դեսպանատան 1915 թ. օգոստոսի 9-ի հուշագիրը՝ Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարությանը: Այնտեղ մատնանշվում էր, որ հայերի արտաքսման ժամանակ տեղի են ունեցել բռնի գործողություններ, որոնց հետևանքով նրանց մեծ մասը զոհվել է դեռ տեղ չհասած:

Կայսերական գերմանական կառավարությունը հարկադրված էր մեկ անգամ ևս բողոքել այդ սարսափելի արարքների դեմ և հրաժարվել որևէ պատասխանատվությունից, մանավանդ որ հասարակական կարծիքը արդեն հակված էր հավատալու, որ գերմանիան, որպես Թուրքիայի բարեկամ և դաշնակից, կարող է արդարացրած կամ դրդած լինել բռնության այդ գործողությունները¹:

Չայոց ցեղասպանության վերաբերյալ փաստաթղթերի հրատարակման բնագավառում մեծ ու շնորհակալ աշխատանք է կատարել Ռուսաստանի հայերի միության Մոսկվայում միջազգային իրավունքի և քաղաքա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 10

² Նշվ. աշխ., էջ 14

³ Նշվ. աշխ., էջ 15

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 16

¹ Նշվ. աշխ., էջ 51

գիտության հայկական իստիտուտը՝ հրապարակ հանելով երկհատոր, ընդարձակածավալ, յուրատեսակ ու մեծարժեք մի ժողովածու¹:

Առաջին հատորի ծավալը 816 էջ է, այն ընդգրկում է 626 անուն փաստաթուղթ: Երկրորդ հատորի (1-ին մաս) ծավալը 912 էջ է, որն ընդգրկում է 881 անուն փաստաթուղթ:

Առաջին հատորի անոտացիայում նշվում է, որ ժողովածուում զետեղված են ռուսական և արտասահմանյան սկզբնաղբյուրներից քաղված փաստաթղթեր, որոնք վերաբերում են Թուրքիայում 1876-1923 թթ. հայերի ցեղասպանության համար միջազգային պատասխանատվության հիմնահարցին: Հատորում փաստաթղթային նյութի հիման վրա բացահայտվում են ցեղասպանության համար պատասխանատվության ընդհանուր միջազգային-իրավական հիմքերը և ձևերը, թուրքական պետության պատասխանատվության ճանաչումը և համաշխարհային համագործակցության պարտավորությունները, ներկայացվում են հայերի ցեղասպանության համար պատասխանատվության վերաբերյալ փորձագետների կարծիքներ, իրավաբանական օրգանների եզրակացություններ և դատավճիռներ:

Հատորը բացվում է Ռուսաստանի հայերի միության նախագահ Արա Աբրահամյանի ընթերցողներին ուղղված խոսքով: Նրանում նշվում է, որ անհրաժեշտ է, որպեսզի ցեղասպանության զոհ դարձած ժողովուրդները, այդ թվում հայերն ու հրեաները, գտնվեն միջազգային համագործակցության միատեսակ պաշտպանության տակ: Հայերի ցեղասպանության հետևանքների վերացմանն ուղղված շարժումը իրավունքի և արդարության հիման վրա՝ այսօր դարձել է մարդկային հասարակության կյանքից այդ ժանրագույն հանցագործությունը արմատախիլ անելու ընդհանուր պայքարի կարևոր մասը:

Միջպետական հարաբերություններում գործողությունների միասնություն ապահովելու համար անհրաժեշտ է ամենից առաջ ապահովել իրենց՝ հայերի գործողությունների միասնությունը: Հայ հասարակական և քաղաքական գործիչները պետք է մի կողմ դնեն միջկուսակցական տարածայնությունները և հանդես գան միասնական համազգային դիրքերից: Անհրաժեշտ է որոշել ով կարող է և պետք է հանդես գա բոլոր հայերի անունից: Հարկավոր է

¹ Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий. Союз армян России, Армянский институт Международного права и политологии в Москве. Составитель, ответ. редактор, автор предисловия и комментарий доктор исторических наук, проф. Ю. Г. Барсегов. Том 1, Москва, 2002, Том 2, часть 1, Москва, 2003

ստեղծել և կատարելագործել համահայկական խնդիրների լուծմանն ուղղված ուժերի կոորդինացման ռեալ և գործուն մեխանիզմներ¹:

Հատորի առաջաբանի հեղինակը՝ պրոֆեսոր Յու. Բարսեղովը նշում է, որ ժողովածուի թեման՝ Թուրքիայի պատասխանատվությունը հայերի ցեղասպանության համար վերաբերում է ոչ միայն արդարադատության, այլև այդ հանցագործության վերացման հանգուցային հարցերին: Ցեղասպանությունը ծանրագույն հանցագործություն է, որը վնասներ է պատճառում միջազգային հանրությանը, ողջ մարդկությանը:

Յու. Բարսեղովի մեկնաբանությամբ ժողովածուի կազմման և հրատարակման նպատակն է պատասխաններ տալ միջազգային իրավունքի առաջ քաշած հարցերին, որպիսիք առաջանում են Թուրքիայի արածի համար պատասխանատվությունից խուսափելու փորձերի հետևանքով:

Ինչպես շեշտադրում է առաջաբանի հեղինակը, ժողովածուի հրատարակման անմիջական նպատակն է փաստագրական առումով հաստատել, որ հայերի ցեղասպանության համար թուրքական պետության պատասխանատվությունը, հետևաբար նաև այդ հանցագործության կատարման փաստը պետությունների համագործակցության կողմից ապացուցվել է դեռ այն ժամանակ, երբ այն կատարվել է:

Ամվանի միջազգայնագետը գտնում է, որ հայ ժողովրդի անսասան ձգտումը՝ հասնել կատարված հանցագործության ճանաչմանը՝ չպետք է դիտարկվի իբրև մագոլիզմի կամ ռեանչիզմի արտահայտություն, որը ոչ միայն օտար է հայ ժողովրդի մարդասիրական բնույթին, այլև քաղաքականապես անհնար է: Դա ամենից առաջ պրակտիկ քաղաքականության հարց է:

Այնուհետև միջազգային իրավունքի ճանաչված մասնագետը պարզաբանում է, որ փաստաթղթերի հրատարակման նպատակը ոչ միայն թուրքերի և Թուրքիայի պատասխանատվության հաստատումն է, իրավունքի և արդարության վերականգնումը, այլև երկու ժողովուրդների և պետությունների միջև հարաբերությունների կարգավորման ուղու համահարթումը, նրանց միջև ճշմարիտ հաշտության հնարավորության ստեղծումը, միջազգային իրավունքի նորմերի հիման վրա բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատումը: Դրանում է կայանում Թուրքիայի կողմից հայերի ցեղասպանության ճանաչման համար մղվող պայքարի.

¹ Նշվ. աշխ., էջ 5-6

հետևապես և ներկա հրատարակության վերջնական և գերագույն նպատակը¹:

Ինչպես գրում է Յու Բարսեղովը, Թուրքիան հայերի ցեղասպանության ցանկացած հիշատակում որակում է իբրև թշնամական, տարածաշրջանում խաղաղության և կայունության խախտմանը միտված գործողություն: Այդ կապակցությամբ նա գտնում է, որ տարրական տրամաբանությունը խոսում է ճիշտ հակառակի մասին, հնարավոր չէ կառուցել նոր հարաբերություններ՝ չդատապարտելով անցյալը, չտալով նրան ոչ միայն բարոյական և քաղաքական, այլև միջազգային-իրավական պատշաճ գնահատական: «Այդքան բարդ անցյալով ժողովուրդների միջև կայուն խաղաղություն և ճշմարիտ բարեկամություն հնարավոր է հաստատել միայն ցեղասպանության միանշանակ դատապարտմամբ և այդ հիման վրա վստահության ստեղծմամբ այն մասին, որ Թուրքիայի կողմից արյունոտ մեթոդներն այլևս չեն գործադրվի քաղաքական նպատակների հասնելու համար»²:

«Հայ-թուրքական հարաբերությունների իրական և լիակատար կարգավորում, անցում դեպի սկզբունքորեն նոր հարաբերությունների հարևան երկրների միջև հնարավոր են միայն անցյալից ժառանգած հարցերը ազնիվ ու անսքող լուծելու դեպքում», - գրում է Յու Բարսեղովը:

Պարզաբանելով ժողովածուի փաստաթղթերի ընտրության սկզբունքները, այն կազմող գրում է, որ ի տարբերություն այլ ժողովածուների, որոնք հաստատում են կատարված հանցագործության փաստական կողմը, ներկա ժողովածուն պարունակում է այնպիսի փաստաթղթեր, որոնք բովանդակում են Թուրքիայի և թուրքերի գործողություններին տրվող քաղաքական և միջազգային-իրավական գնահատականներ՝ տրված մեծ տերությունների, Փարիզի հաշտության կոնֆերանսի և Ազգերի Լիգայի կողմից: Այդ փաստաթղթերը հաստատում են Թուրքիայի պատասխանատվությունը հայերի ցեղասպանության հարցում, ցույց են տալիս, որ դա հանցագործություն է մարդկության դեմ ու ամբողջ ժողովրդի սպանություն է:

Երկհատոր ժողովածուն կազմված է յոթ բաժիններից:

Առաջին բաժնում զետեղված են միջազգային իրավունքի ընդհանուր նորմերն ու սկզբունքները բովանդակող այն փաստաթղթերը, որոնց հիման

¹Նշվ. աշխ., էջ 5-6

²Նշվ. աշխ., էջ 8-9

վրա սահմանվում է պետությունների և ֆիզիկական անձանց պատասխանատվությունը ցեղասպանության հանցագործության համար:

Երկրորդ և երրորդ բաժինների փաստաթղթերը վերաբերում են կոնկրետ թուրքական պետության պատասխանատվության հաստատմանը կատարած հանցագործության հայերի ցեղասպանության համար:

Չորրորդ բաժինը պարունակում է միջազգային իրավունքի և ցեղասպանության փորձագետների կարծիքներ, իրավաբանական օրգանների եզրակացություններ, հայերի ցեղասպանության հետ կապված դատավճիռներ:

Հինգերորդ բաժինը, որով սկսվում է 2-րդ հատորը, նվիրված է Հայկական հարցի քաղաքական պատմությանը:

Վեցերորդ բաժինը նվիրված է ցեղասպանության վերաբերյալ խոստովանությունների նոր փուլին:

Յոթերորդ բաժինը նվիրված է փաստաթղթերի մեկնաբանություններին:

* * *

Գիտական և քաղաքական առանձնակի կարևորություն են ներկայացնում Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պաշտոնական վավերագրերը Հայոց ցեղասպանության մասին, որոնք հրատարակվել են Լ. Ա. Բարսեղյանի խմբագրությամբ և առաջաբանով լույս տեսած մեծարժեք ժողովածուում¹: Ժողովածուն բովանդակում է ամերիկահայ պատմաբան Արա Սարաֆյանի կազմած և ԱՄՆ-ի Վաթերթաուն քաղաքում 1993-1995 հրատարակված եռահատոր ժողովածուի նյութերը: Առաջին մասը կրում է «Եփրատի հովիտը» վերնագիրը, ուր զետեղված են Հալեպի, Բեյրութի, Դամասկոսի և Բաղդադի ամերիկյան հյուպատոսությունների 71 զեկուցագրեր: Այդ փաստաթղթերի վավերագրական արժեքն ընդօժեցելու համար բավական է, թերևս, վկայակոչել մի քանիսը: Այսպես՝ Հալեպի հյուպատոս Ջ.Ջեքսոնի՝ Կ.Պոլսում ԱՄՆ-ի արտակարգ և լիազոր դեսպան Հենրի Սորգենթաուին հասցեագրված 1915 թ. մայիսի 12-ի զեկուցագրում (փաստաթուղթ թիվ 6) ասվում է, որ կառավարության հրամանով Ջեյթունի ու Մարաշի շրջաններից շուրջ 4500 ընտանիքներ մոտավորապես 28000 մարդ տեղափոխվում է ավելի հեռավոր վայրեր՝ մինչև Դեր-Էլ-Չոր և Բաղդադի մերձակայքը, իսկ հազարավորներն արդեն

¹Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պաշտոնական վավերագրերը Հայոց ցեղասպանության մասին: ՊՄ ԳՅԹԻ, Երևան, 2004: Կազմող՝ Արա Սարաֆյան: Թարգմանությունը Հասմիկ Հայրապետյանի: Խմբագիր՝ Լ. Ա. Բարսեղյան: Գիրքը լույս է տեսել «Հայոց Ցեղասպանությունը և միջազգային հանրությունը» մատենաշարով:

ուղարկվել են և հյուսիս և հյուսիս-արևմուտք՝ դեպի Կոնիա, Կեսարիա, Կասսամունի նահանգները: Սարսափելի է պատկերացնել այն թշվառությունը, որ բաժին է հասել այդ մարդկանց: Նրանց տալիս են միայն մի քանի ժամ ճանապարհին պատրաստվելու համար, իսկ նրանց տներում կառավարությունը բնակեցնում է մուսուլման ընտանիքներ, որոնք անմիջապես տիրանում են հեռացած հայերի ունեցվածքին: Հարուստ ու աղքատ, բողոքական, գրիգորյան, ուղղափառ ու կաթոլիկ՝ բոլորը ենթակա են այդ հրամանին: Հիվանդներին թողնում են ճանապարհին, հղի կանայք ծննդաբերում են, և մայրերը խեղդամահ են անում կամ ջուրն են նետում երեխաներին, քանի որ նրանց խնամքի համար միջոցներ չկան: Հայրերին, մայրերին, երիտասարդ աղջիկներին ու փոքր երեխաներին ուղարկում են բոլորովին տարբեր ուղղություններով: Ուղեկցող ժանդարմներին ասվում է, որ կանանց ու աղջիկների հետ կարող են վարվել այնպես, ինչպես կկամենան: «Հայերն իրենք ասում են, որ շատ ավելի կգերադասեին կոտորածը, որն ավելի քիչ կործանարար կլինի իրենց համար», - եզրակացնում է հյուպատոսը և ավելացնում, որ փաստաթուղթն ուղարկվում է նաև պետական դեպարտամենտին¹: Ուշագրավ է 16-րդ փաստաթուղթը, որտեղ ամերիկյան հյուպատոսը նշում է, որ Ուրֆան երբեք հեղափոխական կենտրոն չի եղել, այստեղի բնակիչները միշտ էլ նվիրված են եղել կառավարությանը և երբեք չեն ընդդիմացել: Հյուպատոսը զարմանք է հայտնում, թե ինչու է տեղական ղեկավարությունը համառորեն հետապնդում այն ժողովրդին, որը միշտ էլ հանդես է բերել նվիրվածություն²:

Փաստաթուղթ թիվ 19-ը համառոտ հաղորդագրություն է արտաքսված հայերի ժանր վիճակի, իսկ փաստաթուղթ թիվ 22-ը՝ հայերի նկատմամբ կառավարության դաժան վերաբերմունքի մասին: Այստեղ նշված է որ իրավիճակն օրեցօր ճզմաժամային է դառնում: Գերմանացիները մեղադրվում են այն բանում, որ նրանց մատը խառն է այս ամենին, նույնիսկ եթե նրանք ուղղակիորեն չեն կարգադրում այս համատարած կոտորածը, քանի որ սա ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հայ ազգի բնաջնջում: Առանձին գերմանացիներ բացեիբաց հավանություն են տալիս այդ ծրագրին և ամեն բանում մեղադրում են հայերին³:

¹ Նշվ. ժողովածու, փաստաթուղթ 16, էջ 36:

² Նշվ. ժողովածու, փաստաթուղթ 6, էջ 19-21:

³ Նշվ. ժողովածու, փաստաթուղթ 22, էջ 44:

Թիվ 32 փաստաթուղթում ասվում է, որ ըստ հավաստի տեղեկությունների մինչև օգոստոսի 15-ը մարդկային կյանքերի կորուստը կազմում է մոտ 0.5 միլիոն: Տուժած տարածաշրջանն ընդգրկում է Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Դիարբեքի, Սամուլթ-ուլ-Ազիզի, Անգորայի, Սվազի նահանգները, որտեղ հայերն արդեն փաստորեն բնաջնջվել են, Հալեպն ու Ադանան թողնվել են լրացնելու և այդ շարժումը արագ թափ է առնում¹:

Թիվ 48 ընդարձակ զեկուցագրում նշվում է, որ օգոստոսի 12-ից մինչև սեպտեմբերի 20-ը Դամասկոսով անցել են շուրջ 10000 հայ տարագիրներ, որոնց վիճակն ահավոր է, իսկ այստեղով անցածների ընդհանուր թիվը հասնում է 20000-ի:

Փաստաթուղթ թիվ 50-ը վերաբերում է Ուլնիայի իրադարձություններին, թիվ 53-ը՝ Բաղդադի իրավիճակին: Վերջինս վիճակագրական մանրամասն աղյուսակներ է պարունակում գնացքով արտաքսվածների մասին, սրանց ընդհանուր թիվը կազմում է շուրջ 33000 մարդ: Կան նաև վիճակագրական տվյալներ բողոքականների, կաթոլիկների, ուղղափառների և գրիգորյանների տեղահանության մասին:

Թիվ 54-57 փաստաթղթերը վերաբերում են Խարբերդի տեղահանություններին, թիվ 55 փաստաթուղթում նշվում է, որ Խարբերդից տեղահանված 18000-ոց քարավանից Հալեպ են հասել 150 կին և երեխա:

Թիվ 67 ընդարձակ փաստաթուղթը մանրամասն տեղեկություններ է պարունակում Եփրատի աջ ափին Մեսքենեից մինչև Դեր-էլ-Ձոր տեղակայված հայ տարագիրների ճամբարների և նրանցում տիրող դժոխային իրավիճակի, հազարավոր անթաղ դիակների, սովահար երեխաների, համաճարակային հիվանդություններից տառապող մարդկանց հոծ խմբերի մասին: Այն, հիրավի, ցնցող փաստաթուղթ է²:

Առավել ընդարձակ է թիվ 70 փաստաթուղթը, որը նույնքան արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում հայերի տեղահանությունների, աքսորի և աքսորավայրերում ստեղծված մահվան ճամբարների մասին³:

Ժողովածուի երկրորդ մասը կրում է «Սահմանամերձ շրջաններ» վերնագիրը, որը պարունակում է թվով 85 փաստաթուղթ: Դրանք վերաբերում են Տրապիզոնի, Սասունի, Ադրիանապոլսի, Ադանայի, Մերսինի և այլ

¹ Նշվ. ժողովածու, փաստաթուղթ 32, էջ 57:

² Նշվ. ժողովածու, փաստաթուղթ 67, էջ 119-126:

³ Նշվ. ժողովածու, փաստաթուղթ 70, էջ 130-152)

սահմանամերձ շրջաններում իրականացված տեղահանումներին ու տարագրություններին¹:

Երրորդ մասը վերնագրված է «Կենտրոնական երկրամասը», որտեղ տեղ են գտել փաստաթղթեր Մամուրեթ-ուլ-Ազիզի և Խարբերդի տեղահանությունների, ջարդի ու աքսորի մասին²: Դրանք հիմնականում Տրապիզոնի ամերիկյան հյուպատոս Լեսլի Դևիսի զեկուցագրերն են հասցեագրված դեսպան Յենրի Մորգենթաուին: Ահա թե բառացիորեն ինչ է գրված այդ զեկուցագրերից մեկում. «Ես չեմ կարծում, որ համաշխարհային պատմության մեջ երբևէ իրագործվել է ավելի համընդհանուր ու արմատական նախճիր, քան այն, ինչ այժմ տեղի է ունենում մեր տարածաշրջանում և ոչ էլ հավատում եմ, որ մարդկային ուղեղն ի գորու է հղանալ ավելի ահավոր ու սադայելական ծրագիր: Այն հանգամանքը, որ պաշտոնական հրամանը միմիայն հայերին այս վիլայեթից տեղափոխելու մասին է, արտաքին աշխարհին սոսկ որոշ ժամանակ կարող է թյուրիմացության մեջ զգել, իրականում այն, ինչ իրագործվում է, ամենադաժան սպանդն է:

Տեղի ունեցածը այդպես կկոչվեր նույնիսկ այն դեպքում, եթե թողնեին, որ բոլորն էլ ճանապարհին մեռնեն: Բայց քանի որ մեծ մասն ուղղակի է նախճիրի ենթարկվել, ոչ մի կասկած չի կարող լինել, որ կառավարության հրամանն է կատարվել: Նշանակում է անհնար է տպավորություն ստեղծել, թե իբր պատահածը համազգային եղեռն չէ»³:

Այնուհետև հյուպատոսը հաղորդում է. «Թուրք ոստիկաններից մեկի վկայությամբ տարագրվածների որոշ մասին ողջակիզել են Խարբերդի ու Դիարբեքի միջև գտնվող քարայրում: Նրա արտահայտությամբ ամբողջ երկիրը մի ընդարձակ դիարան, կամ ավելի ճիշտ սպանդանոց է դարձել»⁴: Այնուհետև Լ. Դևիսը վկայում է, որ Խարբերդի վիլայեթում ապրող 100000 հայերից մնացել է 4000-ից ոչ ավելին⁵:

Այսպիսով Լ. Բարսեղյանի խմբագրությամբ հրատարակված «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պաշտոնական վավերագրերը հայոց ցեղասպանության մասին» ժողովածուն չափազանց արժեքավոր նյութեր է պարունակում հայոց ցեղասպանության մասին և ունի գիտագործնական կարևորագույն նշանակություն:

¹ Նշվ. ժողովածու, էջ 156-282:

² Նշվ. ժողովածու, էջ 284-334:

³ Նշվ. ժողովածու, էջ 300:

⁴ Նշվ. ժողովածու, էջ 304:

⁵ Նշվ. ժողովածու, էջ 331:

Չափազանց կարևոր հրապարակում է «Ավստրո-Յունգարիայի դիվանագետների հուշագրությունները հայոց ցեղասպանության մասին (1915-1918)» փաստաթղթերի ժողովածուն, որը կազմել է Արտեմ Օհանջանյանը: Գրքի խմբագիրն է Լ. Ա. Բարսեղյանը:

Ավստրիական արխիվներում պահվող շուրջ 3390 էջ կազմող զեկուցագրերից առանձնացնելով և հայերեն թարգմանությամբ (թարգմանիչ՝ Վարշամ Մարտիրոսյան) հրատարակելով 78 հոդվածներ, ժողովածուն կազմողն ընդգծում է, որ այդ վավերագրերի իսկությունը կասկած չի հարուցում, որովհետև զեկուցագրերի հեղինակները Թուրքիայի դաշնակից պետությունների պաշտոնյաներ են¹:

Ավստրիական վավերագրերը հիմք են տալիս ժողովածուն կազմողին եզրակացնել, որ հայերի հալածանքներն սկսվել էին արդեն 1915-ի հունվարին, և որ հայերին հալածելու հրամանը երիտթուրքերի կառավարությունն էր արձակել²: Մատնացույց է արվում ավստրոգերմանական այն փաստաթուղթը, որտեղ մինչև 1915 թ. դեկտեմբեր կոտորված հայերի թիվը նշված է մոտ մեկ միլիոն³:

Վկայակոչելով Տրապիզոնի հյուպատոս Կվեատկովսկու և Ադրիանապոլսի հյուպատոս Նադանլեցկու համապատասխան զեկուցագրերը, Ա. Օհանջանյանը համոզմունք է հայտնում, որ գերմանացիները հանցակից են հայերին կոտորելու ոճրագործության մեջ:

Յրապարակված վավերագրերի հիման վրա Ա. Օհանջանյանը առաջ է քաշում այն թեզը, որ սուլթան Աբդուլ Յամիդին և երիտթուրքերին Գերմանիայի և Ավստրո-Յունգարիայի ցույց տված անսահման աջակցությունը նպաստեց 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի սկզբին հայերի նկատմամբ իրագործված ցեղասպանությանը, հայերի հալածանքներին ու կոտորածներին և իրենց հայրենիքից նրանց տարագրությանը⁴:

¹ Ավստրո-Յունգարիայի դիվանագետների հաղորդագրությունները հայոց ցեղասպանության մասին (1915-1918 թթ.): Փաստաթղթերի ժողովածու: Կազմող և առաջաբանի հեղինակ Արտեմ Օհանջանյան: Երևան, 2004, էջ 3:

² Նշվ. աշխ. էջ 4:

³ Նշվ. աշխ. էջ 5:

⁴ Նշվ. աշխ. էջ 9:

Հայոց ցեղասպանությանն անռնչվող ռուսական փաստաթղթերի հրապարակման բնագավառում գիտական արժեքավոր նորույթ է Արմեն Մարուքյանի հրատարակած ժողովածուն¹:

Ընդարձակ առաջաբանում (24 էջ) ժողովածուն կազմողն արտահայտում է այն միտքը, որ պատերազմի տարիներին Ռուսաստանն էր այն միակ տերությունը, որի ռազմաքաղաքական շահերը համընկել են Օսմանյան Թուրքիայում ցեղասպանության ենթարկվող հայ ժողովրդի իղծերի ու ձգտումների հետ, և միայն Ռուսաստանն էր, որ գործում օգնություն ցուցաբերեց կոտորածից հրաշքով փրկված արևմտահայության մնացորդներին: Միանգամայն տեղին է ընդգծվում Ռուսաստանի Պետական Դումայի 1995 թ. ապրիլի 14-ի հայտարարության մեջ արտահայտված այն միտքը, թե եղբայրական հայ ժողովրդի հանդեպ իր պատմական հայրենիքում կատարված ցեղասպանությունը նպատակ է ունեցել ոչ միայն ոչնչացնել այդ ժողովրդին, այլև հարված հասցնել Ռուսաստանի պետական շահերին²:

Աշխատության նպատակն է հիմնահարցի վերաբերյալ հայտնի, քիչ հայտնի և նորահայտ փաստաթղթերը հայերեն լեզվով ներկայացնել մեկ ժողովածուի մեջ:

Կարևորելով Ռուսաստանի նախածեռնությամբ Անտանտի երկրների 1915 թ. մայիսի 24-ի հրապարակած հայտարարությունը, որտեղ Թուրքիայում տեղի ունեցող հայերի ջարդերը որակվում էին որպես մարդկության և քաղաքակրթության դեմ ուղղված հանցագործություն, Ա. Մարուքյանը ուշադրություն է հրավիրում այն փաստի վրա, որ ՄԱԿ-ի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի համաձայնագիրը տառացիորեն կրկնում էր այդ դրույթը:

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Ռուսաստանի արտգործմինիստր Ս. Սազոնովի նամակներն ու զեկուցումները Հայկական հարցի վերաբերյալ, որոնցում որոշակիորեն ուրվագծվում է ռուս պետական գործչի հայանպաստ դիրքորոշումը:

Ռուսաստանի Պետական Դումայի փաստաթղթերի առնչությամբ Ա. Մարուքյանն անդրադառնում է Դումայի պատգամավորներ Ս. Պապաջանյանի, Պ. Միլյուկովի, Ս. Սազոնովի, Ա. Կերենսկու, Ն Շչեպկինի և այլոց ելույթներին, արձանագրում, որ դրանք ունեցել են շեշտված հայանպաստ ուղղվածություն:

Ամփոփելով հրատարակվող փաստաթղթերի բնութագրումը, Ա. Մարուքյանը միանգամայն իրավացի հիմքով եզրակացնում է, որ փաստաթղթերը վկայում են, որ չնայած որոշ բացասական դրսևորումներին, հայ ժողովրդի ողբերգության ժամանակաշրջանում Ռուսաստանը արևմտահայերի նկատմամբ վարել է հայանպաստ և հայապահպան քաղաքականություն¹:

* * *

Հայոց Մեծ Եղեռնի վերաբերյալ յուրատեսակ փաստավավերագրական նյութերի հայտնաբերման ու հրատարակման բնագավառում ամենայն դրվատանքի արժանի բազմամյա շնորհակալ աշխատանք է կատարել բանահավաք-ժողովրդագետ Վերժինե Սվազյանը՝ երկար ու ծիգ տարիներ համբերատարորեն գրի առնելով, ձայնագրելով ու մի ամփոփ ժողովածուով հրատարակելով Մեծ Եղեռնից վերապրածների յոթանասուն հուշապատում և շուրջ երկու հատոր պատմական բնույթի երգեր ու վիպերգեր՝ ստեղծված այն ահավոր տարիներին²:

Ժողովածուն նրա խմբագիր, բանասիրության դոկտոր Սարգիս Հարությունյանի զնահատմամբ ունի հույժ պատմական և քաղաքական արժեք ու նշանակություն: Հրատարակված նյութերը պատմական կարևորագույն վկայագրեր են, իսկ իր՝ հեղինակի բնորոշմամբ, հրատարակված երգերն ու հուշերը իրենց պատմաճանաչողական արժեքով Մեծ Եղեռնը ժողովրդական պարզ լեզվով լուսաբանող վկայություններ են, առարկայական վկայագրեր:

1997-ին հրատարակվեց Վ. Սվազյանի նոր աշխատանքը՝ հայերեն³, ռուսերեն և անգլերեն: Ինչպես նշված է անոտացիայում գրքույկն ընդգրկում է Մեծ Եղեռնից հրաշքով փրկված ականատես-վկաների հուշապատումներն ու թուրքալեզու երկերը, որոնցում պատկերված են արևմտահայության ողբերգության վիթխարի դրվագները, նրանց մղած արդար գոյամարտը: Գրքույկն ունի ռուսերեն, անգլերեն և ֆրանսերեն ամփոփումներ:

2000 թվականին, Հայոց ցեղասպանության 85-ամյակի կապակցությամբ լույս տեսավ նույն թեմայի շուրջ Վերժինե Սվազյանի տասնամյակների

¹ Ռուսաստանը և Հայոց ցեղասպանությունը 1915-1917 թթ. փաստաթղթերի ժողովածու: Կազմող, առաջաբանի հեղինակ և թարգմանիչ՝ Արմեն Մարուքյան: Խմբագիր՝ Լ. Ա. Բարսեղյան: ՀԳԱԱ ՀԳՁԻ, Երևան, 2004:

² Նշվ. ժողովածու, էջ 5:

¹ Նշվ. ժողովածու, էջ 29:

² Վերժինե Սվազյան. Արևմտահայոց բանավոր վկայություններ, Երևան, 1995:

³ Վերժինե Սվազյան. Մեծ Եղեռնը արևմտահայոց հուշապատումներում և թուրքալեզու երգերում: Պատ. խմբագիր՝ Ս. Բ. Հարությունյան: ՀԳԱԱ ՀԳՁԻ, Երևան, 1997:

տքնաջան պրպտումների հանրագումարը հանդիսացող ստվարածավալ ու մեծադիր, իր բնույթով եզակի արժեք ներկայացնող հատորը¹:

Ինչպես նշված է հատորի անոտացիայում՝ ժողովածուն ընդգրկում է Հայոց ցեղասպանության ականատես-վկա վերապրողներից գրի առնված, ծայնագրված ու տեսագրված 600 միավոր բանավոր հուշեր, պատմական բնույթի գրույցներ ու երգեր: Բարբառային և թուրքալեզու բնագրերին զուգահեռ տրված են նրանց գրական թարգմանությունները:

Ժողովածուն ունի նաև բառարան, երգերի նոտագրություններ, ծանոթագրություններ, լուսանկարներ, քարտեզ, անգլերեն, ֆրանսերեն, ռուսերեն անփոփոմներ, վերապրողների լուսանկարներ:

Ինչպես հատորի խմբագրականում նշում է բանասիրության դոկտոր Սարգիս Հարությունյանը, ժողովածուն ունի հույժ պատմական, նաև քաղաքական արժեք ու նշանակություն: Կատարված է տքնաջան ու շնորհակալ մեծ աշխատանք՝ Հայոց ցեղասպանությունից, վերապրողների անզուգական հուշերն ու երգերը փրկելու և անմահացնելու ուղղությամբ: Այդ նյութերն ու թուրքալեզու երգերը գնահատվում են իբրև պատմական կարևորագույն արժեք ներկայացնող հավաստի վավերագրեր, որոնք նաև ազդու զենք են արդի պայմաններում թուրք և թուրքամետ կեղծարարներին հակահարված տալու համար:

Հեղինակի ներածականում հակիրճ նկարագրված է հետազոտողի 45-ամյա տառապալի աշխատանքը:

Հատորի առաջին բաժնում, որը ծավալով ամենաստվարն է՝ 337 էջ, զետեղված են Հայոց ցեղասպանության ականատես վերապրողների հուշերը՝ 240 միավոր: Գիտական հետազոտության ենթարկելով այդ նյութերը, ներածականում հեղինակը եզրակացնում է, որ առարկայորեն վերարտադրելով տվյալ ժամանակաշրջանի կյանքը, նիստ ու կացը, բարքերը, քաղաքական-հասարակական հարաբերությունները, վերապրողների հուշերը ճշմարտացի են, վավերական և ունեն հավաստի վկայությունների արժեք: Ականատեսների հուշերը ոչ միայն բնութագրում են տվյալ անհատին ու նրա միջավայրը, այլև ողջ հավաքականությունը՝ դառնալով արևմտահայոց հավաքական պատմական հիշողությունը²:

Ներածության հեղինակը նշում է, որ ավագ սերնդի ներկայացուցիչների պատմածները բերնե-բերան փոխադրելով՝ շարունակում են հարատևել հետագա սերունդների հիշողության մեջ՝ արդեն պատմական գրույցների տեսքով:

Ժողովածուի երկրորդ բաժնում ընդգրկված են հենց այդ պատմական գրույցները՝ 50 միավոր, որոնք գրի են առնված վերապրողների հետագա սերունդներից:

Երրորդ բաժնում ներկայացված են վերապրողների կատարած 288 միավոր պատմական բնույթի երգերն ու վիպակները, որոնցում արտացոլված են թուրքական զորահավաքի, զինահավաքի, ցեղասպանության, կոտորածի, ինչպես նաև որդեկորույս մայրերի, որբերի, հերոսամարտերի մասին հուզիչ ու տպավորիչ դրվագներ:

Ինչպես նշում է Վ. Սվազյանը՝ այդ երգերի շնորհիվ նորովի է ընկալվում պատմական տվյալ ժամանակաշրջանը՝ իր բնորոշ կողմերով, հետևաբար դրանք հագեցած են պատմականությամբ¹:

Հատորում ներկայացված են նաև 22 միավոր ժողովրդական պատմական ինքնատիպ երգերի եղանակներ:

Պատմական բնույթի երգերի մի մասի թուրքերեն հորինվելը Վ. Սվազյանը բացատրում է Օսմանյան Թուրքիայի որոշ գավառներում հայերենի արգելված լինելու հանգամանքով, որի հետևանքով Քյոթահիայի, Բուրսայի, Ադանայի, Կեսարիայի, Եսքիշեհիի և այլ վայրերի հայերը հիմնականում թուրքախոս էին: Նա վկայակոչում է ադանացի վերապրող Միքայել Քեշիշյանի պատմածը, ըստ որի ոչ միայն հայերեն խոսողի լեզուն էին կտրում, այլև թևերի տակ նոր խաշած հավկիթ էին դնում խոստավանություն կորզելու, որ ուրիշներին հայերեն է սովորեցնում, իսկ եթե խոստովանում էր՝ կախում էին կամ սպանում²:

Հեղինակի գնատմամբ թուրքերեն երգերը իրենց գաղափարական բովանդակությամբ ունեն պատմաճանաչողական կարևոր արժեք:

Ողջ արևմտահայության կրած տառապանքների մասին առավել ամբողջական պատկերացում տալու նպատակով հեղինակն ընդգրկել է Արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի և Անատոլիայի հայաշատ ավելի քան 70 բնակավայրերից տեղահանված վերապրողների:

¹ Վերծինե Սվազյան. Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վերապրողների վկայություններ: Պատ. խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր Լավրենտի Բարսեղյան, բանասիր. գիտ. դոկտոր Սարգիս Հարությունյան, պատմ. գիտ. թեկնածու Ալեքսանդր Սաֆարյան: ԳԳԱ ԳՅԹԻ Երևան, 2000, 500 էջ: Հատորը հրատարակվել է Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսության մեկենասությամբ:

² Նշվ. աշխ., էջ 3:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 16:

² Նշվ. աշխ., էջ 17, 318:

4. Սվազլյանը եզրակացնում է, որ անհետ կորստից փրկված, սերունդներին ավանդվող ականատես-վերապրողների հուշերն ու պատմական բնույթի երգերը իրենց պատմաճանաչողական արժեքով դառնում են Հայոց ցեղասպանությունը ժողովրդական պարզ լեզվով լուսաբանող վկայություններ, հավաստի, առարկայական վավերագրեր, հայ ժողովրդի հավաքական հիշողությունը, որը պետք է ներկայացվի մարդկության արդար դատին¹:

Հեղինակի կողմից գրված ընդարձակ պատմաբանագիտական ակնարկում պատմական փաստերի և ժողովրդագրական նյութերի զուգակցմամբ ներկայացված են արևմտահայության ողբերգության և նրանց ինքնապաշտպանության կարևորագույն դրվագները:

4. Սվազլյանի անզուգական գիրքը հավիտենական հուշակոթող է ամենը նահատակների սուրբ հիշատակին:

2003 թ. լույս տեսավ Վերժինե Սվազլյանի նոր աշխատությունը², որը գրված է նախորդ ժողովածուում ամփոփված նյութերի հիման վրա և, կարելի է ասել նվիրված է հեղինակի անխոնջ պրպտումների 50-ամյակին:

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր Վերժինե Սվազլյանի կատարած հսկայածավալ աշխատանքն իր բնույթով ու բովանդակությամբ բացառիկ արժեք է ժողովրդագիտության, բանասիրության ու պատմագիտության բնագավառում:

Պատմական հավաստի վավերագրի արժեք ունի եղիա Գահվեճյանի հուշագրությունը³:

Առաջաբանում 4. Գրիգորյանը նշում է, որ երուսաղեմաբնակ լուսանկարիչ եղիա Գահվեճյանի հուշագրությունն ունի պատմական արժեք և նշանակություն: Հուշագրության հեղինակը տեսել է իր համաքաղաքացիների թալանն ու կոտորածը, կանանց, աղջիկների ու երեխաների առևանգումը, կորցրել իր բոլոր հարազատներին:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 17:

² Վերժինե Սվազլյան. Հայոց ցեղասպանությունը և պատմական հիշողությունը: Պատասխանատու խմբագիրներ՝ ԳԳԱ թղթակից անդամ Սարգիս Հարությունյան, պատմ. գիտ. դոկտոր Լավրենտի Բարսեղյան, պատմ. գիտ. թեկնածու Ալեքսանդր Սաֆարյան: ԳԳԱ ԳՅԹ, Երևան, 2003:

³ Եղիա Գահվեճյան. Յուշեր Ուրֆայի 1915 թ. հերոսամարտի ու յետագայ իրադարձություններու մասին: Գրի առավ և հրատարակութեան պատրաստեց պատմ. գիտ. դոկտոր Վարդան Գրիգորյանը: Երևան, 1995:

1993-ին Երուսաղեմում 4. Գրիգորյանը հանդիպել է Ե. Գահվեճյանին, նրա որդի Գրիգորից ստացել հոր չորսժամյա հարցազրույցի ձայնագրությունը և ձեռնամուխ եղել սույն հուշագրության հրատարակմանը:

Պատմական համառոտ ակնարկից հետո Ե. Գահվեճյանը պատմում է 1915 թ. Ուրֆայի հերոսամարտի մասին, նշում, որ ինքնապաշտպանությունը ղեկավարելու համար ստեղծվեց զինվորական խորհուրդ, որի մեջ մտան Սկրտիչ Յոթնեղբայրյանը, Հարություն Ռաստկելենյանը, Հարություն Սիմյանը, Խորեն Քյուլիսյանը, Լևոն Էղբերկեյանը, Հովհաննես Իմիրզյանը և Արմենակ Աթայանը: Նա վկայում է, որ ամեն ինչ խելացի կերպով մտածված էր. գործում էր պարենավորման մարմին, հիվանդանոց: Հայոց թաղի չորս կողմը փորվեցին խրամատներ, թաղի բոլոր տները միմյանց կապված էին նախօրոք բացված հատուկ անցքերով:

Հուշագրողի վկայությամբ ուրֆացիները որոշել էին մնալ իրենց տներում, կռվել մինչև վերջին փամփուշտը և արժանանալ պատվավոր մահվան¹: Նա պատմում է թուրքերի առաջին հարձակման մասին, որը կատարվեց Հայոց թաղ տանող ճանապարհով, որը Մ. Յոթնեղբայրյանի մտահաղացմամբ ազատ էր թողնվել թուրքերին թաղի խորքը քաշելու, օղակելու և ջարդ տալու նպատակով, որը և իրագործվեց: Թուրքերը տվեցին 450 սպանված: Նա հիացմունքով է խոսում ուրֆացի հերոսուհիների և հատկապես Եղիսաբեթ Յոթնեղբայրյանի մասին, որոնք խանդավառում էին տղամարդկանց:

Ուրֆացիները թուրքերի համար երկրորդ թակարդը լարեցին հոկտեմբերի 1-ի հարձակման ժամանակ՝ նրանց քաշելով դեպի կաթուղի եկեղեցու բակը և ջարդ տալով: Թշնամին տվեց 100 սպանված:

Փայլուն հաղթանակով ավարտվեց նաև Թեմերին թաղի կռիվը, որը գլխավորում էր Գևորգ Ալահայտոյանը:

Երրորդ անգամ թուրքերն ընկան Հարություն Ռաստկելենյանի լարած թակարդը՝ դարձյալ տալով 100 սպանված:

Հուշագրողը առանձնակի ջերմությամբ է խոսում տղամարդու հագուստ հագած մեկ տասնյակ օրիորդների ջոկատի մասին, որը գլխավորում էր օրիորդ Մարիամ Զիլինկիրյանը, նրա օգնականներն էին օրիորդներ Կենյանը և Թափթափյանը: Ջոկատը գաղտագողի հասավ մինչև Հայր Աբրահամի մզկիթը և ռումբեր նետեց թուրքական պահակատան վրա: Հուշագրողը պահպանել է նաև այդ կռվին մասնակցած մի քանի

¹ Նշվ. աշխ., էջ 26:

պատահիների անուսները՝ Նազարեթ Պազայան, Գարեգին Պերեչքյան, Հակոբ Էսմերյան, Հայկ Հացագործյան:

Սակայն ուժերը խիստ անհավասար էին: Հայ քաջերն ընկնում էին մեկը մյուսի հետևից, և նրանց փոխարինողներ չկային, իսկ թուրքերը, տալով շուրջ 2000 սպանված, Հայկապից համալրում ստացան, որոնց հետ էին նաև գերմանական թնդանոթներ:

Սկրտիչ Յոթնեղբայրյանի եղբորը՝ Սաքոյին, հանձնարարվեց շարքից հանել թնդանոթները: Սաքոյի խումբը՝ քրդական տարագով ծպտված, Թլֆտուր բլրից իջավ և թաքնվեց թուրքական գերեզմանատանը: Նրանք հինգ հոգով հարձակվեցին թուրքերի վրա, մեծ խուճապ առաջացրին, սակայն կարողացան հանել միայն մեկ թնդանոթի փակադակը:

Թլֆտուրի գազաթին տեղադրված թուրքական թնդանոթներն սկսեցին մահաբեր կրակ տեղալ Հայկական թաղի վրա: Թուրքերի գրոհները ղեկավարում էր Հայկապից եկած Ֆախրի փաշան:

Հուշագրողի վկայությամբ Ուրֆայի ինքնապաշտպանության առաջին 16 օրերին հայերը միշտ հաղթանակով էին դուրս գալիս: Սակայն թուրքական թնդանոթների ռմբակոծումներից հետո վիճակը կտրուկ փոխվեց ի վնաս հայերի: Կռվում ընկավ Հ. Ռաստկելեյանը, թուրքական զնդակը փշրեց Մ. Յոթնեղբայրյանի ծունկը, սակայն նա պատգարակի վրա շարունակում էր ղեկավարել կռիվը: Կռվին մասնակցում էին կանայք՝ Սարիամ Հիլինկիրյանը, Խանում Քեթենճյանը, Հ. Ռաստկելեյանի թոռը՝ ութ տեղից վիրավորված Մովսես Սուճյանը:

Հոկտեմբերի 20-ին ուրֆացիները Մայր եկեղեցու տանիքին ամրացրին պաստառ, որի վրա թուրքերեն գրված էր. «Մենք մինչև վերջ պիտի կռվինք և մարդու պես պիտի մեռնինք»: Հուշագրողներից մեկի վկայությամբ ամերիկյան միսիոներուհի Քարեն Եփփեն՝ իր տնից տեսնելով այդ պաստառը, արցունքն աչքերին ասել է. «Ախ, ինչ կըլլար, եթե բոլոր հայերն ալ այսպես պատասխանեին թուրքերուն»: Իսկ Ֆախրի փաշան այդ օրերին բացական էր. «Ինչ կլինե՞ր մեր վիճակը, եթե այս ծանր օրերին մի քանի Ուրֆաներ մեր դեմ այսպես ծառանային»¹:

Ինքնասպան եղավ Սկրտիչ Յոթնեղբայրյանը, նրա եղբայրը՝ Սաքոն, կախաղան հանվեց ուրիշ հերոսների հետ: Հուշագրողի վկայությամբ Ուրֆայի հայերը ընտանիքներով ինքնասպան էին լինում իրենց նետելով հրդեհների մեջ, ջրհորները, որպեսզի թշնամու ձեռքը չընկնեն: Չնայած

¹ Եզ. աշխ., էջ 33-34:

Հայկական թաղը ավերակների էր վերածվել, բայց ավերակների միջից լսվում էին հատուկեմտ կրակոցներ, որոնք թուրքերի կյանք էին խլում:

Այսպես ավարտվեց Ուրֆայի մեկամսյա դյուցազնամարտը:

Մուսա լեռան հերոսամարտերի մասնակիցների փրկության և նրանց հետագա ճակատագրի մասին անգնահատելի վավերագիր է Ֆրանսիական նավատորմի հայազգի ծովասպա, մուսալեռցիների փրկության գործողության անմիջական մասնակից Շառլ-Տիրան Թեքեյանի հուշագրությունը¹:

«Մուսա լեռան հայերի փրկությունը ֆրանսիական տորմիդի կողմից» բաժնում նա գրում է, որ մուսալեռցիների մասին իրենք տեղեկացան 1915 թ. սեպտեմբերի 6-ին: Սեպտեմբերի 8-ին Անտիոքի ծովածոց մտավ «Դեզբես» հածանավը և մոտեցավ այնտեղ գտնվող «Գիշեն» հածանավին: Նրանք կողք-կողքի կանգ առան Ռաս-էլ-Շրինայի հրվանդանի դիմաց, Սվեդիայի փոքրիկ նավահանգստի մոտ: Մինչ այդ «Գիշենի» ուղեկալը նկատել էր կարմիր խաչով ճերմակ դրոշը, մոտեցել էր ափին, խարխիս նետել և ափ ուղարկել մի նավակ: Նավակին ընդառաջ էին եկել մի քանի լողորդներ և հայտնել, որ Մուսա լեռան վրա են գտնվում շուրջ 5000 կանայք, երեխաներ, ծերեր, որոնց շուրջ երկու ամիս պաշտպանում են 800 զինված մարտիկներ:

Նավատորմի գլխավոր հրամանատար Դարտիժ դյու Ֆուրնեի հրամանով առաջին երկու նավերին միացավ «Ժամնա դը Արկ» հածանավը, որի տախտակամած է բարձրանում Տիրան Թեքեյանը և հանդիպում մուսալեռցի երկու պատվիրակների հետ, թարգմանում նրանց ասածները: Վերջիններս հայտնում են, որ իրենք արդեն 50 օր է, ինչ կռվում են, ուստի խնդրում են տեղափոխել լեռան վրա գտնվող ժողովրդին, իսկ իրենց զենք ու զինամթերք տրամադրեն շարունակելու պայքարը ֆրանսիական դրոշի ներքո:

Դարտիժ դյու Ֆուրնեն հանձնարարեց «Դեզբեսի» հրամանատար Վերգոսին՝ ապահովել հայերին օգնություն հասցնելը, իսկ ինքը՝ «Ժամնա դը Արկ»-ով հեռացավ խորհրդակցելու կառավարության հետ:

Սեպտեմբերի 10-ին մուսալեռցիների ազդանշաններով «Գիշենը» և «Դեզբեսը» ռմբակոծեցին թուրքերի դիրքերը Քեբուսիե գյուղի ուղղությամբ և նրանց փախուստի մատնեցին թեթևացնելով մուսալեռցիների վիճակը:

¹ Շառլ-Տիրան Թեքեյան. Մուսա լեռան հայերի փրկությունը. հիշողության էջեր: Թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Գրիգոր Չանկիլյանի: «Մուսա լեռ» հայերենակցական միություն, Երևան, 2002: Գիրքը ֆրանսերեն լույս է տեսել Փարիզում, 1919-ին: Հայերեն թարգմանությունը լույս է տեսել առաջին անգամ:

Առանձին բաժին է նվիրված փրկության գործողությանը: Ըստ հուշագրողի՝ որոշվեց Մուսա լեռան հայերի տարահանումն սկսել սեպտեմբերի 11-ին: Ծովակալի և նավի հրամանատար Վերգոսի հանձնարարությամբ Տիրան թեքեյանը պետք է ափ ելներ ու կազմակերպեր հայերի փոխադրությունը: Սակայն ալեկոծությունը անհնար էր դարձնում ափին մոտենալը: Դա հաջողվեց մի քանի ժամվա չարչարանքներից հետո միայն:

Նկատելով ծովափին խոնաված ժողովրդին թուրքերը նոր հարձակում սկսեցին, սակայն իրենց դիրքերը դեռևս չլքած տղամարդիկ հետ մղեցին նրանց:

Տարահանումն սկսվեց սեպտեմբերի 12-ին ըստ գյուղերի՝ լաստահարթակներով: Մինչև մութն ընկնելը տարահանվեցին մոտ երեք հազար կանայք, երեխաներ ու ծերունիներ: Սեպտեմբերի 13-ին տարահանվեցին վերջին գյուղի բնակիչներն ու ազատամարտիկները: Վերջիններս զենք ու սնունդ խնդրեցին, որպեսզի մնան և շարունակեն կռիվը, սակայն, ինչպես գրում է հուշագրողը, հրամայված էր տղամարդկանց ևս տարահանել¹: Հարկ եղավ համոզել հրամանատարներից մեկին՝ Եսայի Յաղուբյանին, թողնել դիրքերը և նավ նստել: Ազատամարտիկները ողջակիզեցին մեծ նախիրը, թողեցին դիրքերը և փոխադրվեցին նավերի վրա: Նրանք տեղափոխվեցին Պորտ Սահլ և տեղավորվեցին վրանավանում:

Մուսալեռցիներն ընդգրկվեցին ֆրանսիական բանակի Արևելյան լեզեռնում, որը հետո կոչվեց Հայկական լեզեռն: Արարայի ճակատամարտում նրանք իրենց փառքով պսակեցին:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 27-28:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒՄԸ

1. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒՅԹԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1995-ին լրացավ Հայոց Մեծ եղեռնի 80 տարին: Այդ կապակցությամբ Հայաստանի Հանրապետության նախագահի հրամանագրով ստեղծվեց Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակին նվիրված միջոցառումների կազմակերպման Պետական հանձնաժողով:

Հանձնաժողովի կարևոր ձեռնարկումներից մեկը եղավ 1995թ. Ապրիլի 21-28-ը Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայում անցկացված «Ցեղասպանության հարցեր» միջազգային գիտաժողովը:

Ութսունամյա տարեկիցի կապակցությամբ հրատարակվեցին մի շարք աշխատություններ, հողվածների ժողովածուներ և այլ նյութեր:

ՀՀ ԳԱԱ հրատարակչությունը լույս ընծայեց ակադեմիկոս Գ.Բ.Ղարիբջանյանի «Հայոց ցեղասպանությունը պատմության դատաստանի առաջ» ռուսերեն մենագրությունը¹:

Հեղինակը ցույց է տալիս, որ Աբդուլ Համիդի հակահայկական քաղաքականությունը շարունակեցին երիտթուրքերը, որոնք 1908-ին գալով իշխանության, հաջորդ տարին Ադանայում և Կիլիկիայի այլ քաղաքներում կազմակերպեցին շուրջ 40 000 հայերի կոտորածը, որ երիտթուրքերը հարմար առիթ էին փնտրում հայերին բնաջնջելու նախօրոք մշակած պլաններն իրականացնելու համար: «Եվ երբ 1914-ի օգոստոսին սկսվեց առաջին համաշխարհային պատերազմը, երիտթուրքերը գերմանական ռազմամուկների հովանավորությամբ ձեռնամուխ եղան իրենց դիվային պլանների իրականացմանը,- գրում է նա: Մասսայական ջարդերն սկսվեցին պատերազմի առաջին իսկ ամիսներից և իրենց բարձրակետին հասան 1915-ի ապրիլին, որը պատմության մեջ մտավ որպես ցեղասպանության ամիս»²:

Գ.Ղարիբջանյանը արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ վերջին շրջանում հայտնաբերված ու հրատարակված նոր փաստաթղթերի, նյութերի և ապացույցների մասին: Նա

¹ Г.Б.Гарибджанян. Геноцид армян перед судом истории. Ереван, 1995.

² Նշվ. աշխ., էջ 11:

հիշատակում է Բուենոս-Այրեսի Ազգային համալսարանի փաստաբան, «Հայկական հարցը և միջազգային հարաբերությունները» երկհատոր մենագրության հեղինակ Պասկուալ Կարլոս Օհանյանի հրատարակած «Թուրքիան՝ 1915-1923թթ. զենցիղի արարիչ» /Բուենոս-Այրես, 1986/ փաստաթղթերի խապաներեն ժողովածուն: Ժողովածուում հրատարակված 524 փաստաթղթերը քաղված են թուրքական, անգլիական, ֆրանսիական և ամերիկյան աղբյուրներից: Իբրև նմուշ բերված է կաթոլիկական համայնքի պատվելի Հայր Սիմոնի վկայությունը, որից երևում է, որ հայերի ցեղասպանությունը իրականացվում էր հետևյալ որոշակի մեթոդով.

1. Կատարել հայերի մասսայական ձերբակալություններ՝ սկսած ամենամեծ քաղաքներից:

2. Տանել նրանց այնպես, որ չիմանային, թե իրենց ուր են տանում:

3. ճանապարհին ձերբակալվածներին բաժանել 50-100 հոգիանոց խմբերի:

4. Մահապատժի վայրում հանել նրանց հագուստները, սպանել և դիակները գցել խոր ջրհորերը:

5. Ղորանի վրա երդմամբ պահպանել լռություն, քաղաքում մնացած քրիստոնյաներից գաղտնի պահել կատարվող իրադարձությունները և մահապատժի ենթարկվածների ճակատագիրը¹:

Գ.Ղարիբջանյանը տեղեկացնում է նաև, որ հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ Գերմանիայի և Ավստրիայի արխիվներում պահպանվող նյութերից մասամբ հրատարակվել են Մյունխենի Հայկական հարցի ինստիտուտի կողմից՝ «Հայերի ցեղասպանությունը: Փաստաթղթեր» /Մյունխեն, 1988/ սերիայով և «Գերմանական աղբյուրները հայերի ցեղասպանության մասին» /Մյունխեն, 1991/ ժողովածուում:

Վկայակոչելով Պոլսում գերմանական դեսպանատան 1915 թ. Օգոստոսի 9-ի մեմորանդումը, որտեղ ասվում էր, հասարակական կարծիքն արդեն համոզվել է նրանում, որ Գերմանիան մասնակից է հայերի կոտորածներին, Գ. Ղարիբջանյանը նշում է, որ բազմաթիվ համանման փաստաթղթեր հաստատում են, որ կայգերական Գերմանիան իր թողտվությամբ հրահրում էր հայերի բնաջնջումը: «Գերմանական ռայխի կառավարությունից պահանջվում էր լուր արտահայտել իր «վետոն», և Թուրքիայի հնազանդվելը երաշխավորված կլիներ»,- գրում է նա: Իր այս միտքը հաստատելու համար հեղինակը վկայակոչում է գերմանացի հրատարակախոս Հենրիխ Ֆիրբյուխերին, որը գտնում է, որ գերմանական

կառավարությունը կիսում է պատասխանատվությունը նաև 1915 թվականի ստոր հանցագործության համար:

Առանձին գլխում հանգամանորեն խոսվում է ցեղասպանության ենթարկված հայերին Ռուսաստանի ցույց տված օգնության մասին: Հեղինակը բարձր է գնահատում 1896-ին Մոսկվայում հրատարակված «Հայերի դրությունը Թուրքիայում մինչև տերությունների միջամտությունը 1895-ին» ժողովածուն, որտեղ գետեղված էին Գլադստոնի ճառը, Մ.Ռուլեն-ժեկմենի, Մ.Մակ-Կոլի, Ֆ.Գրիմի, Է.Դիլլոնի, Գր.Դիևի և այլոց հոդվածները: Խորհելու առիթ է տալիս ժողովածուի առաջաբանի հեղինակ պրոֆեսոր Լ.Ա.Կոմարովսկու կարծիքը, որ Թուրքիայի գոյության փաստն իսկ համակ խայտառակություն էր համարում քրիստոնյա ժողովուրդների համար: «Եթե նրանք վճռեին,- գրում է նա,- ինչպես հարկն է պայմանավորվել իրար հետ, կանգնելով բարոյականության, իրավունքի և մարդասիրության հողի վրա, կարող էին արագորեն, առանց էական ցնցումների, վերջ տալ այդ պետությանը, որը նրանց մեջ իրենից ներկայացնում է միայն անախրոնիզմ և աղաղակող հասարակական սխալումը»¹:

Հեղինակը նույնպիսի բարձր գնահատական է տալիս 1897-ին Մոսկվայում ռուս մտավորականության նախաձեռնությամբ հրատարակված «Եղբայրական օգնություն Թուրքիայում տուժած հայերին» գրական-գիտական ժողովածուին, որը մեկ տարի անց հրատարակվեց երկրորդ անգամ:

Գ.Ղարիբջանյանը հայտնում է, որ այս երկու մեծարժեք ժողովածուների հրատարակման նախաձեռնողն ու խմբագիրը թիֆլիսահայ գործիչ Գրիգոր Ջանշինն էր /1851-1900/, որը մեծ հեղինակություն էր վայելում ռուսական գրական-հասարակական շրջաններում: Դեռևս 1893-ին Մոսկվայում հրատարակել էր «Հայկական հարցը Թուրքիայում» գրքույկը՝ Գր.Ա.Դիև ստորագրությամբ: Այս ժողովածուներից ստացված 60 000 ռուբլի գումարը տրամադրվեց տուժած արևմտահայերի օգնությանը:

Նշվում է, որ 1914-1916 թվականներին Մոսկվայում հրատարակվեցին Յու.Վեսելովսկու «Թուրքահայաստանի ողբերգությունը» և «Հայ գրականության ժողովածուն»՝ Մ.Գորկու խմբագրությամբ, «Հայաստանի պոեզիան հնազույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը»՝ Վ.Բրյուսովի խմբագրությամբ, Ա.Ջիվելեզովի «Թուրքահայաստանի ապագան» և այլ գրքեր, որոնցում հեղինակները, մերկացնելով հայերի ցեղասպանությունը Թուրքիայում, միա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 15:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 27:

Ժամանակ խորը հավատ և պայծառ ապագա էին մաղթում բազմաչարչար հայ ժողովրդին:

Յեղիմակն առանձնակի ջերմությամբ է արտահայտվում ռուս գեներալ և պոետ Ա.Կուլեբյակինի, գրող-մարտիկ Պ.Սիբիրցևի, անվանի արևելագետ, ակադեմիկոս Վ.Գորդլևսկու, ռուս նշանավոր գիտնական, պետական և հասարակական գործիչ Մաքսիմ Կովալևսկու, Վ.Նեմիրովիչ-Պանչենկոյի, անվանի հրապարակախոս Վ.Կորոլևսկու, գինվորական թղթակիցներ Ս.Գորոդեցկու, Վ.Պոլոնսկու, Ալեքսանդրա Տոլստայայի /Լ.Տոլստոյի դուստրը/ և այլոց հայանպաստ գործունեության մասին: Հաջորդ գլուխը նվիրված է Հայոց եղեռնի դեմ հանդես եկած եվրոպայի և ԱՄՆ-ի առաջադեմ հասարակայնությանը:

Տույց է տրվում, որ հայկական ջարդերի կազմակերպիչների՝ ի դեմս երիտթուրքերի և նրանց հովանավոր գերմանական կառավարության. դատապարտմամբ հանդես եկան Անգլիայի, Իռլանդիայի, Բելգիայի, Շվեդիայի, Նորվեգիայի, ԱՄՆ-ի և այլ երկրների գիտնականներն ու հասարակական-քաղաքական գործիչները:

Աշխատության վերջին գլուխը կրում է «Թուրք ջարդարարները պատմության դատաստանի առաջ: Տեղասպանությունը չպետք է կրկնվի» վերնագիրը, որն ունի ընդհանրացնող բնույթ:

Այստեղ խոսվում է լեհ իրավաբան Ռաֆայել Լեմկեի մասին, որն առաջին անգամ 1944-ին գործողության մեջ է դրել «գեներոցիդ» տերմինը՝ նկատի ունենալով 1915-ի հայոց եղեռնը: Առաջ է քաշվում այն միտքը, որ թուրք բարբարոսների անպատժելիությունը արձակեց մարդկության հետագա դահիճների ձեռքերը և ի հաստատումն դրա՝ բերվում է Հիտլերի հայտնի նախադասությունը հայերի ցեղասպանության մասին: Դրան ավելացվում է Թուրքիայի վարչապետ Սարաջոզլուի խորհուրդը Հիտլերին՝ ռուսական պրոբլեմը լուծելու համար ոչնչացնել ռուսների առնվազն կեսը:

Գլխում խոսք է գնում ցեղասպանությունը դատապարտած մի շարք միջազգային ֆորումների որոշումների մասին, կամուրջ է գցվում անցյալ ժամանակների և 1988-90թթ. Սումգայիթում, Բաքվում, Կիրովաբադում, Խոջալուում տեղի ունեցած ցեղասպանության միջև: Հիշատակվում են ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 1988թ. նոյեմբերի 28-ի որոշումը և Հայաստանի Հանրապետության հռչակագրի /23 օգոստոսի, 1990թ./ համապատասխան հատվածը հայոց ցեղասպանության մասին:

Հիշատակելով Թուրքիայի վարչապետ Թ.Օզալի և Ա.Դեմիրելի մերօրյա ցինիկ հայտարարությունները հայ ժողովրդի հասցեին, ակադեմիկոս Գ.Ղա-

րիբջանյանն իր խոսքն ավարտում է հետևյալ կերպ. «Թուրք խավարանդների դամոկլյան սուրը այժմ էլ կախված է բազմաչարչար Հայաստանի գլխավերևում: Միջազգային հասարակայնությունը, բարի կամքի բոլոր մարդիկ պարտավոր են առավել վճռականորեն պայքարել ռասիզմի և ցեղասպանության ցանկացած դրսևորմամբ բորբոքման դեմ»¹:

Աշխատությանը կցված են հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ հինգ փաստաթղթեր:

Հայերի ցեղասպանության 80-ամյակի առիթով միջոցառումների Պետական հանձնաժողովի որոշմամբ հրատարակվեց պատմական գիտությունների դոկտորներ, պրոֆեսորներ Ռուբեն Սահակյանի և Կոստանդին Խուրավերոյանի «Հայերի ցեղասպանությունը տասնամյակների լույսի ներքո» մենագրությունը²:

Ոչ մեծածավալ այս աշխատության մեջ հայրենական և արտասահմանյան պատմագրության նվաճումների հիման վրա քննարկված է հայերի ցեղասպանության պատմության հարցերի մի ամբողջ համալիր՝ գեներոցիդի պատճառներն ու նախադրյալները, նրա իրագործման մեխանիզմը, հետևանքները, մեծ տերությունների դիրքորոշումը, հայերի ինքնապաշտպանությունը, ժամանակակից աշխարհի վերաբերմունքը և այլն: Տրված է հիմնահարցի պատմագրության համառոտ ակնարկ:

Աշխատությունը բաղկացած է 10 ոչ մեծ գլուխներից, որոնցից առաջին երեքը կրում են ներածական բնույթ: Դրանցում քննության են առնված Օսմանյան կայսրության կազմավորմանը, այդ կայսրության կազմում հայերի իրավաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական վիճակի հարցերը, Հայկական հարցի միջազգայնացումը Սան-Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագրում և Բեռլինի կոնգրեսում, դրանից հետո ծավալված հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, հայ քաղաքական կուսակցությունների կազմավորումը, հայրուկային շարժումը և հարակից այլ հարցեր:

Նշվում է, որ 19-րդ դարի վերջի- 20-րդ դարակզբի հայերի ազգային ազատագրական պայքարը, չնայած նրա մասնակիցների հերոսությանն ու ինքնազոհությանը, պարտություն կրեց /ընդգծումն իմն է - Ս.Կ./, որը պայմանավորված էր մի շարք պատճառներով. շարժումը չուներ միասնական ղեկավարություն, այն գերազանցապես կրում էր տարերային, ցածուցրիվ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 94:

² Ռուբեն Սահակյան, Կոստանդին Խուրավերոյան: Հայոց ցեղասպանությունը տասնամյակների լույսի ներքո: Երևան, 1995:

ելույթների բնույթ: Շարժումը մեկուսացված էր, այն ձեռք չբերեց դաշնակիցներ թուրքիայի ներսում այլ ժողովուրդների մեջ, մինչդեռ թուրքիայի կառավարող շրջաններին հաջողվեց սեպ խրել հայերի և քրդերի միջև, օգտագործել վերջիններիս հայ ապստամբների դեմ¹:

«Թուրքիայի հայ ազգաբնակչության ցեղասպանությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին» գլխում տրվում է ցեղասպանության բնորոշումն իբրև ծանրագույն հանցագործություն մարդկության դեմ և հատուկ ընդգծվում է, որ ՄԱԿ-ի 1948-ի Կոնվենցիան այդ հանցագործության համար իրավաբանական վաղեմություն չի ճանաչում:

Բացահայտելով արևմտահայերի ցեղասպանության պատճառները, աշխատության հեղինակները դրանք ուղղակիորեն կապում են երիտթուրքերի կառավարող ուժակի ներքին ու արտաքին քաղաքականության հետապնդած նպատակների հետ, նշում, որ նրանց ուղեմիջը դարձավ պանթուրքիզմի դոկտրինան, որն ուղղվեց հայ ժողովրդի և Ռուսաստանի դեմ:

Ընդգծվում է, որ երիտթուրքերի հետապնդած նպատակներից մեկն էլ կազմավորված թուրք ազգային բուրժուազիայի համար «արևի տակ տեղ» ապահովելն էր, այսինքն՝ երկրի տնտեսության ոլորտից ոչ թուրք, և առաջին հերթին հայ բուրժուազիայի դուրս մղումը, որը կարող էր տեղի ունենալ միայն բռնի ճանապարհով: «Պատահական չէ, այդ կապակցությամբ գրում են հեղինակները, - որ 19-րդ դարի վերջի - 20-րդ դարասկզբի հայերի կոտորածների ժամանակ թալանի ու ոչնչացման ենթարկվեցին հայերին պատկանող առևտրական տները, խանութները, ձեռնարկությունները: Ասվածից ելնելով երիտթուրքերի հակահայկական քաղաքականությունը համապատասխանում էր թուրք ազգային բուրժուազիայի շահերին, որը ձգտում էր տիրել հայերին պատկանող ունեցվածքին և երկրի տնտեսության մեջ հաստատել իր անբաժանելի տիրապետությունը»²:

Չեղինակներն առաջ են քաշում երիտթուրքերի հակահայկական քաղաքականության նաև մեկ ուրիշ գործոն՝ արևմտահայերի վերաբերմունքը Ռուսաստանի հանդեպ, նշում, որ արևմտահայերի ակնհայտ ռուսական կողմնորոշումը օգտագործվեց թուրքական իշխանությունների կողմից՝ հայերի նկատմամբ ատելության և անհանդուրժականության մթնոլորտ ստեղծելու, հայերի բնօրրան հայրենիքը վերջնականապես

յուրացնելու համար:

Չեղինակներն այնուհետև ներկայացնում են ցեղասպանության նախապատրաստումը, նրա իրագործման մեխանիզմը: «1914-ի սկզբին, - գրում են նրանք, - այսինքն թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելուց շատ առաջ, արևելյան վիլայեթների տեղական իշխանություններն ստացան կառավարության հատուկ կարգադրագիր հայերի նկատմամբ կիրառվելիք միջոցառումների մասին: Այն փաստը, որ կարգադրագիրը մշակվել և բաժանվել էր մինչև ռազմական գործողությունների սկսվելը, անհերքելիորեն վկայում է, որ հայ ազգաբնակչության տեղահանությունը և բնաջնջումը պլանավորվել էին նախօրոք, և պայմանավորված չէին կոնկրետ ռազմական իրադրությամբ, որը հետագայում վկայակոչում էին երիտթուրքական պարագլուխները»¹: Ավելացվում է նաև, որ պատերազմի նախօրյակին երիտթուրքերի կուսակցության ղեկավարությունը բազմիցս քննարկել է հայերի տարագրման և բնաջնջման հարցը, և այդ խորհրդակցությունների հետագայում հայտնի դարձած մանրամասնությունները ցույց են տալիս, որ խոսքը գնացել է ոչ թե մերձակատային զոտուց հայ ազգաբնակչության տարագրման, այլ թուրքիայի հայերի բնաջնջման մասին ամբողջությամբ: Խոսելով հայ զինվորության ոչնչացման մասին, հեղինակները նշում են, որ պատերազմի սկզբին թուրքական բանակ զորակոչվեցին 18-45 տարեկան շուրջ 60 հազար հայեր, որոնք հետագայում էնվերի հրամանով ոչնչացվեցին: Ցավոք, չի նշվում ամբողջ պատերազմում թուրքական բանակ զորակոչված արևմտահայերի ընդհանուր թիվը, որի շուրջ գոյություն ունեն տարակարծություններ:

Առավել հանգամանորեն հեղինակները կանգ են առնում հայերի տարագրման և մասսայական բնաջնջման վրա 1915-1916 թվականներին: Նշվում է, որ թուրքական կառավարության կողմից տարագրման մասին օրենքն ընդունվեց 1915-ի մայիսի 14-ին, որին հետևեցին երեք օրենքներ նրանց ունեցվածքի մասին: Մի շարք տիպական փաստերի վկայակոչմամբ հեղինակները ցույց են տալիս, որ տարագրությունը ըստ էության հայերի բնաջնջման վատ քողարկված ձև էր, որն իրականացվում էր ծայրահեղ դաժանությամբ ու անխնա, ուղեկցվում էր տանջանքներով, բռնություններով, ծաղրածանակով անմեղ մարդկանց նկատմամբ: Ընդգծվում է, որ բնաջնջման գործողությունները տեղերում խստորեն վերահսկվում էր կենտրոնից: Հայերի նկատմամբ խղճահարության և գթասրտության անթույ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 14:

² Նշվ. աշխ., էջ 20:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 22:

լատրելիության մասին նախազգուշացվում էին ոչ միայն տեղական իշխանությունները, այլև թուրք ազգաբնակչությունը, որոնք գլխով էին պատասխանատու հայերին թաքցնելու համար:

Հեղինակները նշում են, որ հայ ժողովրդի Գողգոթան տարագրությամբ չավարտվեց: Աքսորվածների մի փոքր մասը, հասնելով Միջագետքի և Սիրիայի համակենտրոնացման ճամբարները, այստեղ նույնպես ոչնչացվեցին: Ռաս-ուլ-Այնի, Դեյր-էզ-Չորի, Մեսքենեի, Ռաքքայի և այլ համակենտրոնացման ճամբարներում ստեղծված էին գոյության համար անտանելի պայմաններ:

Շեշտվում է, որ 1916-ին հրեշավոր օպերացիա անցկացվեց Դեյր-էզ-Չորի և Եփրատի երկայնքով մյուս համակենտրոնացման ճամբարների ավելի քան 200 000 հայերին ոչնչացնելու ուղղությամբ: Ամռանը նրանց հանեցին ճամբարներից, քշեցին անապատի խորքերը և այնտեղ ոչնչացրին: 1916-ի վերջին Եփրատի երկայնքով ձգվող ճամբարները դադարեցին գոյություն ունենալուց, իսկ կենդանի մնացածների թիվը չէր անցնում 20 հազարից¹:

Իրենց ուսումնասիրությունների հիման վրա Ռ.Սահակյանը և Կ.Խուդավերդյանը նշում են Մեծ եղեռնի զոհերի ընդհանուր թիվը՝ 1,8 միլիոն, 800 000 հայեր դարձան փախստական, ապաստան գտան աշխարհի տարբեր երկրներում: Նրանց կարծիքով հաշվառման ենթակա չէ այն հայերի թիվը, որոնք թուրքացվեցին²:

Հեղինակներն էական ընդհանրացումներ են կատարում թուրք ջարդարարների կողմից եղեռնը համեմատաբար հեշտությամբ իրագործելու հանգամանքները պարզաբանելու հարցում: Ահա թե ինչ են գրում նրանք այդ առթիվ. «Թուրք ջարդարարների կողմից Օսմանյան կայսրության հայերի ցեղասպանության համեմատաբար հեշտ իրագործումը բացատրվում է մի շարք հանգամանքներով: Փաստերը ցույց են տալիս, որ Թուրքիայի հայ ազգաբնակչությունը, ինչպես նաև հայ քաղաքական կուսակցությունները ամբողջությամբ վերցրած անպատրաստ հայտնվեցին բնաջնջման սպառնալիքի առջև, նույնիսկ 1909 թվականի իրադարձություններից հետո: Թուրքիայի կառավարող շրջաններին հաջողվեց ըստ էության մեկուսացնել հայ ազգաբնակչությանը, սեպ խրել հայերի ու քրդերի միջև, օգտագործել վերջիններիս իրենց պլաններում: Իր դերը կատարեց նաև Թուրքիայում տասնամյակներով քարոզվող օսմանիզմը. շովինիստական շնուլը միացած

մուսուլմանական ֆանատիզմին՝ տիրեց թուրք ազգաբնակչության նշանակալի մասին, որի որոշակի շերտերը հանդիսացան ջարդարարական գործողությունների անմիջական կատարողներ /ընդգծումներն իմն են- Ս.Կ./»¹: Նպաստավոր հանգամանքների թվում հիշատակվում են հայերի դեմ պետական մեքենայի՝ ժանդարների, կանոնավոր զորքեր, տարբեր մակարդակների վարչակազմ, գործադրումը, պատերազմի գործոնի լիակատար օգտագործումը, հայ զինվորության և մտավորականության ոչնչացումը:

«Որոշակի դեր խաղաց այն հանգամանքը, - շարունակում են նրանք, - որ արևմտահայերի հասարակական և կղերական որոշ շրջաններում տիրապետում էր այն կարծիքը, որ տարագրման վերաբերյալ հրամաններ տվող թուրքական իշխանություններին չենթարկվելը կարող է սոսկ մեծացնել զոհերի թիվը»²:

Հանգամանքներ են սրանք, որոնց վրա պատմագրությունը հարկ եղած ուշադրությունը չի դարձրել, և կարծում ենք, որ դրանք արժանի են հետազապելի խորը ուսումնասիրման ու պարզաբանման:

Դնելով եղեռնի պատասխանատուների հարցը, հեղինակներն այն համոզմունքն են հայտնում, որ հրեշավոր հանցագործության գլխավոր մեղավորները երիտթուրքական պարագլուխներն էին, սակայն որոշակի պատասխանատվություն է կրում նաև Թուրքիայի դաշնակից կայսերական զերմանիան, որի կառավարական և զինվորական շրջանները ոչ միայն տեղյակ էին նախապատրաստվող հանցագործությանը, այլև նպաստեցին նրա իրագործմանը, որովհետև տեղեկություններ կան, որ մերձակատային գոտուց հայերի տարագրման գաղափարը թուրքերին հուշել են գերմանական գլխավոր շտաբի սպաները: Իբրև ստույգ փաստ, նրանք մատնանշում են, որ պատերազմի նախօրյակին Բուխարեստի գերմանական դեսպանատանը կայացել է գերմանիայի և Թուրքիայի կառավարական և զինվորական գերատեսչությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցություն, որտեղ քննարկվել է Թուրքիայի արևելյան վեց վիլայեթներից հայ ազգաբնակչության տարագրման ու ոչնչացման հարցը³: Ի դեպ, բուխարեստյան հիշյալ խորհրդակցության մասին մեր պատմագրության մեջ, որքան մեզ հայտնի է, հիշատակվում է առաջին անգամ:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 30:

² Նույն տեղում:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 30:

² Նշվ. աշխ., էջ 31:

³ Նույն տեղում:

«Ցեղասպանության հետևանքները» գլխում հեղինակները ցույց են տալիս, որ արևմտահայերի ցեղասպանությունը անանց ազդեցություն գործեց հայ ժողովրդի հետագա ողջ պատմության, նրա կենսագործունեության քաղաքական, սոցիալական և հոգևոր ոլորտների վրա¹:

Որպես ամենածանր հետևանքներից մեկը նշվում է այն, որ Արևմտյան Հայաստանը, հայերի բնօրրանի նշանակալի մասը, որտեղ հազարամյակներով ընթացել էր հայ ժողովրդի պատմական կյանքը, ըստ էության զրկվեց իր բնիկ բնակչությունից: Դրան զուգընթաց ոչնչացվեցին հայկական նյութական և հոգևոր մշակույթի հուշարձանները, այսինքն իրականացվեց նաև ազգային-մշակութային ցեղասպանություն: Հենվելով Պոլսի պատրիարքարանի տվյալների վրա, նրանք գրում են, որ Արևմտյան Հայաստանում գոյություն ունեցող 2200 հայկական եկեղեցիներից ու վանքերից 2150-ը թալանվեցին ու ավերվեցին, ոչնչացվեցին նրանցում պահպանվող ավելի քան 20 000 հին հայկական ձեռագրեր ու հնատիպ գրքեր:

Հեղինակները նշում են նաև ցեղասպանության ուժեղ ազդեցությունը հայ ժողովրդի սոցիալ-հոգեբանական վարքագծի և հոգեկան կերպարի վրա:

«Հայերի ցեղասպանությունը ժամանակակից աշխարհի աչքերով» գլխում հեղինակները պարզաբանում են զենոցիդի նկատմամբ դրսևորված վերաբերմունքը միջազգային մասշտաբով, արձանագրում, որ երկու համաշխարհային պատերազմների միջև ընկած ժամանակամիջոցում դրա մասին հավաքեց էր հիշատակվում: Խոսքը վերաբերում է ոչ միայն արևմտյան երկրներին, այլև ԽՍՀՄ-ին և նույնիսկ Խորհրդային Հայաստանին, որտեղ, ի հաճույս խորհրդային միապետության քաղաքական շահերի, ցեղասպանության հիմնահարցը ոչ միայն չէր ուսումնասիրվում, այլև նրա մասին անգամ չէր հիշատակվում պատմության դասագրքերում²:

Նշվում է, որ հայերի ցեղասպանության հիմնահարցի վերաբերյալ հետաքրքրությունն աճեց հատկապես 1965-ին, եղեռնի 50-ամյակի առիթով: Հենց այդ թվականին էլ ցեղասպանությունը առաջին անգամ հիշատակվեց միջազգային հեղինակավոր համաժողովի՝ Հելսինկիում կայացած Խաղաղության համաշխարհային կոնգրեսի որոշման մեջ:

Այնուհետև խոսվում է մի շարք միջազգային կազմակերպությունների, տարբեր երկրների պառլամենտների կողմից հայերի ցեղասպանության

ճանաչման փորձերի. 1987-ին Եվրոպաումենտի ընդունած որոշման մասին, որը շուրջ երեք տարվա համառ քննարկումների արդյունք էր:

Հեղինակները նշանակալի իրադարձություն են համարում 1919-1920թթ. Ստամբուլում տեղի ունեցած երիտթուրքական պարագլուխների դատավարությունը, որոնք մեղադրվում էին թուրքիան կործանաբար պատերազմի մեջ ներքաշելու և հայերի բնաջնջման մեջ: Սակայն հետագայում թուրքերը բացարձակ ժխտողական դիրք գրավեցին եղեռնի նկատմամբ:

Հիշեցնելով 1950-ական թվականներին աշխարհի բազում թերթերում տպագրված Գերմանիայի կանցլեր Ադենաուերի լուսանկարի մասին, որը ծնկի էր իջել Երուսաղեմում Արցունքի պատի առջև՝ ի նշան ցավակցության հիտլերականների ոչնչացրած միլիոնավոր հրեաների համար, հեղինակներն այն միտքն են հայտնում, որ ժամանակակից թուրքիայի կողմից ցեղասպանության փաստի ընդունումը կարող է նպաստել երկու հարևան պետությունների՝ Հայաստանի և թուրքիայի Հանրապետությունների միջև նորմալ հարաբերությունների հաստատմանը և դրանք նոր մակարդակի բարձրացնելուն: Մեր համոզմամբ, առաջարկվում է լրջմիտ մի մոտեցում, որն ակնհայտորեն տարբերվում է այդ հարաբերությունների բարելավման սիրույն Հայոց Մեծ եղեռնը անտես առնելու անհեռանկար քայլերից:

Հայոց ցեղասպանության պատմական ակունքների բացահայտման ինքնատիպ մոտեցում է մշակել ակադեմիկոս Լենդրուշ Խուրշուդյանը՝ 1995-ին հրատարակված մենագրության մեջ¹:

Աշխատության «Հայկական հարցի լուծման թուրքական կոնցեպցիան: Ցեղասպանությունը - Հայկական հարցի լուծման թուրքական եղանակ» գլխում Լ.Խուրշուդյանը զարգացնում է Հայոց եղեռնի պատճառների խորքային տեսակետ: Նա գտնում է, որ 11-12-րդ դարերում միջինասիական թուրքական ցեղերը այլ տարածքների հետ նվաճելով նաև Հայկական լեռնաշխարհը, ի սկզբանե վարեցին Հայաստանը հայաթափելու, հայոց պատմական Հայրենիքը սեփական Հայրենիք դարձնելու / ընդգծումն իմն է -Մ.Կ./ քաղաքականությունը: Ընդ որում, թուրքերն այդ նոր Հայրենիքը ցանկանում էին ունենալ առանց այդ երկրի իսկական տերերի՝ հայ ժողովրդի²:

Այդ ավանդական քաղաքականությունը պետական ծրագրի տեսք է ստանում 1860-70-ական թվականներին, երբ նոր օսմանները առաջ են

¹ Նշվ. աշխ., էջ 37:

² Նշվ. աշխ., էջ 41:

¹ Լենդրուշ Խուրշուդյան: Հայկական հարցը: Բովանդակությունը, ծագումը, պատմության հիմնական փուլերը: Երևան, 1995:

² Նշվ. աշխ., էջ 32:

քաշում պանօսմանիզմի կոնցեպցիան, ըստ որի Օսմանյան կայսրությունում, անկախ մուսուլման կամ ոչ մուսուլման լինելուց, գոյություն ունեւ մեկ ազգ՝ օսմանները, որտեղ թուրքերը պետք է տիրապետող դիրք ունենային:

Սակայն, ինչպես նշում է Լ.Խուրշուդյանը, հետագայում պարզ դարձավ, որ պանօսմանիզմի քաղաքականության կենսագործումը չի կարող արգելակել ազգային ազատագրական պայքարի այն հզոր պրոցեսը, որ սկիզբ էր առել կայսրությունում: «Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը պահպանելու համար պետք է մշակվեր ազգային քաղաքականության միանգամայն նոր կոնցեպցիա...»

Ահա այսպիսի պայմաններում ծնունդ է առնում Օսմանյան կայսրությունում ազգային հարցը, և, իհարկե, առաջին հերթին Հայկական հարցը եղեռնի միջոցով լուծելու կոնցեպցիան / ընդգծումն իմն է – Մ.Կ./, որի հեղինակը Աբդուլ Համիդն է»,- գրում է նա¹:

Հեղինակը մերժում է պատմագիտական գրականության մեջ ընդունված այն տեսակետը, ըստ որի հայկական եղեռնի կենսագործումը կապվում է միայն երիտթուրքերի և պանթուրքիզմի հետ և գտնում է, որ այն սկսել է կենսագործվել շատ ավելի վաղ, Աբդուլ Համիդի կողմից, 1890-ական թվականներից: Նա գրում է, որ երիտթուրքերը, որոնք իշխանության գլուխ անցան 1908-ին, Թուրքիայի փրկությունը գտնում էին պանթուրքիզմի մեջ, ուստի հրաժարվելով պանօսմանիզմից, այն բարձրացրին պետական քաղաքականության մակարդակի:

Մեկնաբանելով պանթուրքիզմի կենսագործման երեք փուլերը՝ թուրքիզմ-օղուզականություն-պանթուրանիզմ, Լ.Խուրշուդյանը եզրակացնում է, որ այդ գաղափարների իրականացումը հանգեցնում է Հայաստանի և հայ ժողովրդի անխուսափելի ոչնչացմանը և ահա թե ինչու. «Պանթուրքիզմի գաղափարախոսության համաձայն,- գրում է նա,- հայ ժողովուրդը կամ պետք է ձուլվեր, կամ էլ ֆիզիկապես ոչնչացվեր: Հայկական «սեպը», որը խանգարում էր Մեծ Թուրանի գաղափարի իրականացմանը, պետք է դադարեր գոյություն ունենալուց: Երրորդ ուղի հայ ժողովրդի համար պանթուրքիզմը չէր ընդունում»²:

Ընդգծելով, որ թուրքիզմը թուրք ժողովրդի ազգային գաղափարախոսությունն էր, իսկ պանթուրքիզմը՝ թուրքալեզու ժողովուրդների, հեղինակը զուգահեռաբար դնում է նաև կրոնական գործոնի հարցը և նշում,

որ մահմեդականությունը մշտապես ունեցել է իր կարևորագույն տեղն ու դերը թե ազգային և թե համաթուրքական գաղափարախոսությունների ձևավորման և իրականացման գործում, ուստի Օսմանյան կայսրության ղեկավարությունը արհեստականորեն սրում էր մուսուլմանների և քրիստոնյաների հարաբերությունները: «Հայկական ջարդերի և եղեռնի իրականացման գործում,- գրում է նա,- խոշոր դեր է կատարել մուսուլմանական, կրոնական ֆանատիկոսությունը: Այդ նպատակի համար օգտագործվել է նաև պանիսլամիզմը»¹:

Խոսելով 1908-ին երիտթուրքերի իշխանության գալու, Սալոնիկի 1910 և 1911 թվականների համաժողովներում նրանց ընդունած որոշումների մասին, Լ.Խուրշուդյանը եզրակացնում է.«Եվ այսպես, ընտրությունը կատարված էր, պանթուրքիզմը դառնում էր Թուրքիայի պետական քաղաքականություն: Սալոնիկի 1910 և 1911 թվականների համաժողովների որոշումները՝ կայսրությունը օսմանցիականացնելու և մահմեդականացնելու մասին, նշանակում էր հայ ժողովրդի ցեղասպանության ծրագրի ընդունում...»

Արևմտահայության ճակատագիրը որոշված էր. թուրքերը վճռել էին ոչնչացնել մի ամբողջ ժողովուրդ: Ընդունելով այդ ծրագիրը՝ թուրքերը, սակայն, սպասում էին նպաստավոր ժամանակի այն իրագործելու համար»²:

Եվ այդ հարմար ժամանակը եկավ. 1914-ի օգոստոսի1-ին սկսվեց առաջին համաշխարհային պատերազմը: Ինչպես իրավացիորեն նշում է ակադ. Լ.Խուրշուդյանը, թուրքերը համոզված էին, որ պատերազմի կրակներում պետականություն չունեցող արևմտահայության գենոցիդը կանցնի աննկատ, իսկ դաշնակից Գերմանիայի համաձայնության պայմաններում Անտանտը, եթե անգամ ցանկանար, ի վիճակի չէր լինելու թուրքերին խանգարել իրականացնելու իրենց հայաջինջ ծրագիրը: Այդ կապակցությամբ հեղինակը հիշատակում է 1914թ. օգոստոսի 6-ին Թուրքիայի և Գերմանիայի միջև կնքված պայմանագրի 5-րդ հոդվածը, որտեղ ասված էր, որ Գերմանիան կօգնի Օսմանյան կայսրության արևելյան սահմանները շտկել այնպես, որ Թուրքիայի համար ապահովի անմիջական շփում Ռուսաստանում բնակվող մահմեդական ազգաբնակչության հետ: Դա նշանակում էր, որ Գերմանիան իր համաձայնությունն էր տալիս օգնել Թուրքիային՝ նրա պանթուրքական ծրագրերի իրականացման գործում»³:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 33:

² Նշվ. աշխ., էջ 35:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 36:

² Նշվ. աշխ., էջ 38-39:

³ Նշվ. աշխ., էջ 39:

Այնուհետև հեղինակը խոսում է 1915-ի սկզբներին Երիտթուրքերի կուսակցության կենտրոնի՝ Թալեաթի նախագահությամբ տեղի ունեցած գաղտնի միստի մասին, որը որոշեց արևմտահայության գենոցիդի և տեղահանության կոնկրետ եղանակները, 1915-ի ապրիլի 15-ին կազմված պաշտոնական հրահանգի մասին՝ ստորագրված Թալեաթի, Էնվերի ու Նազըմի կողմից:

«1915-1916թվականներին իրականացվեց արևմտահայության ցեղասպանության պանթուրքիստական ծրագիրը,- ամփոփում է Լ.Խուրշուդյանը: Ոչնչացվեց մեկուկես միլիոն հայ:

Արևմտյան Հայաստանը հայաթափվեց: Հայ ժողովուրդը 1915թ. եղեռնը անվանեց Մեծ եղեռն:

Արևմտահայության բնաջնջումից հետո Թալեաթը հայտարարեց. «Հայկական հարց այլևս գոյություն չունի, որովհետև այլևս հայեր գոյություն չունեն»: Թուրքիան Հայկական հարցը Արևմտյան Հայաստանում լուծեց՝ ոչնչացնելով արևմտահայությանը»¹:

«Սփյուռքահայությունը և Հայկական հարցը: Հայկական հարցի վերածնունդը» գլխում Լ.Խուրշուդյանը հանգամանորեն անդրադարձել է Հայկական հարցի լուծման և հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ուղղությամբ սփյուռքահայության մղած անդադրում պայքարին, նշել, որ այդ պայքարում արմատական շրջադարձ տեղի ունեցավ Մեծ եղեռնի 50-ամյակից հետո, երբ նախանշվեցին պայքարի նոր ուղիներ, մշակվեց նոր մարտավարություն: Իսկ այդ պայքարն ընթանում էր ծանրագույն պայմաններում, որովհետև Խորհրդային Հայաստանին պարտադրվել էր հրաժարվել Հայկական հարցից ու հայոց հայրենիքի պահանջատիրությունից:

Նշվում է, որ սփյուռքահայ քաղաքական միտքը ավելի մեծ ուշադրություն է դարձնում միջազգային կազմակերպությունների վրա ազդելու գործնական ուղիների, ծրագրերի մշակմանն ու գործադրմանը, և այդ բնագավառում զգալի գործ է կատարում 1972-ին հիմնադրված Ամերիկայի հայկական համագումարը: Պայքարի առաջին պլան է մղվում հայոց ցեղասպանության դատապարտման հարցը՝ արդարացիորեն ելնելով նրանից, որ եղեռնի ընդունումն ու դատապարտումը կհանգեցնի Հայկական հարցի լուծման անհրաժեշտությանը:

Հեղինակը կանգ է առնում նաև Հայկական հարցի լուծման համար մղվող պայքարի երկրորդ ուղու՝ ահաբեկչական շարժման վրա, որն սկիզբ առավ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 40:

1973-ից, երբ ԱՄՆ-ի Սանտա-Բարբարա քաղաքում 73-ամյա Գուրգեն Յանիկյանը, որի ընտանիքի բոլոր անդամները զոհ էին գնացել Մեծ եղեռնին, գնդակահարեց թուրքական հյուպատոսին և նրա օգնականին: Գ.Յանիկյանի օրինակին հետևեցին շատ ու շատ հայ երիտասարդներ, որոնք զենքը ձեռքին պայքարի դուրս եկան Հայկական հարցի լուծման համար, և հայ ժողովուրդը նորից մտավ ազգային ազատագրական պայքարի զինված փուլը: Ստեղծվեց Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակը /ԱՍԱԼԱ/, որը կարևոր ներդրում ունեցավ այդ պայքարում: ՀԱՀԳԲ-ն ահաբեկչական գործողություններ կազմակերպեց Բեյրութում, Ավստրիայում, Աթենքում, Թուրքիայում, Ժնևում, Ֆրանկֆուրտում, Կոպենհագենում, Սիլանում, Դոմում, Փարիզում, Մադրիդում, Կանադայում, ԱՄՆ-ում:

Լ.Խուրշուդյանը թվարկում է նաև այն բոլոր նմանատիպ կազմակերպությունները, որոնք ստեղծվեցին ՀԱՀԳԲ-ի պառակտումից /1983թ./ հետո:

Խոսվում է 1975-ին ստեղծված «Հայկական ցեղասպանության Արդարության մարտիկներ» կազմակերպության մասին, որը լայնածավալ ահաբեկչական գործողություններ էր կատարում թուրք դիվանագետների և թուրքական կառավարական հաստատությունների դեմ¹: 1983-ին այս կազմակերպությունը վերանվանվում է Հայ հեղափոխական բանակ, որի կազմակերպած ահաբեկչական գործողությունների մեջ հատկապես աչքի էր ընկնում Լիսաբոնի անձնասպանական գործողությունը: 1983թ. հուլիսի 27-ին հինգ հայ երիտասարդներ պայթուցիկ նյութերով բեռնված ավտոմեքենան քշեցին Լիսաբոնի թուրքական դեսպանատան դարպասներից ներս, պայթեցրին դեսպանատունը և իրենք էլ զոհվեցին:

Հեղինակն իրավամբ գտնում է, որ հիշյալ կազմակերպությունների գործունեությունը, որը մեր նորագույն շրջանի ազգային ազատագրական պայքարի էջն է, կարոտ է հատուկ ուսումնասիրության: «Անկախ բազմաբնույթ վիճահարույց հարցերից,- գրում է Լ.Խուրշուդյանը,- մի բան անկասկած է. Ահաբեկչական կազմակերպությունները հասան իրենց նպատակին... Անկախ այն հանգամանքից, թե ինչպիսի տարածայնություններ են գոյություն ունեցել այդ կազմակերպությունների միջև, որ կուսակցությանն են հարել, ինչ գաղափարախոսության են դավանել, բոլոր այն երիտասարդները, որոնք զենքը ձեռքին պայքարել են կորցրած Հայրենիքի ազատագրման համար, որպես ազգային հերոսներ, իրենց արժանվույն տեղն են գրավել հայոց նորագույն պատմության մեջ:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 60-61:

Ափյուռքահայ երիտասարդության անձնագրի ահաբեկչական պայքարի շնորհիվ Հայկական հարցը դուրս եկավ մոռացության շրջանից և նորից միջազգային ճանաչում գտավ»¹:

Յետագա շարադրանքում Լ.Խուրշուդյանը մանրամասնորեն խոսում է բոլոր այն միջազգային համաժողովների մասին, որտեղ արծարծվել է հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը. 1973-ի ժնկի ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների ենթահանձնաժողով, որը հայերի ցեղասպանությունը որակեց իբրև ցեղասպանություն, 1975թ. - ԱՄՆ-ի կոնգրես, 1983թ. - Կանադայի եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդ, որը ճանաչեց հայերի ցեղասպանությունը, կոչ ուղղեց ՄԱԿ-ին և այլն:

Յեղինակը հատուկ կանգ է առնում 1984-ի ապրիլի 16-ին Փարիզում տեղի ունեցած ժողովուրդների մշտական դատական ատյանի՝ հայոց ցեղասպանությանը նվիրված հատուկ նստաշրջանի ընդունած 6 կետից բաղկացած որոշման վրա:

Նրա առանձնակի ուշադրության առարկան է դարձել 1987 թվականի հունիսի 18-ին Եվրոպական պառլամենտի ընդունած հինգ էջից բաղկացած բանաձևը, որը գրքում զետեղվել է ամբողջությամբ: «Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք,- եզրակացնում է Լ.Խուրշուդյանը,- Հայկական հարցի հետապնդման բնագավառում ձեռք բերվեցին ակնառու հաջողություններ: Անհերքելի իրողություն է այն փաստը, որ Հայկական հարցը շնորհիվ նոր ռազմաքաղաքական մարտավարության հանվեց մոռացության շրջանից և դարձավ միջազգային հարաբերությունների, հասարակական, քաղաքական, մշակութային, կրոնական կազմակերպությունների և պետությունների գործունեության օրակարգի հարց»²:

«Հայաստանի երկրորդ հանրապետությունը և Հայկական հարցը» գլխում Լ.Խուրշուդյանը, ի թիվս շատ այլ հարցերի, անդրադառնում է նաև նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունում ցեղասպանության միջազգային ճանաչման շուրջ ստեղծված հասարակական-քաղաքական իրադրությանը:

Նշվում է, որ երբ 1988 թ. փետրվարին Հայաստանում սկսված ազգային ազատագրական իրադրությունը մտավ իր պատմության նոր փուլը, որպես առանցքային հիմնախնդիրներ առաջ քաշվեցին նաև Հայկական հարցի, Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանության

պաշտոնական ճանաչման, 1921թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագիրը չեղյալ համարելու պահանջներ:

1988-ի նոյեմբերի 22-ին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ընդունեց օրենք «Օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1915թվականի ցեղասպանության դատապարտման մասին» և առաջարկություն ներկայացրեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին՝ ցեղասպանությունը ճանաչելու և դատապարտելու մասին: Ապրիլի 24-ը հայտարարվեց հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր:

Ընդգծվում է, որ ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ստեղծեց հատուկ հանձնաժողով՝ մինչ այդ կնքված և Հայաստանին պարտադրված բոլոր հակահայկական պայմանագրերը ապօրինի հայտարարելու վերաբերյալ որոշման նախագիծ պատրաստելու նպատակով¹:

Աշխատության վերջաբանում Լ.Խուրշուդյանը հանգում է հետևյալ եզրակացությանը.«Հայ ժողովրդի պատմության դժվարին պահին և առաջացել Հայկական հարցը և այնուհետև մի սերնդից փոխանցվելով մյուսին՝ որպես պատմական սրբազան բեռ հանձնվել է մեր սերնդին:

Հայկական հարցը հայոց պատմական հայրենիքում անկախ պետականության վերականգնման և ժողովրդի գոյապահպանման ու զարգացման ապահովումն է: Այդ առումով Հայկական հարցը ազգային գաղափարախոսության առանցքն է, ազգային ոգին: Հայկական հարցից հրաժարումը ճակատագրական նշանակություն կունենա հայ ժողովրդի համար: Ազգային գաղափարախոսությունից զուրկ, անառազաստ ժողովուրդը դատապարտված է կործանման: Հայրենիքը ժողովրդին է, և ոչ մի կուսակցություն կամ քաղաքական կազմակերպություն իրավունք չունի տնօրինելու նրա ճակատագիրը: Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանը պարտավոր է օրենք ընդունել այն բոլոր քաղաքացիներին և կազմակերպություններին պատասխանատվության ենթարկելու մասին, որոնք վարկաբեկում կամ հանդես են գալիս Հայկական հարցի և հայոց ցեղասպանության ճանաչման դեմ...

Հայ ժողովրդի ներկա սերունդը պարտավոր է Հայկական հարցի լուծման համար գործադրել բոլոր ջանքերը, հաջողության չհասնելու դեպքում այդ պատմական բախտի բեռը պետք է փոխանցվի հաջորդ սերունդներին:

Հաղթում է այն ժողովուրդը, որը հավատում է ապագային»²:

Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակի առիթով Ազգային հարցի և զենոցիդի ուսումնասիրման կենտրոնը «Անլուելի զանգակատուն» մատենաշարով

¹ Նշվ. աշխ., էջ 63:

² Նշվ. աշխ., էջ 69:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 70-71:

² Նշվ. աշխ., էջ 88-89:

լույս ընծայեց «Հայոց ցեղասպանություն. պատճառներ և դասեր» գիտական ուսումնասիրությունների առաջին ժողովածուն¹: Ձեռնդրված չորս հոդվածներում քննարկվում են հայոց ցեղասպանության պատճառներն ու դասերը, եղեռնի քաղաքականության ձևավորման ակունքները, գենոցիդի իրականացումը և այլ հարցեր: Ժողովածուն տպագրության են երաշխավորել Երևանի պետական համալսարանի հայոց պատմության, համաշխարհային պատմության, միջազգային դիվանագիտության պատմության և տեսության ամբիոնները:

«Անհրաժեշտ է նոր մոտեցում հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրմանը» - այս վերնագիրն է կրում ժողովածուի առաջաբանը, որի հեղինակն է համալսարանի հայոց պատմության ամբիոնի վարիչ, ակադեմիկոս Լենդրուշ Խուրշուդյանը:

Գտնելով, որ առ այսօր չկա հայոց ցեղասպանության բազմակողմանիորեն մշակված, ամբողջական պետական գիտական կոնցեպցիա, նա առաջարկում է ելակետային մի շարք դրույթներ: Մասնավորապես Լ.Խուրշուդյանը ևս գտնում է, որ հայ ժողովրդի ցեղասպանությունն սկսել է իրագործել 1890-ական թվականների սկզբներից և շարունակվել մինչև 1990թ. հունվարին Բաքվում կազմակերպված ջարդերը, ուստի հայոց ցեղասպանությունն ունի շուրջ հարյուր տարվա պատմություն: Այդ տեսանկյունով նա անընդունելի է համարում հայոց ցեղասպանությունը 1915-1923 թվականներով սահմանափակող ընդհանուր ճանաչում գտած տեսակետը²:

Առաջաբանի հեղինակն այն կարծիքն է հայտնում, որ ավելի լայն առումով հայոց ցեղասպանությունն սկսվել է այն ժամանակահատվածից, երբ թուրքական ցեղերը գրավեցին Փոքր Ասիան ու Հայաստանը և հիմք դրեցին Օսմանյան կայսրությանը: Գենոցիդի այդ «խաղաղ» ժամանակաշրջանը տևել է 500 տարի և, ըստ հեղինակի, կենսագործվել է հետևյալ ձևերով. հայ ժողովրդի ծուլում, մահմեդականացում, երկրից արտաքսում և մասնակի ջարդեր: Այդ ձևերով թուրքերը շուրջ կես հազարամյակ պայքարում էին հայոց պատմական Հայրենիքը սեփական Հայրենիք դարձնելու համար³:

¹ Հայոց ցեղասպանություն. պատճառներ և դասեր, մաս 1, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1995:

² Նշվ. աշխ., էջ 5:

³ Նշվ. աշխ., էջ 6:

Առարկելով Յու.Բարսեղովի այն տեսակետին, որն այդ 500 տարին համարում է հայոց ցեղասպանության նախապատմության ժամանակաշրջան, Լ.Խուրշուդյանն առաջարկում է այն համարել գենոցիդի առաջին փուլ, երբ թուրքերը դեռ հույս ունեին Հայաստանը հայաթափել ոչ թե նրանց ֆիզիկական ոչնչացման, այլ սպիտակ գենոցիդի միջոցով: Իսկ 1890-1990թթ. Ցեղասպանությունը նախորդ շրջանից տարբերվում է նրանով, որ թուրքերը սպիտակ գենոցիդից անցան ամբողջ հայ ժողովրդի ֆիզիկական ոչնչացման քաղաքականության իրագործմանը:

Այնուհետև Լ.Խուրշուդյանը զարգացնում է այն տեսակետը, որ արևմտահայության Մեծ եղեռնով պանթուրքիզմը լուծեց իր առաջին հիմնական խնդիրը՝ Թուրքիան թուրքացվեց, մահմեդականացվեց: Սակայն պանթուրքիզմն ուներ ևս երկու չլուծված ծրագրային խնդիր՝ Օղուզական պետության ստեղծումը, որը պետք է ներառեր միջինասիական տարածքները և որն իրականացնելու համար պետք է ոչնչացվեր Արևելյան Հայաստանը, և Մեծ Թուրանի պետության ստեղծումը, որի կենսագործմամբ պետք է մասնատվեր Ռուսական կայսրությունը: Չմայած ձեռք բերված հաջողություններին, այնուամենայնիվ, պանթուրքիզմը չհասավ վերոհիշյալ երկու խնդիրների լուծման, որոնք, սակայն, մնացին օրակարգում¹:

Առաջաբանն ավարտվում է հետևյալ եզրահանգմամբ. «Հայոց մարտավարական և ռազմավարական ծրագրերի առանցքային խնդիրը պետք է լինի պանթուրքիզմի վտանգին դիմակայելու համակարգի ստեղծումը: Դրանք են հայոց ցեղասպանության պատմական դասերը, դրանք են հայոց ազգային ազատագրական պայքարի ղեկավարների ու գաղափարախոսների պատգամները, դա է հայոց ազգային գաղափարախոսության հրամայականը»²:

Ժողովածուում զետեղված չորս հոդվածներից առաջինը Լ.Խուրշուդյանինն է՝ «Հայոց ցեղասպանության պատճառները և պատմական դասերը» վերնագրով:

Հոդվածի հենց սկզբում հեղինակն ահազանգում է, որ հայոց ցեղասպանությունը ծնող պատճառներն այսօր էլ վերացված չեն, քանի որ պանթուրքիզմը չի հասել իր վերջնական նպատակին: «Պատմական հարմար պահին պանթուրքիզմը անկասկած կփորձի հասնել իր վերջնական նպատակին՝ Մեծ Թուրանի պետության ստեղծմանը, որը կարող է իրականացվել միայն Ջանգեզուրի գրավմամբ և հայ ժողովրդի նոր գենոցիդով», - զգուշացնում է պատ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 7:

² Նշվ. աշխ., էջ 8:

մաբանը¹: Դրան հետևում է գործնական առաջարկը՝ ելնելով պատմական այդ անխուսափելի վտանգի սպառնալիքից՝ հայ ժողովուրդը, նրա քաղաքական ղեկավարությունը, ազգային գաղափարախոսները պարտավոր են խոր ու բազմակողմանիորեն վերլուծել հայոց ցեղասպանության պատճառները, համապատասխան դասեր քաղել դրանից և հուսալի միջոցներ ձեռք առնել պանթուրքիզմի հարձակմանը դիմակայելու համար²:

Սկզբունքային նշանակություն ունի Լ.Խուրշուդյանի հետևյալ եզրահանգումը. «Ստեղծված պատմական պայմաններում միամտություն էր խոսել թուրքերի հետ լեզու գտնելու, հայ ժողովրդի առջև ծառայած խնդիրները՝ հայոց Հայրենիքի ազատագրության, հայ պետականության վերականգնման հիմնահարցերը թուրքերի հետ խաղաղ լուծելու մասին: Թուրքերի և հայերի միջև հաշտության եզրեր չկային /ընդգծումն իմն է – Մ.Կ./: Թուրքերը նվաճելով հայոց Հայրենիքը, այն վերածում էին սեփական հայրենիքի»³: Տրամաբանական դատողությունների շղթան հեղինակին հանգեցնում է այն մտքին, որ հայ ժողովրդին մնում էր միայն մի ելք՝ ձեռք բերելով քիչ թե շատ հուսալի դաշնակիցներ, պայքարի դուրս գալ թուրքական նվաճողների դեմ, և հայ ժողովուրդը ընտրեց պայքարի ուղին: Երկարատև ապարդյուն որոնումներից հետո հուսախաբվելով Արևմտյան պետություններից՝ նա ի վերջո հանգեց ռուսական կողմնորոշման:

Փաստերի տրամաբանությամբ հեղինակը ցույց է տալիս, որ Ռուսաստանը և Թուրքիան ստրատեգիական առումով հավերժ թշնամիներ են, ուստի հայ ժողովուրդը իր պատմական ճակատագիրը պետք է մշտապես կապի Ռուսաստանի հետ, անկախ այն բանից, թե ինչ գույն ու ռեժիմ կունենա այդ երկիրը:

Հին փաստերին տալով նոր մեկնաբանություններ, Լ.Խուրշուդյանը նշում է, որ 1896-1898 թվականներին հայ քաղաքական կուսակցությունները հրաժարվում են ֆիդայական կռվի տակտիկայից և անցնում երկրում զինված ուժեր պատրաստելուն՝ ընդհանուր ապստամբության համար /ընդգծումն իմն է-Մ.Կ.՝:

Ուշադրություն հրավիրելով Դաշնակցության առաջարկով 1907թթթ. Դեկտեմբերի 27-29-ը Փարիզում կայացած Օսմանյան կայսրության

¹ Նշվ. աշխ., էջ 9:

² Նույն տեղում:

³ Նշվ. աշխ., էջ 12:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 15:

ընդդիմադիր ուժերի երկրորդ կոնգրեսի ընդունած որոշումների վրա, նա ընդգծում է, որ այդ պահից արևմտահայությունը դադարեցնում էր ազգային ազատագրական զինված պայքարը և Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի հետ կռվի մեջ մտնում տիրող կարգերը տապալելու, երկրում պառլամենտական, սահմանադրական կարգեր հաստատելու համար: «Ստեղծվեց այն պատմական շանսը,- այդ առիթով գրում է Լ.Խուրշուդյանը,- որ երկու ժողովուրդների քաղաքական ուժերին հնարավորություն էր տալիս փոխզիջումների գնով հաշտության եզրեր գտնել, կյանքի կոչել Արևմտյան Հայաստանի կարգավիճակի ընդունելի տարբերակ»¹:

Ձարգացնելով իր միտքը, հեղինակն այնուհետև գրում է, որ պատմական նման պայմաններում, բնականաբար, դադարեցվեց ազգային-ազատագրական պայքարը /ընդգծումն իմն է –Մ.Կ./, օրակարգից գործնականում հանվեց արևմտահայության ընդհանուր զինված ապստամբության պատրաստելու հարցը: «Ուրեմն,- շարունակում է նա,- անհեթեթություն է խոսել ազգային ազատագրական պայքարի պարտության մասին: Հայոց ազգային-ազատագրական պայքարը դադարեցվել է մարտավարությունը փոխելու պատճառով, իսկ ավելի ուշ՝ 1907 թվականին այն ընդհանրապես պաշտոնապես հանվել է օրակարգից՝ Հայկական հարցը նոր պայմաններում խաղաղ ձևով լուծելու ակնկալիքների պատճառով»²:

Կարծում ենք, որ Լ.Խուրշուդյանի առաջ քաշած հիշյալ դրույթը առիթ է տալիս մտածել 20-րդ դարասկզբի հայ ազատագրական շարժման վերագնահատման մասին ընդհանրապես:

Շարունակելով միտքը, Լ.Խուրշուդյանն ընդգծում է, որ վճռական խոսքը պատկանում էր թուրքերին, սակայն վերջիններս հայերի խաղաղարար քայլերին պատասխանեցին 1909-ի Ադանայի կոտորածով, որին զոհ գնացին շուրջ 30 հազար մարդ: Մեկ անգամ ևս ընդգծվում է, որ Սալոնիկի 1910 և 1911 թվականների երիտթուրքերի համաժողովների որոշումները՝ կայսրությունը օսմանացնելու և մահմեդականացնելու մասին, իրականում նշանակում էր ամբողջ հայ ժողովրդի ցեղասպանության պետական ծրագրի ընդունում³:

Նշելով, որ 1915-1916 թվականներին, օգտվելով առաջին համաշխարհային պատերազմի ընձեռած հարմար պահից, երիտթուրքերն

¹ Նշվ. աշխ., էջ 16:

² Նշվ. աշխ., էջ 17:

³ Նշվ. աշխ., էջ 18:

իրականացրին արևմտահայության ցեղասպանության պանթուրքական ծրագիրը՝ ոչնչացնելով 1,5 միլիոն հայ, Լ.Խուրշուդյանը գրում է, որ Մեծ եղեռնի իրագործումից հետո Թուրքիայում մշակվեց Հայկական հարցի և ցեղասպանության պատմագիտական պետական կոնցեպցիա, որի հիմքում դրվեցին հետևյալ հիմնադրույթները.

ա/ Հայերը եկվորներ են, Արևմտյան Հայաստանը նրանց Հայրենիքը չէ, նրանք երբեք պետականություն չեն ունեցել:

բ/ Թուրքերը և հայերը դարեր շարունակ ապրել են բարեկամաբար, հայերի վիճակը Թուրքիայում լավ է եղել: Նրանց հարաբերությունները վատացել են Արևմտյան տերությունների և մասնավորապես Ռուսաստանի քաղաքականության պատճառով: Չլինել հայերի արևմտյան և հատկապես ռուսական կողմնորոշումը, չէր լինի 1915 թվականը:

գ/ 1915-1916 թվականներին Թուրքիայում հայերի ցեղասպանություն չի եղել, այլ տեղի է ունեցել հայերի դեպորտացիա ռազմական գործողությունների գոտուց, որի ընթացքում հայերի կորուստներն անխուսափելի էին:

դ/ Հիշյալ տարիներին տեղի է ունեցել ոչ թե հայերի, այլ թուրքերի գենոցիդ, որին զոհ են գնացել շուրջ 600 հազար թուրքեր¹:

Պատմական հարևանցի հայացք նետելով նաև հետագա իրադարձությունների վրա՝ մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը, Լ.Խուրշուդյանն այնուհետև թվարկում է պատմության դասերը, որոնք հետևյալն են.

1. Քանի դեռ չի իրագործվել պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը, կա և գոյություն կունենա պանթուրքիզմն իր վտանգներով:

2. Եթե պանթուրքիզմը սպառնում է Ռուսական կայսրության և հայ ժողովրդի գոյությանը, ուրեմն նրանց շահերը առնչված են պատմական ճակատագրով: Այդ առումով էլ Հայաստանի ճակատագիրը պետք է կապված լինի Ռուսաստանի հետ:

3. Պանթուրքիզմի վտանգից խուսափելու միակ ելքը հայ քաղաքական մտքի նախորդ սերունդների մշակած մարտավարության և ռազմավարության սկզբունքներին հարազատ մնալն է: Այդ սկզբունքներն են՝ պայքար ուժեղ, անկախ հայկական պետականության կայացման համար, ստեղծել հզոր, մարտունակ բանակ, պահպանել ավանդական ռուսական կողմնորոշումը²:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 23-24:

² Նշվ. աշխ., էջ 34:

Վերջում հեղինակը վերստին հիշեցնում է, որ պատմության դասերը հաշվի չառնելու դեպքում հայոց մեծ ցեղասպանությունը կդառնա անխուսափելի:

Ժողովածուի երկրորդ հոդվածը կրում է «Եղեռնի քաղաքականության ձևավորման ակունքները /15-րդ դարի վերջ-1915թ./» վերնագիրը, որի հեղինակն է պատմ. գիտ. դոկտոր Աշոտ Մելքոնյանը: Պատմաժողովրդագրական այս ակնարկը գրված է Երզրումի նահանգի օրինակով, որը Արևմտյան Հայաստանի կենտրոնական և ամենաընդարձակ վարչամիավորն էր՝ 70-80 հազար քառ. կմ տարածքով, շուրջ 1000 հայկական գյուղերով, 400 000 հայ ազգաբնակչությամբ:

Հոդվածում քննության է առնվում մի կարևոր հիմնահարց, որը, ինչպես նշում է հոդվածագիրը, ավելի ակնառու և անհերքելի է դարձնում գենոցիդի առկայության խնդիրը Օսմանյան Թուրքիայում. դա հայ բնակչության ժողովրդագրական զարգացման ընթացքի հարցն է 15-րդ դարի վերջից, այսինքն թուրքական նվաճման շրջանից մինչև 1915թ. Մեծ եղեռնը: Հոդվածի հեղինակը ուշադրություն է հրավիրում այն չափազանց կարևոր հանգամանքի վրա, որ ուսումնասիրողները, գրեթե առանց բացառության, հայոց ցեղասպանության գաղափարական ակունքները փնտրել են 19-րդ դարի վերջին քառորդում՝ սուլթան Համիդի գահակալման շրջանում, 1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Հայկական հարցի հանդես գալու փուլում: «Որպես կանոն,- դիպուկ կերպով նկատում է հոդվածագիրը,- անուշադրության է մատնվել դրա նախորդ ժամանակաշրջանը, որում Արևմտյան Հայաստանի էթնոժողովրդագրական զարգացման բացահայտումը հնարավորություն է տալիս պատասխանելու կնճռոտ մի շարք հարցերի /ընդգծումն իմն է- Մ.Կ./ արևմտահայության իրավիճակը Օսմանյան կայսրությունում, հայ ազգային ազատագրական շարժման սոցիալ-քաղաքական ու տնտեսական նախադրյալները, հայկական նահանգներում ժողովրդագրական գործընթացների միտումները և այլն¹:

Աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների վկայակոչմամբ ցույց տալով, որ 17-րդ դարի առաջին կեսին Երզրումի նահանգը Արևմտյան Հայաստանի էթնիկապես ամենամիտարր վարչամիավորներից էր, հեղինակն այնուհետև գծում է դեմոգրաֆիկական հետագա փոփոխությունների պատկերը: Նշվում է, որ երկատված Հայաստանի էթնիկական դիմագիծը զգալիորեն փոխվեց այստեղ թուրքալեզու և իրանալեզու /գերազանցապես

¹ Նշվ. աշխ., էջ 38:

քրդական/ ցեղերի բնակեցման և հայ բնակչության զանգվածային կոտորածների ու մահմեդականացման հետևանքով: Այդ առումով հատկապես ծանր հետևանքներ ունեցավ 16-րդ դարի սկզբներից սկսած Օսմանյան կայսրության հարավային և հարավարևելյան շրջաններից քրդերի ներհոսք Չայկական լեռնաշխարհ:

Փաստերի թելադրանքով Ա.Սելբոնյանը հանգում է այն շատ եական եզրակացության, որ մինչև 19-րդ դարը, այսինքն՝ Արևելքում Ռուսական կայսրության քաղաքականության գործնական ակտիվացումը, Արևմտյան Չայաստանում էթնիկական եղեռնը / ընդգծումն իմն է - Մ.Կ./ բավականաչափ արագ առաջ էր ընթացել, և հայ-մահմեդական հակամարտությունն առկա էր: «Այնպես որ, - գրում է նա, - անհամոզիչ են բոլոր այն քաղաքագետների փաստարկները, թե իբր մինչև Անդրկովկաս ռուսների ներթափանցումը, հայ բնակչությունը Օսմանյան կայսրությունում ապրում էր բարեկեցիկ կյանքով և նրա թվաքանակը անշեղորեն աճում էր»¹:

Այնուհետև Ա.Սելբոնյանը խոսում է 1828/29 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո 75 հազար արևմտահայերի /մեծամասամբ էրզրումցիներ/ Անդրկովկաս արտագաղթելու, 1853/56 թթ. Ղրիմի պատերազմից հետո արևմտահայերի նոր արտագաղթի, Շամիլի պարտությունից հետո լեռնականներին լքված հայկական բնակավայրերում տեղավորելու, 1877/78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո մեծ թվով էրզրումցիների՝ Արևելյան Չայաստան արտագաղթելու մասին, որոնք պատճառ դարձան Արևմտյան Չայաստանի էթնիկական դիմախեղման: Հերքելու համար այն սխալ տեսակետը, թե իբր մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը Արևմտյան Չայաստանում հայության թվաքանակն աճել է, Ա.Սելբոնյանը բերում է վիճակագրական մի արժեքավոր աղյուսակ, որը փաստական տվյալներով ցույց է տալիս մեկ դարի ընթացքում /1809-1909 թթ./ էրզրումի նահանգում կատարված ժողովրդագրական շարժի իրական պատկերը: Աղյուսակի տվյալների հիման վրա հեղինակն ընդգծում է էրզրումի նահանգի աղետալի դեմոգրաֆիկ վիճակը. այդ ժամանակահատվածում հայկական բնակավայրերի թիվը կրճատվել է 58 տոկոսով, իսկ հայ բնակչությունը պակասել է 60 տոկոսով²:

Փաստական հանգամանալի ուսումնասիրության հիման վրա Ա.Սելբոնյանը կատարում է խիստ ուշագրավ հետևյալ եզրահանգումը. «Այսպիսով,

մինչև 1915թ. Չայոց Մեծ եղեռնը, մի քանի հարյուր տարի անընդհատ, մերթ դանդաղ, մերթ բուռն տեմպերով էթնիկական ցեղասպանության գործընթացն Արևմտյան Չայաստանում արդեն տեղի էր ունեցել...

Կարծում ենք, որ 16-19-րդ դարերի ընթացքում Արևմտյան Չայաստանում տեղի ունեցած հայաթափման երևույթները, որոնք անուշադրության են մատնվել հայոց գենոցիդի հարցերով զբաղվող շատ մասնագետների կողմից, նվազ կարևոր չեն իբրև ցեղասպանության դրսևորումներ Օսմանյան կայսրությունում...»¹:

Արևմտահայության ցեղասպանության արդուլիամիդյան քաղաքականությանն է նվիրված ժողովածուի երրորդ հոդվածը, որի հեղինակն է պատմական գիտությունների թեկնածու Լևոն Սկրտչյանը, ժամանակաշրջան, որը մեր նպատակադրումից դուրս է:

Մեծ եղեռնի մի շարք կարևորագույն հարցեր են շոշափված ժողովածուի վերջին՝ «Չայ ժողովրդի Մեծ եղեռնը երիտթուրքական վարչակարգի կողմից 1914-1918 թթ.» հոդվածում, որի հեղինակն է Էդվարդ Դանիելյանը: Առաջին հայացքից թվում է, թե հոդվածի վերնագիրը ենթադրում է հրապարակի վրա եղած փաստերի վերաշարադրանք, բայց ոչ, հոդվածագիրը գնացել է մեծամասամբ սեփական խոսք ասելու ճանապարհով:

Հոդվածում առաջ է քաշվում այն միտքը, որ հայերի ցեղասպանության ծրագրի գործադրությունն սկսվեց Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելու առաջին օրերից, և Օսմանյան կայսրությունում ապրող 2,5-3 միլիոն հայերից կոտորածներից փրկվեցին ընդամենը մի քանի հարյուր հազարը, որոնք դեռևս 1915-ին ծվատվեցին երեք ցաք ու ցրիվ հատվածների: Մի հատվածը մնաց բուն երկրում, սրանք հիմնականում երեխաներ ու երիտասարդ կանայք էին, որոնք մահմեդականացվեցին: Ամենախոշոր հատվածը կազմեցին նրանք, որոնց բռնագաղթի ճանապարհին չհասցրին սրածել: Նրանք քշվեցին Միջագետքի և Սիրիայի անապատները, և նրանց կեսից ավելին 1916-ին զոհ գնացին քարոդերին, սովին ու համաճարակներին:

Երրորդ հատվածն ապաստանեց Անդրկովկասում և ճակատամերձ շրջաններում: Նրանց մի խոշոր հատվածը՝ 140-150 հազար մարդ, ռուսների կողմից Արևմտյան Չայաստանի գրավումից հետո վերադարձան, բայց 1917թ. հոկտեմբերյան հեղաշրջման հետևանքով նրանք էլ հողմացրիվ եղան:

Արաբական անապատներ արքորված շուրջ 250 հազար հայերից մոտ 200 հազարը Թուրքիայի պարտությունից հետո վերադարձան Կիլիկյան

¹ Նշվ. աշխ., էջ 50:

² Նշվ. աշխ., էջ 57:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 58:

Հայաստան, որոնք, սակայն, մի քանի ամիս անց լքեցին հայրենի եզերքը՝ անգլո-ֆրանսիական դավաճանության հետևանքով:

Հեղինակը շատ ճիշտ կերպով ուշադրություն է սրում արևելահայերի ցեղասպանության վրա, այդ առթիվ գրելով, որ ուսումնասիրողների տեսադաշտում եղել է միայն արևմտահայության բնաջնջումը: «Մինչդեռ իրողություն է,- գրում է Է.Դանիելյանը,-որ երիտթուրքական վարչակարգը, ի տարբերություն սուլթանականի, դրել էր ընդհանրապես հայ ժողովրդի ոչնչացման հարցը: 1914-1918թթ. ցեղասպանությունն իր սև ալիքների մեջ էր առել երեք Հայաստաններին էլ՝ և Արևմտյան Հայաստանը, և Պարսկահայաստանը, և Արևելյան Հայաստանը: Կոտորածների առաջին զոհերը 1914թ. վերջերից դառնում են Պարսկահայքի, Ատրպատականի, Բասենի և հարակից այլ շրջանների հայերը՝ կապվածթուրքական զորքերի ներխուժման հետ»¹:

Արիսիվային նորահայտ փաստաթղթերի հիման վրա նկարագրելով թուրքերի սովորական ու անսովոր գազանությունները՝ հոյուն, Սալմաստուն, Ատրպատականում, Ալաշկերտում, որտեղից հայ փախստականների թիվը շուրջ 100 հազար էր, հողվածագիրը կատարում է կարևոր եզրահանգում «Այսպիսով,- գրում է նա,- հայերի Մեծ եղեռնի պրակտիկ գործադրումը սկսվել էր երիտթուրք վարչախմբի 1915թ. ապրիլի 15-ի տխրահռչակ հայասպան հրահանգից ամիսներ առաջ, և նրա առաջին զոհերը դարձան Թուրքիայի քաղաքացի չհանդիսացող հայերը /ընդգծումն իմն է - Մ.Կ./: Հետևաբար, միանգամայն սին են թուրք պատմագրության այն պնդումները, թե հայերը որպես օսմանյան քաղաքացիներ՝ օրինապահ չգտնվեցին, դիմեցին ապստամբության, որի հետևանքով էլ տեղի ունեցան արևմտահայերի տեղահանությունն ու ջարդերը»²:

Հողվածագիրը գտնում է, որ Արևելյան Հայաստանի մեծ մասի հայաթափումը և արևելահայերի կոտորածները ուսանելի դասեր ունեն և դրանց վերհանումը խիստ այժմեական է անցման շրջանում գտնվող մեր ժողովրդի այսօրվա համար՝ ճիշտ կողմնորոշվելու, քաղաքական ճիշտ հաշվարկ անելու և անցյալի սխալները չկրկնելու իմաստով:

Հեղինակի ամփոփիչ եզրակացությունն այն է, որ իր հոգեվարքն ապրող թուրքական կայսրությունը անցյալ դարի վերջին քառորդից հայերի ֆիզիկական ոչնչացումը հռչակեց որպես պետական ուսմունք... Հայերի ցեղասպանությունն իրագործվեց և սուլթանական, և երիտթուրքական, և

¹ Նշվ. աշխ., էջ 96:

² Նշվ. աշխ., էջ 97:

քեմալական վարչակարգերի կողմից, հետևաբար հայերի ցեղասպանության պատասխանատուն թուրք պետականությունն է¹:

Ժողովածուի երկրորդ մասում քննարկվում են Ադրբեջանի կողմից կազմակերպված հայոց ցեղասպանությանն առնչվող խնդիրները, ազատագրական զինված պայքարին, հայերի հայրենիք վերադառնալու իրավունքին վերաբերող հիմնահարցեր:

Իր հողվածում Յու. Հովսեփյանը եզրակացնում է, որ հայերի ցեղասպանությունը Ադրբեջանում հանդիսանում է Թուրքիայում արևմտահայության ցեղասպանության շարունակությունը, որը շարունակվել է ավելի քան 70 տարի:

Ս. Կարապետյանը ներկայացնում է հայկական հուշարձանների եղեռնը Ադրբեջանում:

Հ. Գրիգորյանի հողվածում հայ վրիժառուների ահաբեկչական գործողությունները 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին՝ թուրք-ադրբեջանական ոճրագործ-հայասպանների դեմ դիտվում են իբրև հայ ազգային-ազատագրական պայքարի ուրույն ձև ու գնահատվում դրականորեն:

Հ. Հակոբյանի հողվածում քննարկվում են սփյուռքահայության հայրենիք վերադառնալու բնական իրավունքի միջազգային-իրավական հիմքերն ու հնարավորությունները:

Ժողովածուի 3-րդ մասում զետեղված հողվածներում, որոնց հեղինակներն են Արսեն Ավագյանը, Ռուբեն Խուրշուդյանը և Համլետ Սարգսյանը, համապատասխանաբար քննարկվում են երիտթուրքերի հակահայկական քաղաքականության, Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ բուլշևիկների ունեցած դիրքորոշման, 1915 թ. եղեռնից հետո արևմտահայերի՝ Արևելյան Հայաստան գաղթի հիմնահարցերը:

Իր հողվածում Ա. Ավագյանը եզրակացնում է, որ երիտթուրքերի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության երրորդ (1911 թ.) և չորրորդ (1912 թ.) համագումարները սկզբնավորեցին և ճանապարհ հարթեցին պանթուրքիզմի պաշտոնական գաղափարախոսության համար: Նրա առաջին փուլը երկրի թուրքացումն էր, որին խոչընդոտում էին հայերն ու հույները:

Ռ. Խուրշուդյանը շոշափում է երիտթուրքերի և բուլշևիկյան ղեկավար գործիչների կապերի հարցերը:

Հ. Սարգսյանը ցույց է տալիս, որ 1915 թ. եղեռնից հետո Հայաստանը դարձավ գաղթական արևմտահայության գլխավոր հանգրվաններից մեկը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 105:

Միայն 1916 թ. վերջերին Կովկասում հաստատված հայ զաղթականների թիվը անցնում էր 373.5 հազարից, իսկ 1914-1920 թթ. ընթացքում Արևելյան Հայաստանի տարածքում հաստատվեց մոտավորապես 150 հազար հայ զաղթական:

Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակին նվիրված միջոցառումների կազմակերպման պետական հանձնաժողովի արժեքավոր հրատարակություններից է «1915թ. Հայոց ցեղասպանությունը. պատմության և պատմագրության հարցեր» /Երևան, 1995/ հոդվածների ժողովածուն, որի պատասխանատու խմբագիրն է Ռուբեն Սաֆրաստյանը:

Ինչպես նշում են առաջաբանի հեղինակներ Ժ.Լիպարիտյանը և Ռ. Սաֆրաստյանը, ժողովածուն ընդգրկում է Հայաստանի պատմաբանների ավագ սերնդի ներկայացուցիչների հոդվածները, որոնց հեղինակները երկար տարիներ զբաղվել են հայոց ցեղասպանության հիմնախնդրի տարբեր կողմերի ուսումնասիրությամբ և թողել արդեն դասական դարձած աշխատություններ: Դա գիտնականների այն սերունդն է՝ Մ.Ներսիսյան, Զ.Կիրակոսյան, Ե.Սարգսյան, Ռ.Սահակյան, Ա.Սնանցականյան, Մ.Արզումանյան, Վ.Միքայելյան, Ա.Համբարյան և ուրիշներ, որի ջանքերով շուրջ երեք տասնամյակների ընթացքում ստեղծվեց հայոց ցեղասպանության պատմության լավ հիմնավորված և սկզբնաղբյուրների վրա հիմնված կոնցեպցիա: Առաջաբանի հեղինակները ուրվագծում են նաև ցեղասպանության հետագա զարգացման հիմնական ուղղությունները՝ 20-րդ դարի ցեղասպանությունների համեմատական ուսումնասիրություն, ցեղասպանության հետևանքներն ու ազդեցությունը հայ քաղաքական մտքի վրա և այլն:

Ժողովածուում զետեղված են Մ.Ներսիսյանի, Վ.Միքայելյանի, Ա.Հովհաննիսյանի, Ստ.Ստեփանյանի, Ա.Համբարյանի, Ռ.Սահակյանի, Ն.Հովհաննիսյանի հոդվածները:

Ակադեմիկոս Մ.Ներսիսյանի հոդվածը¹ նվիրված է արևմտահայության ցեղասպանության վերաբերյալ գերմանական և թուրքական աղբյուրներին: Հենց այդ աղբյուրների ուսումնասիրման հիման վրա մեծավաստակ պատմաբանը գիտականորեն հերքում է թուրք կեղծարարների այն պնդումները, թե իբրև հայերի ցեղասպանությունը հայասեր պացիֆիստների հորինվածքն է: Ցույց տալով աղբյուրների թուրքամետ բնույթը, հոդվածի հեղինակը

¹ М.Г.Нерсисян. Геноцид западных армян по немецким и турецким источникам. «1915թ. Հայոց ցեղասպանությունը. պատմության և պատմագրության հարցեր». Հոդվածների ժողովածու: Պատասխանատու խմբագիր՝ Ռուբեն Սաֆրաստյան: Երևան, 1995, էջ 7-20:

միաժամանակ ընդգծում է, որ այդպիսիք նույնպես ընդունում են արևմտահայության ցեղասպանության փաստը: Բերվում են գերմանական պաշտոնատար անձանց՝ դեսպանների, հյուպատոսների, ռազմական գործիչների, ինչպես նաև թուրք բարձրաստիճան պետական գործիչների բազմաթիվ վկայություններ, որոնք անհերքելիորեն ապացուցում են երիտթուրքերի կառավարության կողմից վաղօրոք ընդունված ծրագրի համաձայն ամենայն դաժանությամբ արևմտահայության ցեղասպանության իրականացման փաստը:

Ակադեմիկոս Վ.Միքայելյանի հոդվածը¹ համառոտ ակնարկ է հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ գերմանացի դիվանագետների հաղորդագրությունների մասին: Այդ փաստաթղթերի նշանակությունը կարևորվում է այն տեսանկյունից, որ եթե եղեռնի վերաբերյալ անգլոամերիկյան և ֆրանսիական փաստաթղթերը թուրքերի կողմից դիտվում են շինծու և անընդունելի, ապա տվյալ դեպքում գործ ունենք թուրքիայի զինակից պետության հետ, որի թողտվության պայմաններում էլ իրագործվեց հայոց ոչնչացման ծրագիրը: Հոդվածում ներկայացված են թուրքիայում հավատարմագրված գերմանական մի խումբ հյուպատոսների և փոխհյուպատոսների զեկուցագրերն ու հաղորդագրությունները՝ հասցեագրված Կոստանդնուպոլսում գերմանական դեսպանին, Գերմանիայի արտգործնախարարին և ռայխսկանցլերին: Դրանք մանրամասնորեն նկարագրում են հայերի տեղահանման և ոչնչացման սարսափելի պատկերը, բացահայտում հայոց ցեղասպանության պատճառները և երիտթուրքական կառավարության պանթուրքական նպատակները:

Պրոֆեսոր Ստեփան Ստեփանյանի հոդվածը² նվիրված է հայոց ցեղասպանությանը կայզերական Գերմանիայի մեղսակցության հարցին: Արխիվային նյութերի հիման վրա հեղինակը եզրակացնում է, որ հայոց ցեղասպանության գործում Գերմանիայի մեղսակցությունը բացահայտ էր, և հայերի դեմ ուղղված գործողությունների հարցում Գերմանիայի և թուրքիայի կառավարությունների մոտեցումները լիովին համընկնում էին:

Պրոֆեսոր Ազատ Համբարյանն իր հոդվածում³ կանգ է առել Վանի 1915 թվականի հերոսամարտի դրվագների վրա: Ցույց է տրված, որ 1915թ.

¹ Վարդգես Միքայելյան. Հայոց ցեղասպանությունը գերմանացի դիվանագետների հաղորդագրություններում: Նշվ. ժողովածու, էջ 21-37:

² Степан Степанян. Геноцид армян и пособничество Кайзеровской Германии. Указ. сборник, стр. 47-64./

³ Ազատ Համբարյան. Վանի 1915թ. հերոսամարտը: Նշվ. ժողովածու, էջ 65-87:

ապրիլի 7-ից մինչև մայիսի 5-ը Վանի հայ ազգաբնակչության՝ թուրք քարոզարարներին ցույց տված կազմակերպված դիմադրության, ռուսական բանակի և հայ կամավորականների ժամանակին օգնության հասնելու շնորհիվ նրանք փրկվեցին վերահաս ոչնչացումից: Վանի հերոսամարտը գնահատված է իբրև մի գեղեցիկ էջ հայոց պատմության մեջ, որը բարձրացրեց հայ ժողովրդի պայքարի ոգին և ցույց տվեց, որ նա գիտի պաշտպանել իր մարդկային ու ազգային արժանապատվությունը, գերադասում է մեռնել զենքը ձեռքին, քան հանձնվել թշնամու ողորմածությանը:

Պատմագիտության դոկտոր Ռուբեն Սահակյանը անդրադարձել է հայերի ցեղասպանության արտասահմանյան պատմագրության հարցերին¹:

Հակահարված տալով թուրք ժամանակակից պատմաբանների պաշտոնական վարկածին, թե իբրև արևմտահայերը, որպես Օսմանյան կայսրության անվտանգության հպատակներ, ժամանակավորապես տեղափոխվել են ռուս-թուրքական սահմանից հեռու ընկած վայրեր, ինչը չի կարելի որակել որպես ցեղասպանություն, հողվածի հեղինակն ընթերցողին է հրամցնում ֆրանսիական և անգլիական պատմաբանների գերակշռող մասի կարծիքը, ըստ որի հայերի տեղահանությունը կանխամտածված բռնազաղթ էր, ոչնչացման մի նոր եղանակ՝ թելադրված Հայկական հարցը մեկընդմիջտ լուծելու շարժառիթներով: Ներկայացվում է նաև արևմտյան հեղինակների այն հետևությունը, որ երիտթուրքերի քաղաքականության հիմքում ընկած էր պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը, իսկ կրոնական գործոնը սոսկ ածանցյալ միջոց էր ցեղասպանության իրականացման ճանապարհին:

Պրոֆեսոր Նիկոլայ Հովհաննիսյանի հողվածում² բացահայտված են հայոց ցեղասպանության պատճառներն ըստ արաբական ժամանակակից հեղինակների: Քննարկված են Ֆայեզ-ալ-Ղոսեյնի, Նայիմ ալ-Յուսուֆիի, Ֆուադ Հասան Հաֆիզի, Մրվան ալ-Սուդավարի, Մուսա Պրենսի, Սամիր Արբադի և այլոց համապատասխան աշխատությունները, որոնք առաջ են քաշում հայոց ցեղասպանության երկու հիմնական պատճառ. առաջինը՝ հայերի և մյուս ոչ թուրք ժողովուրդների թուրքացման քաղաքականությունը, երկրորդը՝ պանթուրքիզմի կամ պանթուրքիզմի ռասիստական, ֆաշիստական գաղափարախոսությունը: Ընդգծվում է, որ արաբ հեղինակները հա-

յոց ցեղասպանությունը որակում են իբրև հանցագործություն համայն մարդկության դեմ, որը դեռ չի ունեցել իր Նյուրնբերգը:

Ժողովածուում գետեղված է նաև պատմաբանների երիտասարդ սերնդի ներկայացուցիչ Անուշ Հովհաննիսյանի հողվածը¹: Ցույց է տրվում, որ այնպիսի մասշտաբների հանցագործությունը, ինչպիսին հայերի ցեղասպանությունն էր, պետք է ունենար իր գաղափարախոսական հիմնավորումը, ինչպիսիք դարձան ռասիզմի թուրքական տարատեսակները՝ պանթուրքիզմը և պանթուրանիզմը, որոնց շրջանակներում էլ հայերը ենթակա էին ոչնչացման:

Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակի կապակցությամբ շնորհակալ աշխատանք կատարեց ՀԳԱԱ «Պատմա-բանասիրական հանդեսը» /զլխավոր խմբագիր՝ ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյան/։ Ռ.Գասպարյանի և Ռ.Սահակյանի հողվածը² 1992-ին Մոսկվայում ռուսերեն լույս տեսած «Թալեաթ փաշայի դատավարությունը» գրքի գրախոսությունն է: Գրքի խմբագիրը և նախաբանի հեղինակն է պրոֆ. Ստ.Ստեփանյանը: Հողվածագիրները գիրքը գնահատել են իբրև արժեքավոր ներդրում հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ, որը հնարավորություն կտա ռուսալեզու ընթերցողին՝ իմանալու ճշմարտությունը հայ ժողովրդի մեծ ողբերգության մասին:

Նորայր Սարուխանյանի հողվածում³ հեղինակը, քննադատելով անցյալում թույլ տրված գռեհիկ սոցիոլոգիզմի և նիհիլիզմի երևույթները, միաժամանակ պատշաճորեն գնահատում է խորհրդահայ պատմագիտության զարգացման դրական միտումները վերջին տասնամյակներում, արժեքավորում խորհրդահայ պատմաբանների վաստակը հիմնահարցի բազմակողմանի հետազոտության բնագավառում:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Ստ.Ստեփանյանի հողվածը⁴, որտեղ ամփոփ ձևով ներկայացված են գերմանացի նշանավոր գրող, հրապարակախոս, իրավագիտության դոկտոր, դեպքերի անմիջական ակադեմատես Արմին Վեգների անհերքելի ու ցնցող վկայությունները: Ընդգծվում է, որ Ա.Վեգները հաստատականորեն մերկացնում է թուրքական իշխանությունների բոլոր տեսակի պատճառաբանությունները հայերի բնաջնջման հարցում, բացահայտորեն անհիմն է համարում հայերի տեղահանության

¹ Рубен Г.Саакян. Зарубежная историография геноцида армян /1970-1990гг./ . Указ. сборник, стр. 88-116.

² Николай Оганесян. Арабская историография о причинах геноцида армян 1915г. Указ. сборник, стр. 117-134.

¹ Անուշ Հովհաննիսյան. Ռասիզմ և ցեղասպանություն: Նշվ. ժողովածու, էջ 38-46:

² Ռ.Հ. Գասպարյան, Ռ.Օ.Սահակյան: Թալեաթ փաշայի դատավարությունը: ՊԲՀ, 1995, հ. 1:

³ Ն.Բ.Սարուխանյան: Մեծ եղեռնի լուսաբանումը խորհրդահայ պատմագրության մեջ: ՊԲՀ, 1995, հ. 2:

⁴ Ստեփան Ստեփանյան. Արմին Վեգները Հայոց մեծ եղեռնի մասին: ՊԲՀ, 1995, հ. 2:

վերաբերյալ ռազմական անհրաժեշտության վարկածը: Ընդհանուր գծերով ներկայացվում են Ա.Վեզնեթի «Հայ մորը», «Բաց նամակ հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պրեզիդենտ պարոն Վուդրո Վիլսոնին», «Ծիչ Արարատից» գրվածքները, որոնցում հանցագործությունը հայ ժողովրդի դեմ որակվում է իբրև հանցագործություն համայն մարդկության դեմ, մերկացվում է եվրոպական պետությունների մեղսակցությունը հայերի ցեղասպանությանը:

Հոդվածի վերջում նկարագրվում է Ա.Վեզնեթի երկու՝ 1927թ. և 1968թ. այցերը Հայաստան:

Ռ.Գ. Սահակյանի և Ռ.Ա.Սաֆրաստյանի հոդվածը¹ գիտական արժեքավոր տեղեկատվություն է Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի մասին: Նշվում է, որ 1995թ. ապրիլի 21-23-ին ՀԳԱԱ մեծ դահլիճում տեղի ունեցավ ցեղասպանության հարցերին նվիրված միջազգային գիտաժողով, որը կազմակերպել էր պետական հանձնաժողովը՝ Զորյան ինստիտուտի /ԱՄՆ, Բոստոն/ մասնակցությամբ: Գիտաժողովին մասնակցում էին Հայաստանի, Ռուսաստանի, ԱՄՆ-ի, Իսրայելի, Կանադայի, Պերմանիայի, Լիսաբոնի, Կիպրոսի, Շվեյցարիայի մասնագետներ: Բացման խոսք ասաց ՀՀ նախագահը, այնուհետև ուղերձով հանդես եկավ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա-ն: Մասնակիցներին ողջունեց նաև Կալիֆոռնիայի համալսարանի պրոֆեսոր, ՀԳԱԱ արտասահմանյան անդամ Ռիչարդ Հովհաննիսյանը:

Լիազուժար նիստում առաջին զեկուցումը կարդաց ՀԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Հայկական հարցի և ցեղասպանության բաժնի վարիչ, ակադեմիկոս Սկրտիչ Ներսիսյանը՝ «Արևմտահայերի 1915-1916թթ. ցեղասպանության պատմության մի քանի հարցեր» թեմայով: Նա նշեց, որ հստակորեն չեն բացահայտված Մեծ եղեռնի գլխավոր պատճառները, մեծ տերությունների դիրքորոշումը, եվրոպական և ամերիկյան պատմաբանները դեռևս չեն օգտվել Ռուսաստանի և Հայաստանի արխիվների կարևոր նյութերից:

Հայաստանից զեկուցումներով հանդես եկան պատմաբաններ Ռուբեն Սահակյանը, Ռուբեն Սաֆրաստյանը, Անուշ Հովհաննիսյանը, Գայանե Մախմուրյանը:

ԱՄՆ-ից զեկուցեցին պրոֆեսորներ Հելեն Ֆայնը, Ռուբեն Ադալյանը, Պերո Բերբերոլլին, Ֆրանկլին Լիթլը, Բեն Զերնոնը, Հենրի Հուբբերթսը,

Ռոջեր Սմիթը, Կանադայից՝ Ֆրանկ Սիսինը, Իսրայելից՝ Յահուդա Բաուերը, Պերմանիայից՝ ազգությամբ թուրք Թաներ Աքչամը:

Ֆրանսիացի պատմաբան Իվ Թերնոնի զեկուցումը կարդաց պրոֆ. Անահիտ Տեր-Մինասյանը: Պրոֆ. Վահագն Տատրյանը զեկուցեց «Պետության և կառավարող կուսակցության միաձույլ դերը Հայկական ցեղասպանության մեջ» թեմայով:

Գիտաժողովի վերջին նիստը հատկացված էր կլոր սեղանի քննարկումներին, ուր Հայաստանից ելույթներ ունեցան ակադեմիկոս Վարդգես Միքայելյանը և պրոֆեսոր Ստեփան Ստեփանյանը:

ՀԳԱԱ պարբերաթերթում հանրագումարային հոդվածով հանդես եկավ ակադեմիկոս Սկրտիչ Ներսիսյանը¹: Նշելով հայոց ցեղասպանության զոհերի թիվը՝ մեկ ու կես միլիոն մարդ, գիտնականը վկայակոչում է արևմտահայերի պատրիարք Զավեն արքեպիսկոպոսի 1915թ. դեկտեմբերի 28-ի նամակը՝ ուղղված ամերիկահայերին, որով հայտնվում էր, որ գործադրվել է իսկապես բնաջնջման ծրագիր և վերջին 8-9 ամիսների ընթացքում տեղի է ունեցել ահռելի կոտորած: Մեջբերում է կատարվում Արևմտյան Հայաստան այցելած ֆրանսիացի հրապարակախոս Անրի Բարբիի նոթերից, որտեղ նշվում էր, որ այստեղ չկա մի ծառ, մի ժայռ, մամուռի մի կտոր, որ վկա չլինի մարդու սպանության, որը ողողված չլինի արյան հեղեղներով:

Մ.Ներսիսյանը ուշադրություն է հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ Մեծ եղեռնի փաստը ընդունել են մի շարք թուրք գործիչներ և հեղինակներ, այն բացահայտվել է երեք խոշոր դատավարություններում:

«Արևմտահայության 1915-1916թթ. ցեղասպանության հիմնական պատճառը, - եզրակացնում է հոդվածի հեղինակը, - օսմանյան պարագլուխների պանթուրքիստական նպատակներն էին»:

Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակի առթիվ հրատարակված աշխատությունների թվին է պատկանում պրոֆեսորներ Ազատ Համբարյանի և Ստեփան Ստեփանյանի գրքույկը²:

Գրքույկում վերլուծվում են ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 1946 թ. դեկտեմբերի 11-ի հատուկ բանաձևը և 1948 թ. Կոնվենցիան, որոնցով ցեղասպանությունը բնութագրվում է իբրև հանցագործություն մարդկության և քաղաքակրթության դեմ: Նշվում է, որ ցեղասպանություն՝ զենցող տեր-

¹ Ռ.Գ.Սահակյան, Ռ.Ա.Սաֆրաստյան. Միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակին: ՊԲՀ, 1995, հ. 2:

¹ Սկրտիչ Ներսիսյան. Զսաներորդ դարի առաջին ցեղասպանությունը: «Գիտություն», 24.04.1996:

² Ազատ Համբարյան, Ստեփան Ստեփանյան, Հայոց ցեղասպանությունը. Պատ խմբագիր՝ Հ. Պողոսյան, ՀԳԱԱ 79ԹԻ, Երևան, 1995

մինչ առաջին անգամ օգտագործել է լեհ իրավաբան, դոկտոր Ռաֆայել Լեմկեն, 1944-ին: Պարզաբանվում է, որ ցեղասպանությունը ոչ միայն ֆիզիկական բնաջնջում է, այլև ազգային լեզվի և մշակույթի ոչնչացում: Ներկայացված է նաև ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 1968 թ. նոյեմբերի Կոնվենցիան, որի համաձայն ռազմական ու մարդկության դեմ հանցագործությունների նկատմամբ վաղեմության ժամկետ գոյություն չունի, իսկ Կոնվենցիան ունի հետադարձ ուժ¹:

Նշվում է, որ 1967 թ. լիբանացի իրավագետ Մուսա Պրենսը հայերի զանգվածային կոտորածները բնութագրեց որպես արմենոցիդ՝ հայասպանություն և այն համարեց մարդկության պատմության մեջ անպատիժ մնացած ոճրագործություն²:

Չետագա լեզերում ընդգծվում է, որ Թուրքիայում հայերի ցեղասպանության ծրագիրը մշակվեց և պետական քաղաքականության աստիճանի բարձրացվեց սուլթան Աբդուլ Չամիդ 2-րդի օրոք, և 19-րդ դարի 90-ական թվականներին այդ քաղաքականությանը զոհ գնացին շուրջ 300 հազար հայեր:

Հայերի ցեղասպանության քաղաքականությունը զագաթնակետին հասավ երիտթուրքերի կառավարման ժամանակաշրջանում: Գրքույկի հեղինակներն ընդգծում են, որ հայերի ցեղասպանության հրեշավոր ծրագիրը երիտթուրքական կառավարողների կողմից մշակվել էր մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը³: Նրանք առանձնացնում են հայերի ցեղասպանության իրականացման երեք էտապ: Առաջին 1914 թ. նոյեմբերի 1-ից մինչև 1915 թ. ապրիլի 20: Երկրորդ՝ 1915 թ. ապրիլի 20-24-ից մինչև դեկտեմբեր: Այդ էտապում հիմնականում իրագործվեց արևմտահայության տեղահանությունն ու ֆիզիկական բնաջնջումը: Երրորդ՝ 1915 թվականի դեկտեմբերից մինչև 1918 թ. հոկտեմբեր:

Այնուհետև ներկայացվում է Հայոց ցեղասպանության իրականացման մեխանիզմը՝ տաս հազարանոց Հատուկ կազմակերպության (Թեջքիլաթը մախսուսե) ստեղծում, ավելի քան 60 հազար հայ զինվորների ոչնչացում, շուրջ 800 հայ մտավորականների ձերբակալում, աքսոր և բնաջնջում, բնակչության զանգվածային տեղահանում և աքսոր դեպի Տեր-Ձոր ու

¹ Նշվ. աշխ., էջ 4-6:
² Նշվ. աշխ., էջ 7:
³ Նշվ. աշխ., էջ 13:

անապատային այլ վայրեր, բնաջնջման բարբարոսական մեթոդների կիրառում:

Եզրակացություն է արվում, որ 20-րդ դարի ցեղասպանությունների շարքում հայասպանությունն առաջինն է, որի միջազգային ճանաչումն ու դատապարտումը նոր ցեղասպանությունների կանխման առումով պատմական դաս է համայն մարդկության համար¹:

Առանձին բաժնում հեղինակները ներկայացնում են ցեղասպանության ժամանակաշրջանում հայ ժողովրդի մղած գոյամարտերը Վասպուրականում, Վանում, Մուշ-Սասունում, Շապին-Գարահիսարում, Ուրֆայում, Մուսա լեռան վրա: Չետաքրքիր մոտեցում են դրսևորում նրանք՝ Սարդարապատի ճակատամարտը ներկայացնելով իբրև երիտթուրքական ոճրագործների դեմ հայ ժողովրդի մղած ամենանշանավոր կռիվ²:

Չեղինակներն առանձնակի անդրադառնում են հայասպանության հետևանքներին համառոտակի ներկայացնելով հայերի նյութական և մարդկային կորուստները, հայ ժողովրդական վրիժառուների արդար դատաստանը, 1919 թ. ապրիլ-հունիս ամիսներին Կ. Պոլսում տեղի ունեցած երիտթուրքական ոճրագործների դատավարությունը³:

Քննարկելով նաև տարբեր պետությունների մեղսակցության աստիճանը, Ա. Համբարյանն ու Ստ. Ստեփանյանը բոլոր պետությունների շարքում միանշանակորեն հայերի ցեղասպանության գլխավոր մեղսակից են ճանաչում կայզերական Գերմանիային: Միաժամանակ նրանք ցույց են տալիս նաև Անգլիայի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի մեղքի բաժինը: Նրանք գտնում են, սակայն, որ Ռուսաստանը միանգամայն այլ քաղաքականություն է վարել արևմտահայության նկատմամբ և ընդգծում, որ Ռուսաստանի տնտեսական, ռազմաստրատեգիական և քաղաքական շահերը համընկնում էին հայության գոյատևման և ազգային ազատագրության խնդիրներին, ուստի ռուսական քաղաքականությունը արժանանում էր հայության պաշտպանությանն ու աջակցությանը: Ռուսաստանի ջանքերով էր, որ ստորագրվեց 1914 թ. հունվարի 26-ի ռուս-թուրքական համաձայնագիրը՝ Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու մասին, Ռուսաստանի հետևողական նախաձեռնությամբ էր, որ Անտանտի գլխավոր երկրները 1915 թ. մայիսի 24-ին համատեղ հայտարարություն հրատարակեցին հայկական

¹ Նշվ. աշխ., էջ 18:
² Նշվ. աշխ., էջ 32:
³ Նշվ. աշխ., էջ 40-46:

կոտորածների մասին: Եվ, վերջապես, Խորհրդային Ռուսաստանն էր, որ 1917 թ. դեկտեմբերի 29-ին ընդունեց դեկրետ Արևմտյան Հայաստանի մասին: Հեղինակները հետևյալ ուշագրավ գնահատականն են տալիս այդ փաստաթղթին. «Հիրավի,- գրում են նրանք,- հայկական հարցի լուծման այդ նշանավոր փաստաթուղթը, որով Արևմտյան Հայաստանը հռչակվում էր անկախ պետություն, ծնվեց Ռուսաստանում և իր մեջ մարմնավորում էր հայ-ռուսական դարավոր և անխախտ բարեկամությունը: Այն տոգորված է ազգերի ինքնորոշման համամարդկային սկզբունքներով, ամենևին էլ չեղյալ չի համարվել և մեր ժամանակներում պահպանում է իր քաղաքական, իրավական ու բարոյական ուժը¹:

Քննարկելով Համաշխարհային կազմակերպությունների դիրքորոշման և Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման խնդիրները, հեղինակները վկայակոչում են 1976 թ. հոնոլուստեղծված ժողովուրդների մշտական դատարանի (տրիբունալի) 1984 թ. ապրիլի 13-16-ի Փարիզի նստաշրջանի որոշումը: Այդ որոշմամբ հայ ժողովրդի տեղահանությունը և բնաջնջումը որակվեց իբրև ցեղասպանություն, պատասխանատու ճանաչվեց ոչ միայն երիտթուրքերի, այլև ներկայիս թուրքական կառավարությունը, որը պարտավոր է պաշտոնապես ճանաչել ցեղասպանության իրողությունը և որպես հետևանք հատուցել հայ ժողովրդին պատճառած վնասը: ՄԱԿ-ը, նրա յուրաքանչյուր անդամ-պետություն իրավասու են այդ հարցում աջակցելու հայ ժողովրդին:

Վկայակոչվում է նաև Եվրոպական պառլամենտի 1987 թ. հունիսի 18-ի որոշումը, որով 1915-1917 թթ. Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության նկատմամբ կատարված ողբերգական իրադարձությունները որակվեցին իբրև ցեղասպանություն²:

Եզրակացություն է արվում, որ Հայերի ցեղասպանության միջազգային ճանաչումն ու դատապարտումը համամարդկային նշանակություն ունի, որի նպատակը ոչ միայն նոր ցեղասպանությունների կանխումն է, այլ նաև ազգամիջյան կոնֆլիկտների հաղթահարումը³:

Աշխատության վերջին բաժնում ընդհանուր գծերով ներկայացված է Հայոց ցեղասպանության պատմագրությունը: Նշվում են ինչպես նախախորհրդային, այնպես էլ սփյուռքահայ և խորհրդային ժամանակաշրջանում

հատկապես 1960-ական թվականներից հրատարակված աշխատությունները¹: Ակնարկ կա նաև թուրքական պատմագրության կեղծարարությունների մասին:

Խոսելով արտասահմանյան առաջադիմական հայացքներ ունեցող հեղինակների մասին, որոնք տարբեր լեզուներով հրատարակված աշխատություններում վեր հանեցին հայոց ցեղասպանության հիմնահարցերը և դրանով անարգանքի խոսք ասացին երիտթուրք ոճրագործների հասցեին, աշխատության հեղինակները չեն մոռանում նաև արտասահմանյան պատմաբանների այն ոչ մեծ խմբին, որոնք միտումնավոր կերպով արդարացնում են երիտթուրքերի հայակործան քաղաքականությունը, կրկնում թուրք կեղծարարների դրույթները: Անգլիայում ժուան Հուսեյնի, ԱՄՆ-ում Շոա ամուսիններ, Հ. Թովմաս, Ֆրանսիայում Պիեռ Մոզեր, Պոլ Դյունո, Ժան Լարոշ և ուրիշներ:

Ա. Համբարյանն ու Ստ. Ստեփանյանը շեշտում են, որ հայերը երբեք չեն մոռանա իրենց կորցրած Հայրենիքը և վառ կպահեն զոհերի հիշատակը: Նրանք պահանջում են, որ համաշխարհային հանրությունն ընդունի Հայոց ցեղասպանության փաստը և դատապարտի թուրքերի աննախադեպ ոճրագործությունը, պահանջում են իրենց կորուստների արդար հատուցում:

Աշխատության վերջում նրանք ներկայացնում են Ռուսաստանի Դաշնության պետական Դումայի 1995 թ. ապրիլի 14-ին ընդունած հայտարարության լրիվ տեքստը՝ «1915-1922 թթ. հայ ժողովրդի ցեղասպանության դատապարտման մասին»: Բարձր գնահատելով այդ փաստաթուղթը, հեղինակները գտնում են, որ դրանով Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման գործում նոր նշանակալից քայլ կատարվեց²:

Հայոց Մեծ Եղեռնի պատմությանը «Անդրանիկի ժամանակը» երկհատոր հիմնարար աշխատության մեջ անդրադարձել է ակադեմիկոս Հրաչիկ Սիմոնյանը³:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 53:

² Նշվ. աշխ., էջ 55:

³ Նշվ. աշխ., էջ 56:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 56-57:

² Նշվ. աշխ., էջ 62:

³ Հրաչիկ Սիմոնյան, Անդրանիկի ժամանակը: Երկու գրքով, գիրք Ա, Երևան, 1996:

Հարկ է նշել, որ բազմափաստակ պատմաբանը Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցերը առավել հանգամանորեն քննարկել է իր խորհրդային ժամանակաշրջանի աշխատություններում և մասնավորապես, «Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարախոսությունը և քաղաքականությունը, Երևան, 1986» մենագրության մեջ, որոնց մեջք հիմնավորապես անդրադարձել ենք մեր նախորդ աշխատություններից մեկում¹:

«Հայոց Մեծ Եղեռնը» ենթագլխում Հր. Սիմոնյանը գրում է. «Օգտագործելով պատերազմական դրությունը, մասնավորապես ռազմական գործողություններին՝ ռուսների կողմում հայ կամավորների մասնակցության փաստը և ընդհանրապես պատերազմի հետևանքով իրենց համար ստեղծված ընդհանուր նպաստավոր իրավիճակը, թուրք շովինիստները, գերմանական իմպերիալիստների հովանավորությամբ, ձեռնամուխ եղան իրենց վաղեմի դիվային ծրագրի՝ Օսմանյան կայսրության ամբողջ տարածքի վրա հայ բնակչության ֆիզիկական բնաջնջման անօրինակ գործողության իրականացմանը: Երիտթուրքերի կառավարությունն առանձին ջարդերից անցավ «Թուրքիան հայերից ազատագրելու», այսինքն՝ հայերին անխտիր կոտորելու և նրանց ունեցվածքը կողոպտելու բարբարոսական քաղաքականության իրականացմանը»²:

Հեղինակի նկարագրությամբ սրածությունների վայրեր դարձան հայաբնակ բոլոր գավառները, մասնավորապես Վասպուրականը, Երզրումը, Դեբեդաճը, Բիթլիսը, Մուշը, Սասունը, Չեյթունը, ամբողջ Կիլիկիան: Աքսորվում էին բոլոր հայերը՝ ծերերը, մանուկները, տղամարդիկ, կանայք: Տղամարդկանց հազարներով կոտորում էին ձորերում, հեղեղատներում, բռնաբարում և առևանգում էին կանանց:

Հրաչիկ Սիմոնյանն ընթերցողին է ներկայացնում Կովկասյան բանակի շտաբի աշխատողներից մեկի վկայությունը, ըստ որի 1915 թ. մայիսին բոլոր հայերին հայտարարել էին տեղահանության մասին հրամանը: Վանա լճի հյուսիսային ափի, Մուշի, Բիթլիսի և Խնուսի գավառների հայ բնակչությունը՝ մինչև 200 հազար մարդ, սպանվել էին գրեթե միաժամանակ: Երբ ռուսական զորքերը գրավեցին Վանա լճի հյուսիսային շրջանները և Լիզա քաղաքը, այնտեղ հայտնաբերվեցին տղամարդկանց, կանանց ու երեխաների տասնյակ հազարավոր թարմ դիակներ: Տղամարդիկ հարյուրներով պառկած

էին կողք-կողքի՝ ձեռքերով իրար կապած: Լիզա քաղաքում նրանք տեսան ողջ-ողջ հողի մեջ թաղված երեք աղջիկների, որոնց գլուխները հողից դուրս էին թողնված: Գտան նաև 7-8 տարեկան հինգ աղջիկների, որոնց բռնաբարել և սվինահար էին արել:

Նահանջող թշնամին սրի էր քաշել Հարիսան գյուղի բոլոր բնակիչներին:

1915 թ. հունիսին իր գնդով հասնելով Շատախի շրջանի Ջնուկ գյուղ՝ Դրոն գյուղացիներին պատմում է, որ ռուսական հողից մինչև այստեղ է հասել մեր ժողովրդի դիակների վրայով¹:

Ինչպես գրում է Հր. Սիմոնյանը, թուրքերը դաժան դատաստան տեսան նաև Անդրանիկի ծննդավայր Շապին-Գարահիսարի հայության հետ: Ըստ նրա քաղաքի ինքնապաշտպանությունը ղեկավարում էր Անդրանիկի վաղամեռ կնոջ Վերոնիկայի եղբայր Գարեգին Թաշճյանը: Թուրքերը մորթում էին բերդից դուրս մնացած հայերին, ասելով, որ՝ թող Անդրանիկը ձեզ փրկե:

Նորահայտ նյութերի հիման վրա Հր. Սիմոնյանը գրում է, որ Շապին-Գարահիսարի բերդում պատսպարված հայերը դիմադրել են երեք ամիս, որից հետո այնտեղ են թողել իրենց ընտանիքները և գիշերով հեռացել: Անդրանիկի քենու Ազնիվ Թաշճյանի վկայությամբ, բերդ մտած թուրքերը ոչնչացրել են գրեթե բոլորին, դաժան դատաստան տեսել Անդրանիկի հարազատների հետ՝ ոչնչացնելով նրա եղբորը, հորեղբոր որդիներին ու նրանց ընտանիքները, այդ թվում հնչակյան մտավորական նշանավոր գործիչ Գագիկ Օզանյանին²:

Ինչպես գրում է Հր. Սիմոնյանը, արևմտահայության երեք քառորդը զոհ գնաց զանգվածային ջարդերին, սովամահությանը, վարակիչ հիվանդություններին, Միջագետքի անապատի խորշակների ու վայրի ցեղերի վայրագություններին: Ո՛չ Չինգիզ խանի և ո՛չ էլ Լենկթեմուրի ժամանակներում հայերը նման սարսափներ չէին ապրել:

Այսպիսով թուրքական պետությունը լուծված համարեց հայկական հարցը, իսկ թուրքերը տեր դարձան հայ ժողովրդի բնօրրանին:

Շուրջ 600 հազար մարդ փախավ Միջագետք և Սիրիա: «Տասնյակ հազարավոր հայ գաղթականներ, - գրում է հեղինակը, - որոնց սպառնում էր կոտորած կամ սովամահություն, իրենց փրկությամբ պարտական էին

¹ Միեր Կարապետյան, Հայոց 1915-1916 թվականների ցեղասպանության հիմնահարցերը հայ պատմագրության մեջ: Երևան, 1998:

² Հր. Սիմոնյան, Նշվ. աշխ., էջ 469

¹ Նշվ. աշխ., էջ 470-471:

² Հր. Սիմոնյան, Նշվ. աշխ., էջ 471:

ռուսական զորամասերին: Ավելի քան 300 հազար հայ ապաստան գտան Կովկասում և Ռուսաստանում¹:

Հր. Սիմոնյանը մեղադրում է ոչ միայն թուրքիայի իմպերիալիստական դաշնակիցներին, որոնք փորձում էին արդարացնել ահավոր եղեռնագործությունը, այլև արևմտաեվրոպական դաշնակից պետություններին, որոնք բավարարվում էին լոկ կարեկցանք արտահայտելով:

Դրան հակառակ՝ առաջադեմ մարդկությունը խոր վրդովմունք արտահայտեց թուրքիայում հայերի բնաջնջման կապակցությամբ: Գերմանական Ռայխստագի նիստերից մեկում սոցիալ-դեմոկրատների առաջնորդ Կարլ Լիբկնեխտը ցասունակի բողոք հայտնեց կատարված ոճրագործության դեմ, իսկ ֆրանսիացի ակադեմիկոս Գրոլ Անատոլ Ֆրանսը անարգանքի սյունին գամեց թուրք դահիճներին: Հայերի անօրինակ եղեռնը դատապարտեցին բազմաթիվ ռուս ակադեմիկոս մտավորականներ, պետական և ռազմական գործիչներ:

Մեծավաստակ ակադեմիկոսը արժանի հակահարված է տալիս թուրք կեղծարարներին, ովքեր փորձում են ապացուցել, թե հայերի ոչնչացումը և նրանց արտաքսումը թուրքիայից պատճառաբանված էր հայերի ապստամբությամբ և ընդգծում, որ հայ ժողովուրդը զոհն էր թուրքական ռեակցիայի արյունակի խրախճանքի, ինչպես նաև «քաղաքակիրթ ազգերի» հանդեպ իր պատրանքների²:

Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ նորագույն ուսումնասիրությունների շարքում առանձնակի կարևորություն ունի «հայ-ավստրիական պատմաբան» այդպես է նրան որակել Վիեննայի համալսարանի նոր պատմության ինստիտուտի ռեկտոր Վոլֆգանգ Բիլլը/ Արտեմ Օհանջանյանի աշխատությունը, որը հրատարակել է ՀԳԱՍ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը³:

Ինչպես գրքի առաջաբանում նշում է Վիեննայի համալսարանի պրոֆեսոր Վ.Բիլլը, Ա.Օհանջանյանը հենվել է հիմնականում Ավստրո-Հունգարիայի գործիչների զեկուցագրերի վրա, որոնք իբրև փաստաթղթեր ճշմարտացիության տեսակետից հեռու են վիճելի լինելուց և խոսում

վկայություններ են: Իբրև գրքի արժանիք նշվում է նաև, որ ազգությամբ հայ հեղինակը զարմանալի անաչառության է հասել:

Հայոց եղեռնին նվիրված բաժինը Ա.Օհանջանյանն սկսում է այն դատողությամբ, որ թուրքիայի մուտքը պատերազմ հայ ժողովրդի համար կրկնակի զգույշ լինելու նշան պետք է ծառայեր: Հայոց պատրիարք Ջավենի շրջաբերականը պահանջում էր յուրաքանչյուր հայից՝ կատարել իր պարտքը ի պաշտպանություն հայրենիքի: Հայկական թերթերն առանց բացառության գրում էին հայրենիքի հանդեպ հայերի հավատարմության մասին:

Սակայն ժողովրդին հանգստացնելու նման ճիգերը նպատակին չհասան. հայերը տագնապած էին և թերահավատ, որովհետև կառավարությունը մահմեդականներին զենք էր բաժանել: Ահա թե ինչու, ըստ Ա.Օհանջանյանի, երբ սկսվեց պատերազմը, հայերը Կովկասում կամավորական ջոկատներ կազմեցին, որոնց ընդհանուր թիվը վեց հազար էր, և միացան ռուսական բանակի ստորաբաժանումներին: «Եթե հիշենք,- գրում է հեղինակը,- որ ռուսական բանակ էր հավաքագրվել 250 000 հայ, ապա հայ կամավորական զուժարտակները, դրանց հետ համեմատած՝ էական նշանակություն չունեին: Սակայն թուրք տիրակալների և նրանց դաշնակիցների մեջ սրանք միայն ավելի մեծ թշնամանք առաջացրին»¹:

Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված շարադրանքում Ա.Օհանջանյանը լայնորեն օգտագործել է թուրքիայում Ավստրո-Հունգարիայի դեսպան՝ մարկիզ Յոհան ֆոն Պալավիչինի, դեսպանի խորհրդական կոմս Կարլ ֆոն Թրաուբմանսդորֆի, Ադրիանապոլսի հյուպատոսներ Մաքս Հերցֆելդի, Արթուր Նադանլենցկու, Հալեպի հյուպատոս Ալոիս Դանդինի, Տրապիզոնի հյուպատոսներ՝ ֆոն Մորիցի, Էրնեստ Կվյատկովսկու, ռազմական կցորդներ բարոն Վադիմիր Գիզլի, Յոզեֆ Պոմյանկովսկու, արտգործնախարարներ կոմս Բերթոլդի, կոմս Բուրյանի, կոմս Չերնինի և այլոց զեկուցագրերը, նրանց հղած ու ստացած հեռագրերը, նամակները, լրտեսագրերը, հուշերը և այլ փաստաթղթեր, որոնք հիմնականում շրջանառության մեջ են դրվում առաջին անգամ: Այսպես. Պոմյանկովսկին իր հուշերում գրում է, որ Դարդանելում անգլիական նավատորմի նկատմամբ տարած հաղթանակից հետո խիստ գաղտնի հրաման տրվեց Փոքր Ասիայում բնակվող հայերին Հյուսիսային Արաբիա կամ Միջագետք՝ Եփրատի անապատը տեղափոխելու մասին, և այդ բարբարոսական հրամանի կատարումը իրականում հավասար էր Փոքր Ասիայում հայ ժողովրդի բնաջնջմանը: Ապրիլին սկսեցին կոտորել

¹ Նշվ. աշխ., էջ 474:

² Նշվ. աշխ., էջ 475:

³ Արտեմ Օհանջանյան. 1915 թվական. Անհերքելի վկայություններ /Ավստրիական վավերագրերը հայոց ցեղասպանության մասին/: Երևան, 1997:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 85:

զինվորական ծառայության համար պիտանի հայերին՝ ազգաբնակչության մյուս մասին անպաշտպան դարձնելու նպատակով: Ապա մինչև 1915թ. աշունը ընկած ժամանակաշրջանում, առանց սեռն ու տարիքը հաշվի առնելու, հայերին ժանդարմների հսկողությամբ քշեցին դեպի հարավ: Ճանապարհին տղամարդկանց խմբերով սպանում էին, իսկ գեղեցիկ կանանց՝ տանում թուրքական հարեմները: Մնացածը մեռան քաղցի, զրկանքների և ուժասպառության հետևանքով, և միայն մի խղճուկ մասը հասավ Եփրատի ափերը, որտեղ, ամեն միջոցից զուրկ և առանց որևէ օգնության, կարճ ժամանակ անց մահացավ¹:

Բերված փաստերից տեղեկանում ենք, որ Վանի ինքնապաշտպանության մասին ավստրիական թերթերը հաղորդում էին այնպես, ինչպես թուրքական մամուլը՝ թե իբր հայերը ռուսների հետ միասին պատերազմ էին վարում Թուրքիայի դեմ: Նրանք հաղորդում էին նաև 150 000 մահմեդականների ջարդերի մասին, որ իբր իրագործել էին հայերն ու ռուսները:

Հայերի կոտորածների աննախադեպ չափերը հարկադրեցին Պալավիչինիին՝ զգուշացնելու Թալեաթին, որ Թուրքիան դրանով ինքն իրեն է վնասում: Հեռագրերից մեկում նա նշում է, որ Տրապիզոնի հայերի արտաքսումը Մոսուլ՝ մեծ հեռավորության և օթևանի ու սննդի բացակայության պայմաններում հավասարազոր է մահվան դատապարտման:

Այլ կարծիքի էր, սակայն, Հալեպի հյուպատոս Դանդինին, որը բռնագաղթի մեղքը վերագրում էր հայերին, համարելով, որ կառավարությունը հայերի թշնամական դիրքը փոխելու ապարդյուն ջանքերից հետո ստիպված էր նրանց տեղահանել արևելյան վիլայեթներից: Նա գրում էր, որ հայերի արյունոտ կոտորածների մասին լուրերը հավատ չեն ներշնչում, այլ պարզապես երկրի ներսում տեղի են ունեցել վտանգավոր հայկական տարրի մեծ թվով զանգվածային մահապատիժներ: Հյուպատոսը առաջին հերթին մեղադրում էր Անտանտին, որը նրա կարծիքով այդ շրջաններում քրիստոնյաներին անհեռանկարային ոտնձգությունների էր սադրել կառավարության դեմ²:

Շարունակելով ավստրիական հյուպատոսի միտքը, Ա.Օհանջանյանը ուշագրավ փաստեր է բերում նաև որոշ վալիների դժգոհության մասին, թուրքեր, որոնք ճիշտ չէին համարում կառավարության գործողությունները հայերի դեմ և չէին ցանկանում կատարել բռնագաղթի հրամանները:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 90-91:

² Նշվ. աշխ., էջ 99

Դրանցից էին՝ Հալեպի վալի Ջելալ բեյը, որին տեղափոխեցին Կոնիա, Դիարբեքրի վալին և Լիջեհի կայմակամը, որոնց պաշտոնից հեռացրին և ապա գաղտնի սպանեցին: Հայերի հալածանքներին դեմ էին նաև կոմիտեի անդամ Ահմեդ Ռիզա բեյը, շեյխ ու Իսլամը, երիտթուրք և լիբերալ ընդդիմության առաջնորդ Իսմայիլ Հաքքին և նման բարձր դիրքի էլի ուրիշ թուրքեր: Ա.Օհանջանյանը քաղվածք է կատարում Իսմայիլ Հաքքիի հրապարակած լրագրային մի հոդվածից, որտեղ ասվում էր. «Օսմանյան կայսրությունում ապրող հույների ու հատկապես հայերի նկատմամբ ամենասարսափելի ոճրագործություններն են կատարվում: Մարդկային լեզուն ու գրիչն ի վիճակի չեն արտահայտելու փաստերի անգամ հարյուրերորդ մասը: Կեղծ հայրենասերներն ու կարճատես քաղաքագետները ջանում են քողարկել Թուրքիայում իշխող հարաբերությունները: Այնինչ մենք, իբրև իսկական օսմանացիներ, այսօր գոռում ենք մարդկությանն ու քաղաքակիրթ եվրոպային, որ հայերի ու հույների հալածանքները շատ ավելի սոսկալի չափեր են ընդունել, քան երևում է մամուլի հաղորդումներից: Հայերին ու հույներին անողոքաբար հալածում են: Օրեցօր հեռավոր շրջաններում հարյուրավոր հայեր են սպանվում: Մենք ամբողջ սրտով կարեկցում ենք մեր հայրենակիցների դժբախտությանը»¹:

Դեսպանի խորհրդական Թրալմանսդորֆի Վիեննա ուղարկած մի զեկուցագրից, որը զետեղված է «Եղեռնի թվերը» բաժնում, տեղեկանում ենք, որ հայության մի մասին փրկելու նպատակով ամերիկյան դեսպան Մորգենթաուն Թալեաթին առաջարկել է թույլ տալ նրանց արտագաղթել Ամերիկա: Սկզբում Թալեաթն ընդունել է այդ առաջարկը, սակայն հետագայում հարուցել է ամենատարբեր դժվարություններ:

Ադրիանապոլսի հյուպատոս Նադամլենցկու մի հաղորդման մեջ խոսվում է դասալիքների ընտանիքներին պատժելու գործողությունների մասին և պարզաբանվում, որ քրիստոնյաների դասալքության պատճառը նրանց նկատմամբ բիրտ վերաբերմունքն էր, զինվորներին որպես ճանապարհաշինարարներ օգտագործելը:

Բաժնում ներկայացված է Վատիկանի նվիրակ Հ. Հուֆերի՝ 1915թ. աշնանը Վիեննայում կազմած հուշագիրը բռնագաղթի ենթարկված հայերի ճակատագրի մասին, որին նա ականատես էր եղել Էրզրումում: Ըստ նրա, «տեղահանում» բառը նշանակում էր տղամարդկանց ոչնչացում, կանանց առևանգում, բռնի մահմեդականացում: Նա նշում է, որ թուրքերն

¹ Նշվ. աշխ., էջ 102:

իրենք սպանված հայերի թիվը համարում են 500 000, տեղահանվածներինը՝ 900 000:

Հիշատակվում է զնդապետ Կրեսի վկայությանը, ըստ որի թուրքական իշխանությունների կողմից մի հին եկեղեցում բացված որբանոցում տեղավորված էին 500 ծնողազուրկ երեխաներ: Նրանք պառկած էին բարակ ծղոտե խսիրների վրա, առանց վերմակների, թեթև գիշերանոցներով: Երեխաները ցրտից դողում էին: Նրանք օրական երեսուն գրամ հաց և մի թաս ջրիկ ապուր էին ստանում: Նրանք բոլորը լուռ էին, ու անտարբեր, աչքերի մեջ՝ ահ ու սարսափ¹:

Անդրադառնալով Մեծ Եղեռնի զոհերի թվի հարցին, Ա. Օհանջանյանը բաղդատում է տարբեր վկայություններ և հանգում այն եզրակացության, որ մինչև 1915թ. հոկտեմբերի վերջը պետք է զոհված լինեն մեկ միլիոնից ավելի հայեր:

Ա. Օհանջանյանը բերում է նաև ավստրո-հունգարական պաշտոնյաների մի շարք վկայություններ, որոնք ժխտում են այն կարծիքը, թե իբր հայերին տեղահանում էին միայն սահմանամերձ շրջաններից և պարզում, որ նրանց անապատներ են տեղահանել բոլոր մարզերից: Այսպես, Պալավիչինին հաղորդում է Ադրիանապոլսից հայերի վտարման մասին:

Նա նշում է, որ անկարելի է նկարագրել արտաքսումների ժամանակ տեղի ունեցող տեսարանները: Հիվանդներին, ծերերին ու երեխաներին դուրս էին քշում անկողնուց և ուժով տանում:

Ադրիանապոլսի հյուպատոս Նադամլենցկին իր զեկույցագրերից մեկում խոստովանում է, որ այն եղանակը, որով տեղի է ունենում հայերի վտարումը, հակասում է մարդասիրական բոլոր սկզբունքներին: «Այս գործելակերպը, գրում է հյուպատոսը, որը ստորագրյալներս տեսել եմք այստեղ, ցույց է տալիս, որ գործ ունենք ոչ միայն մի ամբողջ ցեղի ոչնչացման, այլև, և ավելի շուտ, նրա բնաջնջման հետ... բաներ են կատարվում, որոնց ըմբռնելու ի վիճակի կլինի միայն բոլորովին աղճատված բանականությունը և բարբարոսական ու գազանային հոգին»²:

Պալավիչինին հաղորդում էր, որ հալածանքները շարունակվում են նախկին դաժանությամբ: Նոր հավաքատեղին Հալեպն է, որտեղ, սակայն, քչերն են հասնում, որովհետև տեղահանվածներին ոչ հաց են տալիս, ոչ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 110:

² Նշվ. աշխ., էջ 113

էլ ջուր: Հալեպում բնակվող մի շվեյցարացու ձերբակալել և զինվորական դատի էին տվել, որովհետև նա հայերին հիսուն հատ հաց էր բաժանել: Մի տեղ հավաքել են 2000 հայերի և սպանել ինչպես գազանների:

Պալավիչինին խոսում է թուրքական կառավարության կողմից ճարակորեն սարքված և տարածած մի հուշագրի մասին, որով հայերը ներկայացվում էին որպես ըմբոստ հպատակներ և Անտանտի լրտեսներ: Հավանություն տալով հայերի մասնակի տեղահանումներին, նա գտնում է, սակայն, որ կատարվածը ընդմիշտ անարգանքի բիծ կմնա թուրքական կառավարության համար:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում աշխատության «Պատասխանատուները» բաժինը: Այստեղ նշվում է, որ երիտթուրքերի քաղաքագետները բազմիցս նշել են, որ կոտորածների շարժիչ ուժը ենվերն ու թալեաթն էին: Սակայն հեղինակը վկայակոչում է պատմաբան Վոլֆդիտեր Բիլի կարծիքը, ըստ որի, գլխավոր շարժիչ ուժն, անշուշտ, թալեաթն էր, նա էր վալիներին ցուցումներ ուղարկում, սակայն բռնագաղթի մասին որոշումը, այնուհանդերձ, ընդունել է ամբողջ կաբինետը:

Ա. Օհանջանյանը վկայակոչում է Պալավիչինիի, Նադամլենցկու, Թառնոթմանսդորֆի և այլոց մի շարք փաստաթղթեր, որոնք ապացուցում են, որ հայերի հալածանքների հրամանները տվել է թուրքական կառավարությունը¹:

Այդ փաստաթղթերը մերկացնում են նաև թուրքական կառավարության՝ մեղքը ուրիշի վրա բարդելու ծախողակ փորձերը:

Հայոց Մեծ եղեռնի պատմության վերաբերյալ սփյուռքահայ ստվար ու բազմաբովանդակ պատմա-հուշագրական, փաստավավերագրական, տեղեկատու, վիճակագրական և այլ բնույթի գրականության մատակարարած նյութը կարևոր աղբյուր է հայրենական պատմաբանների համար՝ հայ ժողովրդի մեծագույն ողբերգության գիտական պատմությունը նոր աշխատություններով հարստացնելու ճանապարհին:

* * *

1998-ին նշվեց հայ ժողովրդի նվիրյալ բարեկամ Յոհաննես Լեփսիուսի ծննդյան 140-ամյակը: Այդ կապակցությամբ ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության

¹ Նշվ. աշխ., էջ 116-119:

թանգարան-ինստիտուտը նախաձեռնեց երկու հրատարակություն: Դրանցից մեկը¹ մեծ հունանիստին նվիրված հոդվածների ժողովածու է, որի խմբագիրն է Լ.Ա.Բարսեղյանը:

Հայ ժողովրդի մեծ բարեկամի կյանքի և գործունեության մասին համառոտ ակնարկներ են Գ.Գոլտցի և Յ.Ղորխմազյանի,² Ստեփան Ստեփանյանի հոդվածները³:

Ակադեմիկոս Գևորգ Ղարիբջանյանի հոդվածը նվիրված է Սողոմոն Թեհլիրյանի դատավարության ժամանակ Լեփսիուսի ելույթին⁴:

Չուզահեռ անցկացնելով որպես հայ իրականության իրազեկներ հանդես եկող Յոհաննես Լեփսիուսի և Լիման ֆոն Ջանդերսի ելույթների միջև, հեղինակն ընդգծում է, որ եթե առաջինը մերկացնող էր և խարազանող, ապա երկրորդը ամեն կերպ ձգտում էր արդարացնել գերմանական հրամանատարությանը և թեթևացնել Թալեաթի հանցանքը: Նշվում է նաև, որ եթե համաշխարհային իրավաբանական պրակտիկայում առաջին անգամ մեղավոր ճանաչվեց ոչ թե սպանողը, այլ սպանվողը, ապա դրանում մեծ էր Յո.Լեփսիուսի ելույթի նշանակությունը:

Ռուբեն Սահակյանն իր հոդվածում գլխավորապես անդրադարձել է Յոհաննես Լեփսիուսի՝ արևմտահայերի ճակատագրին նվիրված հիմնարար աշխատություններին, դրանցում ձևավորված եզրակացություններին ու գնահատականներին⁵:

Խոսելով 1896-ին հրատարակված «Հայաստանը և Եվրոպան» աշխատության մասին, հոդվածագիրը նշում է, որ այն այսօր էլ զարմանալի կերպով պահպանում է իր այժմեականությունը և օգնում է առավել խորն ըմբռնելու առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիայում ծավալված իրադարձությունները: Անդրադառնալով այդ ժամանակաշրջանին նվիրված «Հաղորդում հայ ժողովրդի դրության վերաբերյալ Թուրքիայում» աշխատությանը, հեղինակը նրա կարևորագույն արժանիքն է համարում բարձր հավաստիությունը, նշում, որ ըստ բերված աղյուսակների՝

¹ Յոհաննես Լեփսիուսը և հայ ժողովուրդը: Երևան, 1998:
² Г.Гольц, Р.С.Корхмязян. Доктор Иоганес Лепсиус: Краткий очерк жизни и деятельности /1858-1926/. Указ. сборник, стр. 3-30.
³ Ստեփան Ստեփանյան. Հայ ժողովրդի մեծ բարեկամը: Նշվ. աշխ., էջ 31-38:
⁴ Գևորգ Ղարիբջանյան: Յոհաննես Լեփսիուսի ելույթը Սողոմոն Թեհլիրյանի դատավարության ժամանակ: Նշվ. աշխ., էջ 39-47:
⁵ Ռուբեն Սահակյան. Յոհաննես Լեփսիուսը և արևմտահայերի ճակատագիրը: Նշվ. աշխ., էջ 48-62:

1915-ին բռնագաղթվել և գաղթի ճանապարհին կամ համակենտրոնացման ճամբարներում զոհվել են մեկ միլիոն 396 հազար 350 արևմտահայեր: Կարևորվում են Լեփսիուսի տված տեղահանության պատկերն ըստ վիլայեթների, նրա բերած թվերը և կոնկրետ փաստերը: Ընդգծվում է Լեփսիուսի կողմից բարձրացված, այսպես կոչված, «համընդհանուր հայկական ապստամբության» հարցի այժմեականությունը, որն իբր պատճառ դարձավ տեղահանությունների, կեղծ մի վարկած, որն այսօր էլ շահարկվում է թուրքական պաշտոնական քարոզչության կողմից: Դոկտոր Լեփսիուսը համոզիչ կերպով ցույց է տալիս այդ կեղծ վարկածի ողջ սնանկությունը, հայերի «դավաճանության» մասին թուրքական մեղադրանքների սադրիչ բնույթը: Այդ առիթով Ռ.Սահակյանը շեշտադրում է Լեփսիուսի այն խոսքերը, թե, այսպես կոչված, Վանի ապստամբությունը օրինական պաշտպանության մի սովորական ակտ էր, մի դրվագ ջարդի պատմության մեջ, բայց ոչ մի դեպքում դավաճանություն¹:

Ռխտի համաթուրքական մասշտաբով Լեփսիուսի եզրակացությունը մեկն է՝ կառավարության դեմ ուղղված կանխամտածված որևէ շարժում չի եղել, կանխամտածված էին միայն այն հալածանքները, որոնք իրականացվում էին մեթոդիկ կերպով: Հեղինակը կարևորում է «Հաղորդման» երկրորդ մասը, որտեղ Լեփսիուսը, դնելով պատասխանատվության հարցը, անվիճելիորեն հետևցնում է, որ հայերի տեղահանությունների և դրանց իրականացման մասին հրամանի պատասխանատվությունն ընկնում է Կոստանդնուպոլսի կենտրոնական կառավարության վրա, իսկ հայերի դեմ գործադրված բոլոր հանցագործությունների պատասխանատվությունը կրում են «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն և նրա ակումբները գավառներում:

Ընդգծվում է, որ Լեփսիուսը առաջիններից մեկն էր, որ ուշադրություն հրավիրեց երիտթուրքերի հակահայկական քաղաքականության և պանթուրքական գաղափարախոսության միջև գոյություն ունեցող անմիջական կապի վրա:

Համառոտակի ներկայացվում է «Հաղորդման» երրորդ մասի բովանդակությունը, որտեղ քննարկված է հայերի ոչնչացման տնտեսական ծանր հետևանքների հարցը:

Արժեքավորելով Լեփսիուսի կազմած «Գերմանիան և Հայաստանը» դիվանագիտական փաստաթղթերի մեծածավալ ժողովածուն, որը լույս

¹ Նշվ. աշխ., էջ 57:

տեսավ 1919-ին, Ռ.Սահակյանը եզրակացնում է, որ դժվար է գերագնահատել նրա նշանակությունը՝ պատմության կեղծարարների ստահող պնդումները մերկացնելու գործում, որոնք այսօր էլ փորձում են ժխտել հայերի ցեղասպանությունը:

Հաջորդ հրապարակումը Ստեփան Ստեփանյանի գրքույկն է¹:

Գրքույկում առավել համգամանորեն ներկայացված են մեծ մարդասերի կենսագրության էջերը, նրա ջանքերը «Գերմանա-հայ ընկերության» ստեղծման գործում: Առանձին բաժին է հատկացված Մեծ եղեռնի ժամանակաշրջանում դոկտոր Լեփսիուսի գործունեությունը, որտեղ նշվում է, որ նա տիտանական աշխատանք կատարեց ի պաշտպանություն արևմտահայության, նրա կոչով որպես օգնություն հավաքվեց 172 000 մարկ: 1915թ. հուլիսին Յո.Լեփսիուսը մեկնեց Ստամբուլ, հանդիպեց էնվեր փաշային, դիմեց նրան հայերի ցեղասպանությունը դադարեցնելու խնդրանքով, աղերսանքով, առաջարկեց իր ծառայությունները, բայց ապարդյուն:

1915թ. հոկտեմբերի 9-ին «Գերմանա-հայ ընկերության» ժողովում Լեփսիուսը հաղորդում է տալիս արևմտահայության ցեղասպանության մասին, և ժողովի մասնակիցները նամակ են ուղարկում Գերմանիայի կանցլերին՝ խնդրելով արգելակել տեղահանությունն ու կոտորածները: Ստ.Ստեփանյանը բարձր է գնահատում Լեփսիուսի հրատարակած «Ձեկուցագիր թուրքիայում հայ ժողովրդի վիճակի մասին» 302 էջանոց գիրքը, որն ավելի ուշ հրատարակվեց «Հայ ժողովրդի մահվան օրհասը» վերնագրով, ինչպես նաև 1918-ին կազմած «Հայկական պրոբլեմը» վերնագրով ամբողջական փաստաթուղթը, որտեղ համակողմանիորեն շարադրված են Հայկական հարցի բոլոր հիմնական կողմերը և մատնանշված են խնդրի լուծման ուղիները:

Առանձին բաժնում Ստ.Ստեփանյանը ներկայացնում է Յո.Լեփսիուսի հրատարակած «Գերմանիան և Հայաստանը 1914-1918» սովորածավալ փաստաթղթերի մեծարժեք ժողովածուն, որը պարունակում է շուրջ 500 փաստաթուղթ և որը, ըստ հետազոտողի, գերմանական պաշտոնական աղբյուրների հիման վրա Հայկական հարցի և մասնավորապես հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ առավել հավաստի ժողովածուն է: Այն առաջին անգամ հրատարակվել է 1919-ին, Պոտսդամում, երկրորդ անգամ՝ 67 տարի անց, 1986-ին, Բրեմենում: Իբրև աշխատության մեծագույն

արժանիք նշվում է, որ այն ի չիք դարձրեց պատմության կեղծարարների՝ հայության ողբերգությունը ծուռ հայելու մեջ ներկայացնելու փորձերը: Համապատասխան քաղվածքներ կատարելով, հեղինակը ցույց է տալիս, որ Լեփսիուսը վերոհիշյալ գրքում համակողմանիորեն վերլուծել է հայերի բնաջնջման վերաբերյալ երիտթուրքական ծրագիրը, որը բխում էր դեռևս 1911-ի հոկտեմբերին Սալոնիկում կայացած համագումարում ընդունված որոշումից:

Ներկայացվում է հայերի տեղահանության և ցեղասպանության պատմության լեփսիուսյան պարբերացումը չորս հիմնական փուլերի, այն է. առաջին փուլը սկսվում է 1914 թվականի նոյեմբերի 1-ից և շարունակվում մինչև 1915թ. ապրիլի 20-ը: Երկրորդ փուլը սկսվում է 1915թ. ապրիլի 20-24-ին և շարունակվում մինչև նույն թվականի դեկտեմբերը, երբ հիմնականում իրականացվում է հայերի տեղահանությունն ու ցեղասպանությունը: Երրորդ փուլը սկսվում է 1915 թվականի դեկտեմբերին և շարունակվում է մինչև 1918թ. հոկտեմբերը, երբ իրագործվում է Արևմտյան Հայաստանում կենդանի մնացած հայերի բռնի իսլամացումը և ֆիզիկական ոչնչացումը: Չորրորդ փուլը վերաբերում է կովկասահայության ցեղասպանությանը, որն ընդգրկում է 1918թ. մարտի 3-ից մինչև նույն թվականի սեպտեմբերի 15-17-ը¹:

Հեղինակը հատկանշական է համարում, որ Լեփսիուսը լուսաբանել է նաև արևմտահայության ինքնապաշտպանական մարտերը և հատկապես Վանի հերոսամարտը, այն համարելով իր բնույթով ինքնապաշտպանական արդարացի պայքար:

Ստ.Ստեփանյանը հատուկ ուշադրություն է հրավիրում Լեփսիուսի գրքի այն հատվածների վրա, որոնք մերկացնում են Ջեմալ փաշայի «հայնապաստ» հրամանների դեմագոգիկ բնույթը և բացահայտում են այդ մոլի հայասպանի իսկական դեմքը: Լեփսիուսյան փաստաթղթերի վերլուծությամբ հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ փաստորեն կայգերական Գերմանիան ոչ միայն արդարացնում էր թուրք բարբարոսների կազմակերպած եղեռնը, այլև պատպանում էր այն, և գերմանական կառավարությունը ոչ մի ազդեցիկ միջոցի չի դիմել հայերի ջարդերը դադարեցնելու ուղղությամբ:

Ստ.Ստեփանյանի աշխատության վերջին բաժինը նվիրված է Սողոմոն Թեհլիրյանի Բեռլինյան դատավարությանը Լեփսիուսի մասնակցությանը: Հրապարակելով նրա ելույթում հնչած միտքը՝ Հայկական հարցը ինքնածին

¹ Ստեփան Ստեփանյան, Յոհաննես Լեփսիուսը և Հայաստանը: Երևան, 1998:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 20-21:

տունկ չէ, այլ եվրոպական դիվանագիտության պտուղը, հեղինակը ցույց է տալիս, որ Լեփսիուսն իր ելույթում հանգամանորեն վերլուծել է մեծ տերությունների դիրքորոշումը Հայկական հարցում: Միաժամանակ հեղինակը իրավացիորեն անարդարացի է համարում Լեփսիուսի կողմից Ռուսաստանի դրական դերի թերագնահատումը:

Աշխատությունն ավարտվում է մեծ մարդասերի հայազգի զինակից Ջեյմս Գրինֆիլդի հետևյալ խոսքերով, արտասանված Լեփսիուսի մահվան կապակցությամբ. «Գերմանիան կորցրեց իր ազնիվ զավակներից մեկին: Հայերը, սակայն, իրենց միակ Լեփսիուսին, անփոխարինելի Մարդուն, որն իր մեծ գործով հուշարձան է կերտել բոլոր հայերի սրտերում, մի հուշարձան մնայուն, ինչպես զրանիտը և մարմարը: Հայ ժողովուրդը սերնդե սերունդ և երախտագիտությամբ կհիշի նրան և նրա հիշատակը կպահպանի ինչպես սրբություն»¹:

Յոհաննես Լեփսիուսի կյանքի և գործունեության գիտական համակողմանի լուսաբանմանը հատուկ ուսումնասիրություն է նվիրել Աշոտ Հայրունի²: Ուսումնասիրությունը կատարված է աղբյուրագիտական լայն հենքի վրա, առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ են դրված մի շարք արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ:

Հայոց 1915-1916 թթ. ցեղասպանության ժամանակաշրջանին նվիրված բաժիններում (գլուխ երկրորդ, § § 2,3) հեղինակը ներկայացնում է Մեծ մարդասերի ջանքերը՝ ուղղված մորթուվող արևմտահայության վիճակի գեթ փոքր-ինչ ամոքմանը, նրա հանդիպումները ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի, մարդասպան էնվերի հետ, նրա կազմակերպած նյութական օգնությանը հայ ժողովրդին³:

1915 թ. հոկտեմբերի 5-ին ելույթ ունենալով ռայխստագի շենքում՝ զանգվածային մամուլի ներկայացուցիչների առջև և ներկայացնելով արևմտահայության ողբերգական դրությունը, Լեփսիուսը սուր քննադատության ենթարկեց գերմանական կառավարության անվճռականությունը: Ըստ նրա՝ Գերմանիան իր իսկ տնտեսաքաղաքական և մշակութային շահերից ելնելով, պետք է վճռականորեն հանդես գար ի պաշտպանություն հայ ժողովրդի:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 51:

² Աշոտ Հայրունի. Յոհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը: Խմբագիր՝ պրոֆ. Բ. Հ. Հարությունյան: Երևան, 2002:

³ Նշվ. աշխ., էջ 255-256:

Ինչպես նշում է հեղինակը, Լեփսիուսը իր հրապարակումներում ու ելույթներում անլուրջ էր համարում հայերի աքսորի հարցում Շապին Գարահիսարի և Վանի դիմադրության շահարկումները, անհիմն՝ հայերի դասալքության և դավաճանության վերաբերյալ տարածվող տեսակետները, մերժում աքսորի ստրատեգիական անհրաժեշտության. վերաբերյալ թուրքական վարկածը:

Ընդգծվում է նաև, որ հակահայկական քարոզչության դեմ Լեփսիուսի պայքարն ուղեկցվում էր հայ ժողովրդի պատմական առաքելության, նրա մշակութային արժեքների և ազգային առանձնահատկությունների արժեվորմամբ և վերագնահատմամբ¹:

Առանձին ենթագլուխ է հատկացված Լեփսիուսի անմիջական նախաձեռնությամբ Ուռհայում 1916-1918 թթ. կատարված փրկարարական աշխատանքներին: Աշխատության երկրորդ գլխում ներկայացված է Լեփսիուսի հայանպաստ գործունեությունն առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո: Աշոտ Հայրունու մեծածավալ ու բովանդակալից գիրքը մի գեղեցիկ հուշարձան է Մեծ մարդասեր դոկտոր Յոհաննես Լեփսիուսի անմոռաց հիշատակին:

1999-ին ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի նախաձեռնությամբ Երևանում անցկացվեց միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Կ. Պոլսում ԱՄՆ-ի դեսպան, հայ ժողովրդի անկեղծ բարեկամ Հենրի Մորգենթաուի հիշատակին: Գիտաժողովում կարդացված զեկուցումները հրատարակվեցին առանձին ժողովածուով²:

Առաջին հոդվածը ակադեմիկոս Գևորգ Ղարիբջանյանին է, որտեղ լուսաբանվում է Հ. Մորգենթաուի դիրքորոշումը՝ Հայոց ցեղասպանությունը Գերմանիայի մեղսակցության հարցում³:

¹ Նշվ. աշխ. էջ 275-277:

² Հենրի Մորգենթաուի և հայ ժողովրդի: Պատասխանատու խմբագիր՝ Լ. Ա. Բարսեղյան: ՀԳԱԱ ՀԳԹԻ, Երևան, 1999

³ Նշվ. ժողովածու, էջ 3-13:

Ակադեմիկոս Յրանտ Ավետիսյանի հողվածում ներկայացված են Մեծ եղեռնի վերաբերյալ Յ. Սորգենթաուի եզրահանգումները և «Չայաստամի անկախության ամերիկյան կոմիտեի» գործունեությունը¹:

Միեր Կարապետյանի հողվածում գնահատված է Յենրի Սորգենթաուի հուշագրության պատմագիտական արժեքը²:

Քնարիկ Ավագյանի հողվածում քննարկված են Յենրի Սորգենթաուի և ամերիկահայության փոխհարաբերությունների հարցերը³:

Ժողովածուի վերջում զետեղված են Գոհար Ավագյանի՝ ՀՀ պատմության պետական կենտրոնական արխիվում հայտնաբերած մի քանի փաստաթղթեր Յ. Սորգենթաուի գործունեության վերաբերյալ⁴:

*
* * *

Հայոց 1915 թ. ցեղասպանության վերաբերյալ որոշումների ընդունման և իրականացման մեխանիզմների հետազոտությանն է նվիրված Արսեն Ավագյանի աշխատությունը⁵: Գրքի պատասխանատու խմբագիրն է ակադեմիկոս Յ. Ռ. Սիմոնյանը: Աշխատության առաջին զխում, որը կրում է «Հայերի ոչնչացման մասին որոշման ընդունման մեխանիզմը» վերնագիրը, հեղինակը կանգ է առնում Իթթիհադի 1910 և 1911 թթ. կոնգրեսների որոշումների վրա: Նա ընդդգծում է, որ Հայոց ցեղասպանության պատմության առումով առանձնահատուկ տեղ է զրավում 4-րդ կոնգրեսը, որը կայացավ 1911 թ. սեպտեմբերի 29-ից հոկտեմբերի 9-ը՝ Սալոնիկում: «Կոնգրեսը հաստատում է, - ասված էր ընդունված որոշման մեջ, - որ վաղ թե ուշ պիտի կայանա կայսրության բոլոր ժողովուրդների օսմանացում, և եթե հնարավոր չլինի դրան հասնել խաղաղ միջոցներով, ապա չպիտի վախենալ բռնի՝ մինչև ռազմական, միջոցառումներ կիրառելուց...»⁶:

Դրանից բացի կոնգրեսի փակ նիստում արդեն կոնկրետ միջոցառումներ նշվեցին Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների, և առաջին հերթին հայերի

ու հույների, բռնի թուրքացման ծրագրի իրագործման համար: Այդ միջոցառումները, ինչպես ընդգծում է Ա. Ավագյանը, նախատեսում էին նաև բնակչության բռնի տեղահանություն, որին պիտի հետևեր նրանց ոչնչացումը ճանապարհին, կամ վերաբնակեցման վայրերում: Ձուգահեռաբար բացահայտվում է նաև Իթթիհադի պարագլուխներ դոկտոր Նազըմի, Բեհաեդդին Շաքիրի, Ջիա Գյոքալփի, Թալեաթի և այլոց դերակատարումը հայաջինջ որոշումների ընդունման գործում:

Ուսումնասիրությունների արդյունքում Ա. Ավագյանը հանգում է այն եզրակացության, որ արևմտահայության բնաջնջման միջոցառումների պլանի մշակումը Իթթիհադի Կենտրոնական կոմիտեում ավարտվել էր դեռևս 1913 թ. զարման վերջերին: Այդ կապակցությամբ կարևոր է հեղինակի այն նշումը, որ Իթթիհադի Կենտրոնի նիստերը սովորաբար չէին սղագրվում, իսկ ընդունված որոշումները տեղական բաժանմունքներին էին հաղորդվում բանավոր կարգով: Այդ է պատճառը, որ առայսօր նման որոշումները հայտնի են դարձել միայն նշանավոր իթթիհադականների հիշողությունների, կամ 1918 թ. դատական պրոցեսում նրանց տված վկայությունների միջոցով:

Որոշումների ընդունման երկրորդ կարևոր փուլ Ա. Ավագյանը համարում է դրանց հաստատագրումը երիտթուրքական կառավարության մակարդակով: Նա կարևոր տեղ է հատկացնում կառավարության 1913 թ. մայիսի 13-ին ընդունված որոշմանը՝ հայերի տեղահանության մասին: Այդ առիթով հեղինակը մերկացնում է Թալեաթ փաշայի՝ տեղահանության ամբողջ մեղքը Գլխավոր շտաբի վրա բարդելու հետագա ճիգերը:

Մերժելով թուրքական և արևմտյան պատմագրության մեջ արտահայտված վարկածը, թե իբր Արամ Անտոնյանի հրատարակած կառավարական հեռագրերը կեղծ են, Արսեն Ավագյանը ներկայացնում է հենց թուրքական աղբյուրներից վերցված Թալեաթ փաշայի երկու՝ 1915 թ. ապրիլի 20-ի և 24-ի հեռագրերը, ինչպես նաև հուլիսի 7-ի և 12-ի դիրեկտիվները որոնք աներկաբայելիորեն հաստատում են հայերի տեղահանության ու բնաջնջման իրողությունները¹:

Ա. Ավագյանը հետևողականորեն ցույց է տալիս, որ եթե տեղահանության և բնաջնջման որոշման ընդունման նախաձեռնությունը զալիս էր ռազմական ու ներքին գործերի նախարարություններից, ապա բուն որոշումը ընդունվել էր Մինիստրների խորհրդի կողմից, որը և լրացուցիչ կարգով քննարկվել էր պետական խորհրդում և հավանության արժանացել: Այդպիսով մերժվում է

¹ Նշվ. ժողովածու, էջ 14-25:

² Նշվ. ժողովածու, էջ 26-37:

³ Նշվ. ժողովածու, էջ 38-49:

⁴ Նշվ. ժողովածու, էջ 50-69:

⁵ Арсен Авакян, Геноцид 1915 г. Механизмы принятия и исполнения решения. изд. "Гитутюн" АН РА, Музей-институт геноцида армян. Ереван, 1999:

⁶ Նշվ. աշխ., էջ 16:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 42-49:

թուրքական կառավարության մասնակի մեղսակցության թուրքական վարկածը:

Իբրև հայաջինջ որոշումների ի հայտ գալու երրորդ էտապ դիտարկվում է դրանց ընդունումը Օսմանյան խորհրդարանում, որովհետև սահմանադրության համաձայն կառավարության ընդունած ցանկացած որոշում օրենքի ուժ կարող էր ստանալ միայն պառլամենտում քննարկվելուց ու հավանության արժանանալուց հետո: Ա. Ավագյանն ընդգծում է, որ Մինիստրների խորհրդի ընդունած և Պետական խորհրդի հավանությանն արժանացած տեղահանության մասին որոշումը դարձավ օրենք տեղահանության մասին 1916 թ. դեկտեմբերին՝ պառլամենտում քվեարկվելուց հետո, իսկ քվեարկությունը կայացավ օրենքը նախապես երկու՝ ռազմական հարցերի և իրավական հանձնաժողովներում քննարկվելուց հետո: Իհարկե, դա սոսկ ձևականություն էր, որովհետև այդ պահին հայերի ցեղասպանությունն արդեն իսկ կայացած փաստ էր: Եվ միանգամայն ճիշտ է հեղինակը՝ դրա անհրաժեշտությունը կապելով թուրք-գերմանական բլոկի մոտալուտ պարտության հետ, երբ կառավարությունը փորձում էր մեղմացնել սեփական պատասխանատվությունը և տեղահանությունը ներկայացնել իբրև միանգամայն օրինական գործողություն¹: Այդ կապակցությամբ Ա. Ավագյանը թուրքական աղբյուրներից քաղվածաբար մեջ է բերում պառլամենտական հանձնաժողովների նիստերի սղագրությունները, որոնք չափազանց կարևոր փաստաթղթեր են²: Նա հանգում է այն կարևոր եզրակացության, որ պառլամենտի ընդունած օրենքը նշանավորեց իշխանության բոլոր կառույցների, պետության պատասխանատվությունը, և այդ պատասխանատվությունն ունի իրավական հետևանքներ, որոնք տարածվում են Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ հանրապետության վրա³:

Աշխատության երրորդ գլուխը նվիրված է արևմտահայության տեղահանության և բնաջնջման կատարման մեխանիզմին: Նշելով, որ երիտթուրքերն ստեղծեցին ողջ արևմտահայությունը բնաջնջելու համակարգ, որի կենտրոնում «Թեշքիլաթը մախսուսե» հատուկ կազմակերպությունն էր, Ա. Ավագյանը անդրադառնում է դրա ստեղծման տարեթվին ու այն համարում է 1911 թվականը: Նա ավելացնում է նաև, որ կազմակերպությունն ստեղծվեց «Ֆիդայիների կազմակերպության» հիման վրա, ռազմական նախարար

ենվեր փաշայի անմիջական ղեկավարությամբ: Ապա ներկայացվում են կազմակերպության ողջ կառուցվածքը, ղեկավարման համակարգը, ղեկավար գործիչները, նշվում է, որ արևմտահայության ցեղասպանության իրականացման պահին կազմակերպության անդամների թիվը հասավ 30 հազարի¹: Հետաքրքիր փաստ է հաղորդվում, որ կազմակերպության ջոկատներից մեկը ղեկավարել է մայր Մուստաֆա Քեմալը, հետագայի Աթաթուրքը²:

Սույն կարևոր ու արժեքավոր աշխատության վերջին էջերում ցույց է տրվում, որ բուն Արևմտյան Հայաստանում հայերի ցեղասպանությունն իրականացվել է քրդական ջոկատների ձեռքով: Ավելացվում է նաև, որ քրդերի հետ միասին այդ սև գործին մասնակցում էր նաև թուրք ազգաբնակչությունը, այդ թվում նաև կանայք: Հեղինակի կարծիքով բանակի մասնակցությունը սահմանափակ էր, իսկ ոստիկանությունը մասնակցում էր ամենակտիվ կերպով³:

Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության բազմահատոր, ընդգրկուն և լայնամասշտաբ համապատկեր ստեղծելու չափազանց դժվարին ու շնորհակալ աշխատանքին են ձեռնամուխ եղել Ստեփան Պողոսյանը և Կարո Պողոսյանը՝ ընթերցողի սեղանին դնելով առայժմ երեք մեծադիր հատորներ:

Առաջին հատորը⁴ 12 գլուխներով բովանդակում է Արևմտյան Հայաստանում Օսմանյան տիրապետության հաստատումից մինչև Ադանայի կոտորածն ընկած ժամանակահատվածը:

Հատորի ընդարձակ ներածությունում հեղինակները տալիս են ցեղասպանության բնորոշումը, ի շարս հիմնահարցին առնչվող բազում այլ հարցերի շարադրում իրենց տեսակետը Հայոց ցեղասպանության պարբերացման վերաբերյալ: Ըստ այդ տեսակետի՝ Հայոց ցեղասպանությունն իրագործվել է շուրջ 50 տարի և կոտորածների բնույթով ու իրականացման եղանակներով բաժանվում է երեք շրջանի: Առաջին շրջանը թվագրվում է 1880-1909 թվականներով, երբ անցում կատարվեց նախացեղասպանության քաղաքականությունից ցեղասպանության:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 78:

² Նշվ. աշխ., էջ 79:

³ Նշվ. աշխ., էջ 101-102:

⁴ Ստեփան Պողոսյան, Կարո Պողոսյան. Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմություն: Հատոր առաջին. Հայերի բնաջնջման Օսմանյան քաղաքականություն: «Հրաչյա Աճառյան» համալսարանի Հայկական հարցի գիտական կենտրոն: Երևան, 2000:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 60-61:

² Նշվ. աշխ., էջ 62-66:

³ Նշվ. աշխ., էջ 67:

Երկրորդ շրջանը 1909-1917 թվականներն են, երբ անցում կատարվեց լրիվ բնաջնջման քաղաքականության օգտվելով Առաջին Աշխարհամարտի ընձեռած հնարավորությունից:

Երրորդ շրջանը ներառում է 1918-1923 թվականները, երբ անցում կատարվեց թուրքիզմից պանթուրքիզմի նպատակադրումների իրականացմանը: Այդ փուլում կոտորածները դուրս եկան կայսրության տարածքից և ընդգրկեցին Անդրկովկասը¹:

Հեղինակներն առաջ են քաշում այն դրույթը, որ եթե առաջին երկու փուլերում նպատակ էր դրված բնաջնջել արևմտահայությանը և սեփականացնել նրա հայրենիքը, ապա երկրորդ շրջանի խնդիրն էր ոչնչացնել կովկասահայությանը և տարածքային կապ ստեղծել արևելքի թուրքական ժողովուրդների հետ: Այս շրջանում ոչնչացման հիմնական ուժը թուրքական բանակն էր և ադրբեջանական հրոսակախմբերը²:

Ուշադրության արժանի է հեղինակների այն թեզը, թե հայերի ամբողջական ոչնչացման մեղքը միայն երիտթուրքերինը չէ: Ըստ նրանց՝ հայերի ցեղասպանության քաղաքականության հիմնադիրը սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդն է, երիտթուրքերն այդ քաղաքականությունը հանգուցալուծմանը հասցնողներն են, իսկ Մ. Քեմալի վարչակարգն ավարտին հասցրեց երիտթուրքերի «գործը»: Պատասխանելով այն ենթադրվող հարցին՝ թե ինչով բացատրել, որ իրար հակոտնյա երեք վարչակարգերն էլ հայկական հարցի լուծման ուղի ընտրեցին բնաջնջումը, հեղինակները հանգում են այն միակ եզրակացության, որ հայերի ցեղասպանությունը ոչ թե այս կամ այն քաղաքական ուժի, վարչակարգի, այլ թուրքերի ազգային պետական քաղաքականությունն էր³: Դրանով է բացատրվում նաև այդ քաղաքականության «երկարակեցությունը»:

Կտրականապես դեմ լինելով ցեղասպանությունը ինքնապաշտպանություն անվանելուն, հեղինակները գրում են, որ ցեղասպանությունը բազմադարյան պատմության ընթացքում հայ ժողովրդի կրած ամենածանր ու ամենանվաստացուցիչ պարտությունն է՝ ռազմական, քաղաքական և բարոյական զարհուրելի պարտություն: Նրանք դեմ են նաև եղեռնը միմիայն թուրքական գաղափարախոսությանը և թուրքերի բարբարոս հակումներով բացատրելուն, գտնելով, որ այդ դեպքում ուշադրությունից դուրս են մնում

¹ Նշվ. աշխ., էջ 30:

² Նույն տեղում:

³ Նշվ. աշխ., էջ 32:

հայերի, նրանց քաղաքական կազմակերպությունների գործունեությունն ու վարքագիծը¹:

Հեղինակներն առաջարկում են հրաժարվել Հայկական հարց - ցեղասպանության ճանաչում - նյութական վնասների հատուցում - տարածքային պահանջատիրություն պարտադրված կապակցությունից՝ գտնելով, որ պահանջատիրությունը առաջ տանելու համար ցեղասպանության օգտագործումը ոչ միայն չի ապահովում խնդրի լուծումը, այլ և անհաղթահարելի խոչընդոտ է դարձել հենց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործում²:

«Ցեղասպանությունն այն երևույթներից է, - գրում են հեղինակները, - որոնց որակավորումն իսկ քաղաքականությունն է, այսինքն՝ դուրս զգացմունքների ոլորտից: Ուստի գլխավորը ոչ թե եղեռնի նկարագրությունն է, թուրքական վայրագությունները ներկայացնելը, այլ ցեղասպանության պատճառների և հետևանքների գիտական խորը և անաչառ ուսումնասիրության վրա գործնական քաղաքականության համար երաշխավորությունների մշակումը»³:

Աշխատության երկրորդ հատորի չորրորդ գրքում⁴ քննարկված է Հայոց ցեղասպանության իրագործումն Անատոլիայում: Այն բաղկացած է ութ գլուխներից՝ Կիլիկիա, Տրապիզոն, Մուսա լեռ, Կենտրոնական Անատոլիա, Արևմտյան վիլայեթներ, Ուրֆա (Ուռհա), Հարավային վիլայեթներ, Մեծ Եղեռնը և Գերմանիան:

* * *

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանում մեծ տերությունների՝ Հայոց ցեղասպանության հետ առնչակցության լուսաբանումն ունի առաջնահերթ կարևորություն: Այդ առումով նշանակալի է երվանդ Գասպարյանի մենագրության⁵ պատմագիտական արժեքը: Գրքում

¹ Նշվ. աշխ., էջ 33:

² Նշվ. աշխ., էջ 34:

³ Նույն տեղում:

⁴ Ստեփան Պողոսյան, Կարո Պողոսյան. Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմություն: Հատոր երկրորդ, գիրք չորրորդ. Մեծ Եղեռնը Անատոլիայում: Երևան, 2002:

⁵ Երվանդ Գասպարյան, Ֆրանսիան և Մեծ Եղեռնը (1915-1918 թթ.) ԳԳԱ ԳՅԹԻ, խմբագիր՝ Լ. Ա. Բարսեղյան, Երևան, 2000:

նորահայտ հայկական, ֆրանսիական և ռուսական արխիվային, փաստավավերագրական, ժամանակի մամուլի, հուշագրությունների և պատմագիտական գրականության հիման վրա վերլուծության է ենթարկված Ֆրանսիայի ռազմաքաղաքական, դիվանագիտական և քարոզչական գործունեությունը՝ կապված Հայոց ցեղասպանության հետ:

Մենագրության առաջին գլխում քննարկված են Ֆրանսիայի մերձավորարևելյան քաղաքականության և արևմտահայության ողբերգության հարցերը 1914-1916 թվականներին:

Մեկնաբանելով հայ հասարակական-քաղաքական տարբեր շրջանակների կողմից ֆրանսիական կառավարությանը ներկայացրած ծրագրերն ու առաջարկները՝ արևմտահայության և, մասնավորապես կիլիկիահայության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու մասին (Ալեքսան (Վահե) Արզույան, Պողոս Նուբար, Արշակ Չոպանյան և այլն), հեղինակը ցարդ գիտական շրջանառությունից դուրս մնացած փաստաթղթերի հիման վրա եզրակացնում է, որ Ֆրանսիան իրենից կախված ամեն ինչ արեց, որպեսզի մերժվի արևմտահայության գոյության համար կենսական նշանակություն ունեցող Ալեքսանդրետի ռազմական գործողությունը¹: Եվ արվում է ճիշտ ու տրամաբանական հետևություն. Ֆրանսիան, թույլ չտալով, և արգելելով արշավանքն Ալեքսանդրետի շրջանում, իրականում հայությանը չէր ազատում արդեն սկսված զուլումից, այլ ճիշտ հակառակը՝ ամեն օր սրի քաշվող արևմտահայ զանգվածներին և Միջագետք տարագրվող խլյակներին զրկում էր այդ օրերին փրկության միակ և իրական հնարավորությունից, մեծացնելով իր պատասխանատվության չափերը հայության ֆիզիկական ոչնչացման գործում²: Իսկ հայ ազգային ու քաղաքական գործիչները շարունակում էին միանտաբար կարծել, որ «ասպետական» ու «վեհամձն» Ֆրանսիայի համար Կիլիկիայի հայության փրկությունը առաջնահերթ կարևորություն է ներկայացնում³:

Գոյություն ունեցող փաստերի հանգամանալի քննարկման ու համադրման արդյունքում Ե. Գասպարյանը եզրակացնում է, որ Ֆրանսիան, հանուն իր ծավալապաշտ ու առաջնահերթ շահերի, շարունակ խանգարեց, արգելեց և ձախողեց ինչպես իր դաշնակիցների՝ Անգլիայի և Ռուսաստանի, այնպես էլ հայ ազգային-քաղաքական ղեկավար շրջանակների կողմից

¹ Նշվ. աշխ., էջ 46:

² Նշվ. աշխ., էջ 60:

³ Նշվ. աշխ., էջ 65:

արված ռազմական ու դիվանագիտական բնույթի բոլոր այն առաջարկները, որոնց իրականացումը կարող էր շատ բանով կանխել հայոց ցեղասպանության գործադրումը և էականորեն նվազեցնել արևմտահայության ողբերգության չափերն ու ընդգրկումները: Այդ առնչությամբ նա ամհամաձայնություն է հայտնում ակադեմիկոս Լ. Խուրշուդյանին, թե Ամտանտը, եթե ցանկանար, ի վիճակի չէր լինելու թուրքերին խանգարել իրագործելու արևմտահայության ցեղասպանությունը¹:

Նույնը վերաբերում է նաև Ֆրանսիայի արտգործմինիստր Արիստիդ Բրիանի այն հավաստիացումներին, թե իբր Ֆրանսիան հնարավորություն չի ունեցել արգելելու թուրքական իշխանությունների բարբարոսությունները²:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում պատմագրության մեջ քիչ արծարծված այսպես կոչված «Ջեմալ փաշայի նախագծի» մեկնաբանումը, ըստ որի նախատեսվում էր ՀՀԴ ներկայացուցիչների (Հ. Ջավրիև և ուրիշներ) միջնորդությամբ պայմանագիր կնքել Ջեմալ փաշայի հետ, որը սուր տարածայնություններ ուներ Թալեաթի և Էնվերի հետ, վերջինիս ճանաչել Ասիական Թուրքիայի սուլթան և այդ ճանապարհով ավարտել պատերազմը Թուրքիայի հետ: Իր հերթին Ջեմալ փաշան պարտավորվելու էր անմիջապես միջոցներ ձեռնարկել հայ բնակչությանը փրկելու և նրանց նյութապես ապահովելու համար: Սակայն, ինչպես ցույց է տալիս Ե. Գասպարյանը, Ֆրանսիան ոչ միայն մերժեց Ջեմալ փաշայի հետ բանակցություններ սկսելու ռուսական առաջարկը, այլև ամենակտիվ ձևով ընդդիմացավ դրան և ձախողեց արևմտահայության մնացորդների փրկության համար բացառիկ նշանակություն ունեցող հաշտության պայմանագիրը կայացնելու բոլոր փորձերը³:

Իհարկե, փաստն ինքնին զուրկ չէ հետաքրքրությունից, բայց մեր կարծիքով գերազնահատված է նրա կարևորությունը: Չենք կարծում, թե երդվյալ երիտթուրքը մազաչափ անգամ շահագրգռված լիներ մորթոտվող արևմտահայության բեկորների փրկությամբ, ուստի ավելի շուտ հակված ենք կարծելու, որ հիշյալ նախագիծը մի կողմից նոր խաբեություն էր, մյուս կողմից հերթական մոլորություն: Ուստի չպիտի զարմանալ, որ 1916 թ.

¹ Նշվ. աշխ., էջ 81:

² Նշվ. աշխ., էջ 81-82:

³ Նշվ. աշխ., էջ 85:

մարտի 22-ին բժ. Չավրիկին տեղեկացրին, որ նրա հետ Ֆրանսիական կառավարությունն այլևս անելիք չունի և որ նա ազատ է¹:

Հաջորդ ենթաբաժնում մանրամասնորեն քննարկվում է Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունների կողմից Օսմանյան կառավարությանն ուղղված 1915 թ. մայիսի 24-ի հայտարարությունը, որով Բարձր Ղաանը տեղեկացվում էր, որ իրենք անձնական պատասխանատվության կենթարկեն Օսմանյան կառավարության բոլոր անդամներին, ինչպես նաև նրա այն տեղական պաշտոնյաներին, որոնք կմասնակցեն արևմտահայերի կոտորածներին:

Այդ հայտարարության ծննդաբանության հետ կապված փաստաթղթերի վերլուծությունից, սակայն, Ե. Գասպարյանը հանգում է այն ոչ ճիշտ, անընդունելի հետևության, թե հիշյալ երկրների կառավարությունները առաջնորդվել են ոչ թե արևմտահայության ֆիզիկական բնաջնջումը դատապարտելու, ոճրագործ Օսմանյան կառավարության ձեռքը բռնելու և արևմտահայության դժբախտությունը կանխելու, այլ միմիայն և բացառապես հայ ժողովրդին պատուհասած դժբախտությունն իրենց քարոզչական նպատակներին ծառայեցնելու մտահոգությամբ²: Մեզ համար կտրականապես անընդունելի է նաև Ե. Գասպարյանի այն եզրահանգումը, թե «փոխադարձ շահերի հաշվարկով կնքված այդ գործարքի արդյունքում Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի կողմից կյանքի կոչվեց Բ. Ղաանը ուղղված նրանց համատեղ «Հայտարարությունը», որը ձևով հայանպաստ, իսկ բովանդակությամբ և կյանքում ունեցած իր հետևանքներով հակահայ և հայավնաս փաստաթղթի մի արտառոց օրինակ էր»³:

Միաժամանակ տեղին ենք համարում հեղինակի պարսավանքի խոսքը Ֆրանսիայի և Անգլիայի կառավարությունների հասցեին, որոնք ելնելով իրենց «ազգային ու պետական» շահերից, հանգիստ խղճով հրաժարվեցին նյութական աջակցություն տրամադրել բնաջնջման և սովի ճիրաններում գտնվող արևմտահայությանը⁴:

Մենագրության երկրորդ գլխում քննարկված են Հայոց ցեղասպանության դատապարտման հետ առնչվող ֆրանսիական քարոզչության հարցերը: Տույց է տրվում, որ ֆրանսիական պետական քարոզչությունը

¹ Նշվ. աշխ., էջ 88:

² Նշվ. աշխ., էջ 93-94:

³ Նշվ. աշխ., էջ 98:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 105:

ծեռնարկեց հայոց ցեղասպանության դաժան իրողությունն ապացուցող փաստաթղթերի հզոր ժողովածու ստեղծելու գործին, և 1915 թ. դեկտեմբերին արդեն Ֆրանսիայի արտգործմինիստր և վարչապետ Արիստիդ Բրիանի սեղանի վրա էր մի ամբողջական փաստաթուղթ՝ «Հայկական կոտորածների մասին» փաստաթղթերի ժողովածուն:

Ուսումնասիրողն այն համոզմունքն է հայտնում, որ նման փաստաթուղթ կազմելուն ֆրանսիայի կառավարող շրջաններին մղում էր ոչ թե հայերին կարեկցելու, նրանց օգնելու մտահոգությունը, այլ սեփական քաղաքական շահը, որն իր գլխավոր թշնամուն՝ Գերմանիային, որպես գլխավոր պատասխանատու ներկայացնելու և այդպիսով նրան վարկաբեկելու, նրա միջազգային հեղինակությունը սասանելու մեջ էր:

Ամփոփիչ եզրակացության մեջ ընգծվում է, սակայն, որ ճիշտ է՝ ոչ հանուն հայ ժողովրդի, այլ հանուն իր ռազմաքաղաքական նպատակադրումների, ֆրանսիական պետական քարոզչությունը կարողացավ նշված փաստաթղթերի ժողովածուի շնորհիվ ապացուցել ոճիրը՝ Օսմանյան թուրքիայում հայ ժողովրդի մեթոդիկ և սիստեմատիկ բնաջնջումը¹:

Վերլուծելով ֆրանսիացի նշանավոր պատմաբան, հրապարակախոս Ռենե Պինոնի «Հայերի բնաջնջումը. գերմանական մեթոդ - թուրքական գործելակերպ (Փարիզ, 1916, հայերեն՝ Ստամբուլ, 1916) ուսումնասիրությունը, որը նաև այլ լեզուներով հազարավոր օրինակներով տրամադվեց ամբողջ աշխարհում, Ե. Գասպարյանը գտնում է, որ այն ավարտին հասցրեց Գերմանիային որպես արևմտահայության ֆիզիկական բնաջնջման գլխավոր կազմակերպիչ և գլխավոր պատասխանատու ճանաչող այսպես կոչված «գաղիական կոնցեպցիան»: Իսկ Ռ. Պինոնի գլխավոր եզրակացությունը հետևյալն է. «Պանգերմանիզմի դժոխային ելությունը մի առանձնահատուկ վայրագությամբ դրսևորվեց հայկական սարսափների մեջ:

Գերմանիայի վրա է ծանրանում հայկական սարսափների պատասխանատվությունը, քանզի եթե իրագործողը թուրքերն են եղել, ապա վարպետները գերմանացիք են՝ «մեթոդը գերմանական է, աշխատանքը՝ թուրքական»²: Ասված է շատ պարզ ու որոշակի, որից ամենևին էլ չի բխում, թե հայոց ցեղասպանության գլխավոր հանցագործն ու պատասխանատուն թուրքիան չէր: Որ Հայոց ցեղասպանության հարցում, Գերմանիան թուրքիայի գլխավոր աջակիցն ու մեղսակիցն էր՝ հաստատվում է նաև այլ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 137:

² Նշվ. աշխ., էջ 142-143:

իրողություններով ու անառարկելի փաստերով: Ուստի ամենևին չի կարելի համաձայնել Ե. Փասպարյանի այն հետևությանը, թե «Գերմանիային հայոց ցեղասպանության զլխավոր հանցագործի և պատասխանատուի դերակատարություն վերագրող «գաղիական» կոնցեպցիան ոչ միայն չէր համապատասխանում պատմական ճշմարտությանն ու արդարությանը, այլև ուղղակիորեն հակասում էր հայ ժողովրդի շահերին և կարող էր այլևայլ քաղաքական զարգացումների դեպքում լուրջ կռվան դառնալ հայոց ցեղասպանության մեջ միակ հանցապարտ Թուրքիայի ձեռքին՝ չքմեղանալու, Գերմանիայի զոհի և հլու գործակատարի դերով համաշխարհային հանրության դատին ներկայանալու համար»¹:

Չի կարելի համաձայնել նաև Ե. Փասպարյանի այն եզրակացությանը, թե իբր Անրի Բարբին, Անտու Զրանսը, Դենի Քոչենը, Անտուան Սեյեն, Էմիլ Դումերկը, Պոլ Դեշանելը և բազում այլ ֆրանսիացի նշանավոր գործիչներ, որոնք իրենց անդադրում գործունեությամբ ներկացրել են Հայոց ցեղասպանության հանցագործներին, աշխարհին պատմել կատարվող անլուր եղեռնագործության մասին և երախտագիտության անջնջելի զգացումներ թողել հայ ժողովրդի սրտում՝ ընդամենը կառավարական ծայնատարներ են եղել, Հայոց ցեղասպանության ֆրանսիական քարոզչական հսկայական մեքենայի բաղկացուցիչ տարրեր»²: Սա է, որ ամենևին չի համապատասխանում պատմական ճշմարտությանը:

Ցավոք, շարադրանքից պարզ չէ նաև, թե վերջապես ինչ դերակատարում է տալիս հեղինակը Գերմանիային:

Ե. Փասպարյանի աշխատության մեջ քննարկված են նաև հայ ազգային-քաղաքական և հասարակական կազմակերպությունների տեղի և դերի, ինչպես նաև կրոնական գործոնի հիմնահարցերը ֆրանսիական քարոզչական համակարգում:

Փաստաթղթերի վերլուծության և համադրման վրա ներկայացված են Հայոց ցեղասպանության դատապարտման ֆրանսիական քարոզչության ձեռնարկումները ԱՄՆ-ում և Շվեյցարիայում³:

Ներկայացված են առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Ֆրանսիայում լայն մասշտաբներ ընդունած հայասիրական շարժումը, Ֆրանսիացի հայասերների գործունեությունը:

Վաղամեռիկ պատմաբան Ե. Փասպարյանի մենագրությունը գիտական ծանրակշիռ աշխատություն է, որտեղ ամբողջությամբ ներկայացված են Ֆրանսիայի ռազմաքաղաքական, դիվանագիտական ու քարոզչական գործունեության բոլոր այն կողմերը, որոնք առնչվում են Հայոց մեծ եղեռնի հիմնահարցերի հետ և այդ հենքի վրա ընդգծված է Ֆրանսիայի պատասխանատվությունը արևմտահայության ցեղասպանության գործում:

*
*
*

Չերքեզների դերակատարումը Հայոց 1915-1916 թթ. ցեղասպանության իրականացման գործընթացում հանգամանորեն բացահայտված է Արսեն Ավազյանի մեկ այլ ծավալուն մենագրության մեջ¹: Հեղինակի բացատրությամբ «չերքեզ» տերմինը վերաբերում է Հյուսիսային Կովկասի բոլոր ժողովուրդներին և համարժեք է ռուսերեն «լեռնականներ» հասկացությանը²:

Անառարկելի փաստերով հեղինակը ցույց է տալիս, որ չերքեզները նշանակալի ազդեցություն ունեին «Թեշքիլաթը մախսուսե» հատուկ կազմակերպության մեջ և կազմում էին նրա կադրային 60 տոկոսը, իսկ ղեկավարները բոլորն էին չերքեզներ: Սուլեյման Ասկերի բեյը, Էրթուրքը, Կուչուումբաշին: Դրանցից առաջինը էնվերի ամենամոտ ընկերներից էր:

Չերքեզները մասսայաբար ընդգրկվեցին նաև ուղեկցող ջոկատների մեջ, որոնց վերապահված էր պատժիչ դեր և որոնք ակտիվ մասնակցություն ունեցան Տեր-Չորի և Ռաս-ուլ-այնի համակենտրոնացման ճամբարներում հայ բնակչության բնաջնջմանը:

Չերքեզական ջոկատներից մեկը ղեկավարում էր Չերքեզ Ահմեդը, որը Դիարբեքիի ճանապարհին սպանեց օսմանյան պառլամենտի երկու հայ պատգամավորներին՝ Գրիգոր Չոհրապին և Վարդգես Սերենկյուլյանին, որի համար Ձեմալ փաշայի հրամանով Դամասկոսում մահապատժի ենթարկվեց: Նրա հետ միասին կախաղան հանվեց նաև չերքեզ Խալիլը:

¹ Арсен Авакян, Черкесский фактор в Османской империи и Турции (вторая половина XIX- первая четверть XX вв.), Ереван, 2001 МИГА НАН РА Отв. редактор: академик Грант Аветисян.

² Ազվ. աշխ., էջ 30:

¹ Ազվ. աշխ., էջ 144, 147:

² Ազվ. աշխ., էջ 164:

³ Ազվ. աշխ., էջ 275-290:

Շեղադիտում Տեր-Չորի չերքեզ մյութեսարիՖ Ձեքի բեյի հրամանով չերքեզական ուղեկցող ջոկատը ոչնչացրեց 15 000 տեղահանված հայերից կազմված քարավանը¹:

Տրապիզոնի հայերի ջարդը նույնպես՝ մարդկանց ծովում խեղդամահ անելու միջոցով, ղեկավարում էին չերքեզներ Յահյան և Ահմեդ Բարուքչին, իսկ Տրապիզոնի վալին էր չերքեզ Բեքիր Սամի բեյը: Չերքեզ ջարդարներից առավել հայտնի էին նաև Դելի Խալիդը, Նախլը և Թոփալ Օսմանը:

Միաժամանակ Ա. Ավազյանը վերապահում է անում և ընդգծում, որ բուն Արևմտյան Հայաստանում հայերի ցեղասպանությունն իրագործվում էր զլխավորապես քրդերի ձեռքով²:

Տեղահանված հայերի ոչնչացումը Սիրիական անապատի համալենտրոցման վայրերում սկսվեց 1916 թ. գարնանը, որի համար ստեղծվեցին Թեշքիլաթը մախսուսեի ժամանակավոր ջոկատներ՝ հատկապես կազմված տեղի չերքեզներից: Ռաս-ուլ-այնում ոչնչացվեցին 70 000, Ինթիլիում 50 000 հայեր: Այդ գործողությունը զլխավորում էին չերքեզներ Արսլան բեյը և Ահմեդ Սելիմը: Ամենահավոր սպանող կազմակերպվեց Տեր-Չորում, որտեղ Ձեքի-բեյը ոչնչացրեց 200 000 հայերի: Կոտորածի մասին հրամանները տալիս էր Հալեպի վալի Մուստաֆա Աբդուլհալիզ-բեյը:

Ա. Ավազյանի կարծիքով, տեղահանված հայերի մասսայական ոչնչացումը Տեր-Չորում և Ռաս-ուլ այնում՝ փաստորեն նշանակում էր ցեղասպանության պլանի հիմնական մասի իրականացման ավարտը: 1916-ի մայիսին Բեռնում ռուսական դեսպան Ա. Մանդելշտամն արդեն զեկուցում էր, որ Փոքր Ասիայում այլևս հայ չի մնացել. նրանք ոչնչացել են կամ աքսորվել:

* * *

Հայոց ցեղասպանությունը ժամանակակից ըմբռնումներով իմաստավորելու և միջազգային չափանիշներով գնահատելու նպատակադրմամբ է գրված պրոֆեսոր Նիկոլայ Հովհաննիսյանի ուսումնասիրությունը³:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 236:

² Նշվ. աշխ., էջ 238:

³ Նիկոլայ Հովհաննիսյան, Հայոց ցեղասպանությունը ցեղասպանագիտության հայեցակարգային համակարգում: Խմբագիր՝ պրոֆեսոր Վահան Բայբուրդյան: ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, Տաթև գիտակրթական համալիր, Երևան, 2002:

Մուտքի խոսքում, գիտնականը, նշելով Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրման բնագավառում Հայաստանում, Սփյուռքում և առհասարակ աշխարհում կատարված վիթխարի աշխատանքը, գտնում է, որ դեռ շատ անելիքներ կան, բազմաթիվ հարցեր դեռևս կարոտ են լուսաբանության, անհրաժեշտություն է զգացվում շատ խնդիրներ նորովի լուսաբանել՝ օգտվելով պատմագիտական մտքի նորագույն նվաճումներից: Նկատի է առնվում վերջին տասնամյակներում ձևավորված ցեղասպանագիտությունը և նրա ընծեռած մեթոդոլոգիական և հայեցակարգային հնարավորությունները¹: Աշխատությունն առաջին փորձն է՝ քննարկելու հայոց ցեղասպանության մի շարք հայեցակարգային հարցեր՝ ցեղասպանագիտության հիմնարար սկզբունքների լույսի ներքո:

Հեղինակի կարծիքով գիտության նոր ուղղության զենցոցիդոլոգիայի կամ ցեղասպանագիտության և՛ առաջացման և՛ զարգացման հիմքը դրվեց զենցոցիդ (ցեղասպանություն) տերմինի լեհական հրեա իրավաբան Ռաֆայել Լեմկեի կողմից 1944 թվականին շրջանառվելուց հետո, իսկ ցեղասպանագիտության ձևավորումը իրողություն դարձավ անցյալ դարի 70-80-ական թվականներին²:

Ուսումնասիրության առաջին բաժնում, ցույց տալով, որ 1915 թ. հայկական ցեղասպանությունը 20-րդ դարում կիրառված առաջին ոճրագործությունն էր համայն մարդկության նկատմամբ, Ն. Հովհաննիսյանը համոզմունք է հայտնում, որ 1944 թվականին զենցոցիդի վերաբերյալ Ռ. Լեմկեի տեսակետը խարսխված էր 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության և 1930-ական թվականներին նացիստների կողմից իրագործված հրեական հոլոկոստի վրա³:

Հաջորդ բաժնում հեղինակը պատկերացում է տալիս պոլիտիցիդի՝ քաղաքական սպանության մասին, երբ ցեղասպանության ժամանակ ոչնչացվում է տվյալ ժողովրդի ազգային քաղաքական ղեկավարությունը, քաղաքական, ռազմական, կրոնական, հասարակական և մշակութային համակարգի առաջնորդները, որոնք ընդունակ են դիմադրություն կազմակերպել: Այդ էր պատճառը, որ երիտթուրքերն սկսեցին հայկական զինուժի ոչնչացումից, որին զոհ գնացին թուրքական բանակում ծառայող շուրջ 60

¹ Նշվ. աշխ., էջ 5:

² Նշվ. աշխ., էջ 10:

³ Նշվ. աշխ., էջ 13:

հազար հայ զինվորներ¹: Պոլիտիցիոյի հետևանքով հայությունը գլխատվեց և մնաց առանց ազգային, քաղաքական ու ռազմական ղեկավարության: Եզրակացվում է, որ պոլիտիցիոյի հիմնադրույթն աշխատում է հօգուտ հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման: Առանձին բաժնում քննարկելով ցեղասպանության ժամանակ գոհի և դահճի հիմնադրույթը, հեղինակը ցույց է տալիս, որ դա մի բարդ պրոցես է, որն սկսվում է շատ ավելի վաղ, քան բուն ցեղասպանությունը: Այս կամ այն ժողովրդին գոհի վերածելու պրոցեսը ցեղասպանագիտության մեջ կոչվում է վիկտիմիզացիա: Հայ ժողովրդին գոհի վերածելու պրոցեսն սկսվել էր 19-րդ դարի 70-ական թվականներին, երբ կյանքի կոչվեց «Հայկական հարցի լուծման լավագույն ձևը հայերի բնաջնջումն է» արդուլիամիդյան բանաձևը: Դրանից բխում է, որ ցեղասպանության դեպքում անսպասելիության, կամ հանկարծակիության պահ գոյություն չունի²:

Հինգերորդ բաժնում քննարկված է «ցեղասպան պետություն» հիմնադրույթը: Բնորոշելով ցեղասպան պետության հատկանիշները, ուսումնասիրողը գտնում է, որ այն պիտի ունենա բռնատիրական վարչակարգ, առաջնային պիտի լինի տիրապետող ազգի գերազանցության գաղափարը, հասարակությունը չպիտի ընդվզի էթնիկական մաքրման դեմ: Եթե այդ բոլոր նախադրյալներն առկա են, ապա տվյալ պետությունը դասվում է ցեղասպան պետությունների շարքը: Իսկ Օսմանյան կայսրությունը և հիտլերյան Գերմանիան ունեին նշված բոլոր հատկանիշները:

Ուսումնասիրության վերջին վեցերորդ բաժնում զուգահեռներ են անցկացվում Հայոց ցեղասպանության արմենոցիոյի և հրեական ողջակիզման՝ հոլոկոստի միջև: Նշվում է, որ «արմենոցիոյ» - հայասպանություն տերմինը պատկանում է արաբ պատմաբան Մուսա Պրենսին, որի կարծիքով արմենոցիոյը «ամենագենոցիոյային գենոցիոյն է»³:

Արմենոցիոյի և հոլոկոստի համեմատության արդյունքում և Հովհաննիսյանը նշում է չորս առանձնահատկություններ.

1. Հայերի ցեղասպանությունն իրագործվեց նրանց բնօրրան հայրենիքում՝ Արևմտյան Հայաստանում, իսկ հրեաների հոլոկոստը՝ Գերմանիայում, որը նրանց հայրենիքը չէր:

2. Հայերի ցեղասպանությունը կատարվել է եկվորների՝ թուրքերի կողմից, իսկ հրեաների դեպքում հակառակն էր:

3. Հայերը ցեղասպանության հետևանքով կորցրեցին իրենց հայրենիքը՝ Արևմտյան Հայաստանը, իսկ հրեաները 1948-ին ձեռք բերեցին տարածք և պետություն՝ Իսրայելը:

4. Արմենոցիոյից հետո ձևավորվեց հայկական սփյուռքը, իսկ հրեաների մոտ տեղի ունեցավ հակառակը, Իսրայել պետության ստեղծումից հետո սկսվեց հրեաների համահավաքը:

«Տաթև» գիտակրթական համալիրը (գլխավոր տնօրեն՝ Սոկրատ Մկրտչյան) 2002 թվականին անգլերեն հրատարակեց պրոֆեսոր Նիկոլայ Հովհաննիսյանի «Հայոց ցեղասպանություն՝ հայասպանություն. պատճառները, նպատակները, հետևանքները» մեծաթիվ գիրքը¹, որը նպատակ է հետապնդում համաշխարհային հասարակայնությանը ծանոթացնել առաջին անվուր ցեղասպանությանը:

Ինչպես գրքի մասին գրախոսականում գրում է պրոֆեսոր Վ. Դիլոյանը, նման գրքի հրատարակումը ողջունելի երևույթ է, որովհետև վերջապես Հայաստանի Հանրապետությունում հրատարակվում է համաշխարհային հասարակայնությանը ուղղված անգլերեն մի աշխատություն, որը հանրամատչելի կերպով, համառոտակի և փաստարկված տալիս է հայ ժողովրդի սահմունկեցուցիչ ողբերգության համոզիչ պատմությունը²:

Գրքում զարգացվում է այն կարևոր դրույթը, որ թուրքական բոլոր անցյալ և ներկա իշխանությունները Հայոց ցեղասպանության հարցում միմյանց իրավահաջորդներն են, ուստի հավասարաչափ պատասխանատու են հայասպանության համար: Եթե ներկայիս թուրքական իշխանություններն ամեն կերպ ջանում են ժխտել Հայոց ցեղասպանությունը, ապա դրանով իսկ խոստովանում են իրենց՝ Օսմանյան կայսրության օրինական իրավահաջորդ լինելը, ուրեմն և պատասխանատու են նրա փոխարեն³:

Ինչպես ցույց է տալիս գրքի գրախոս պրոֆեսոր Վ. Դիլոյանը, գրքում ընդհանուր գծերով ցույց են տրվում 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանության հայասպանության նախադրյալներն ու պատճառները:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 15:

² Նշվ. աշխ., էջ 19-20:

³ Նշվ. աշխ., էջ 26:

¹ N. Hovhannisian. The Armenian Genocide Armenocide, Yerevan, 2002, 108 p. խմբագիր՝ Վ. Բարխուդարյան)

² Գիրք «Ամենացեղասպանական ցեղասպանության՝ հայասպանության» մասին, «Տաթև» գիտակրթական համալիրի «Պատմություն» հանդես, 2002, թիվ 1

³ Նշվ. հանդես, էջ 182:

Խոսելով գրքում զետեղված Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունների՝ 1915 թ. մայիսի 24-ի համատեղ պաշտոնական հայտարարության լրիվ տեքստի մասին, որով հայկական կոտորածների պատասխանատվությունը դրվում էր Բ. Դռան վրա, գրախոսը կատարյալ համաձայնություն է հայտնում հեղինակի այն դիտարկմանը, թե այդ հայտարարությունը վերնագույն, անվիճելի և աննախադեպ կարևորության փաստաթուղթ է: Դա առաջին փաստաթուղթն էր, որը դատապարտում էր մեկ այլ կառավարության կատարած հանցագործությունը՝ փաստորեն այդ հանցագործությունը որակելով իբրև ցեղասպանություն, իհարկե ոչ այդ բառով, որովհետև վերջինս շրջանառության մեջ դրվեց միայն 1944-ին: Փաստաթղթում ընդգծված էր նաև այն կարևոր միտքը, որ հայասպանությունը հանցանք է ոչ միայն հայերի, այլև ողջ մարդկության ու քաղաքակրթության նկատմամբ¹:

4. Դիլոյանը նման կարևոր պաշտոնական փաստաթղթի ճշմարտացի արժևորումը տեղին է համարում, որովհետև հայ պատմագրության մեջ այն մշտապես քամահովել է: Նա գտնում է, որ պրոֆ. Ն. Յովհաննիսյանի գնահատականը ճիշտ է և մեծապես տրամաբանված:

Ընդհանուր առմամբ 4. Դիլոյանը քննարկվող աշխատությունը իր մատչելիությամբ, տրամաբանական կուռ կառուցվածքով և համոզականությամբ մեծարժեք լուծա է համարում ցեղասպանագիտության բնագավառում²:

Արևմտահայերի ցեղասպանությանը և մեծ տերությունների քաղաքականությանը իր մենագրության մեջ առանձին բաժին է հատկացրել Լիլիթ Յովհաննիսյանը³: Համառոտակի ներկայացնելով երիտթուրքերի կողմից Հայոց ցեղասպանության նախապատրաստումն ու գործադրումը, հեղինակն առավել հանգամանորեն անդրադառնում է մեծ տերությունների դիրքորոշումների հիմնախնդրին: Նա իրավամբ, առանց որևէ երկմտանքի գրում է, որ մեծ տերությունների շարքում հայերի ցեղասպանության գլխավոր մեղսակիցը Գերմանիան էր: Գերմանական պաշտոնական շրջանները հայտարարում էին, որ հայերի նկատմամբ կիրառվող ճնշիչ միջոցառումները

թելադրված են ռազմական անհրաժեշտությամբ և պաշտոնական օրինական միջոցառումներ են¹:

Հեղինակն ընդգծում է նաև, որ գերմանական կառավարությունն իր դիրքորոշմամբ քաջալերում էր հայերի զանգվածային սպանող, իսկ որոշ վայրերում գերմանական զինված ուժերը և սպաները նույնիսկ մասնակցեցին արևմտահայության բնակչության ջարդերին²:

Ամբողջությամբ ներկայացնելով Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ Անտանտի երկրների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի 1915 թ. մայիսի 24-ի հայտարարությունը, Լ. Յովհաննիսյանը նշում է, որ դա հայերի ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչման առաջին փաստն է³:

Նշվում է, որ փաստաթղթում տերություններն օգտագործեցին «Թուրքիայի կատարած նոր ոճրագործություններ» արտահայտությունը, որը նշանակում էր ներառել նաև 1894-1896 թթ. հայերի կոտորածները: Հայերի ցեղասպանությունը որակվեց իբրև «հանցագործություն ընդդեմ մարդկության և քաղաքակրթության», որը շրջանառվեց միջազգային իրավունքում:

Հեղինակը ջերմ գնահատանքով է ներկայացնում Յոզեֆ Բենեդիկտ 15-րդ պապի գործունեությունը, որը 1915 թ. հուլիսին հայերի բնաջնջման դեմ հանդես եկավ բողոքով, իսկ սեպտեմբերին նամակ հղեց թուրքական սուլթանին, որն, իհարկե, անպատասխան մնաց: Մինչև իր մահը՝ 1922 թվականը, Պապը շարունակեց հանդես գալ ի պաշտպանություն ցեղասպանության ենթարկված հայերի իրավունքների⁴:

Լ. Յովհաննիսյանը նախատինքի խոսք է ուղղում Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի հասցեին, որոնք հրաժարվեցին մասնակցել արևմտահայերի բեկորների նյութական օգնություն ցույց տալուն ուղղված ծրագրին⁵:

Ընդհանրացնելով փաստերը, Լ. Յովհաննիսյանը եզրակացնում է, որ դիվանագիտական բողոքներն ու հայտարարությունները, եղեռնից մազապուրծ հայերին օգնելու վերաբերյալ խոստումներն ու նախագծերը, չնայած հարմարեցվում էին մեծ տերությունների քաղաքական շահերին,

¹ Նշվ. պարբերականը, էջ 189:
² Նշվ. պարբերականը, էջ 190:
³ Լիլիթ Յովհաննիսյան, Հայկական հարցը և մեծ տերությունները 1914-1917 թվականներին: ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Տաթև գիտակրթական համալիր: Պատ. խմբագիր՝ ակադեմիկոս Յ. Ա. Ավետիսյան: Երևան, 2000:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 55:
² Նշվ. աշխ., էջ 56:
³ Նշվ. աշխ., էջ 59:
⁴ Նշվ. աշխ., էջ 60:
⁵ Նշվ. աշխ., էջ 61-62:

անշուշտ, անհրաժեշտ էին, բայց իբրև այդպիսին, ցավոք, ոչ բավարար հայերի սպանող կանխելու համար¹:

Նա եզրակացնում է, որ գերմանական դիվանագիտությունը մի կողմից փորձում էր ապացուցել, որ արևմտահայության մեջ գոյություն ունեւր լայն տարածում գտած հեղափոխական շարժում, և Անտանտը խրախուսում էր նրանց «դավադրական» գործունեությունը, մյուս կողմից ջանում էր ցույց տալ, թե իբր Գերմանիան հնարավոր բոլոր միջոցներով աշխատում է կանխել հայերի նկատմամբ ծայրահեղորեն դաժան վերաբերմունքը²:

Չեղինակը փաստերի հիման վրա եզրակացնում է, որ արևմտահայերի ցեղասպանությունը չդատապարտեցին և տարագիր հայերին օգնելու նպատակով գործնական քայլերի չդիմեցին Ավստրո-Յունգարիան, Իտալիան, ինչպես նաև 1915 թ. հոկտեմբերի 1-ին իբրև Գերմանիայի դաշնակից պատերազմի մեջ մտած Բուլղարիան: Նա ցույց է տալիս, որ Կ. Պոլսի ավստրո-հունգարական դեսպան Պալլավիչինին հետևում էր գերմանական դեսպան Վանգենհայմի թուրքամետ դիրքորոշմանը և հանդես էր բերում մեծ զուշավորություն: Իսկ պահպանված դիվանագիտական փաստաթղթերը չեն տալիս որևէ ապացույց այն մասին, որ Ավստրո-Յունգարիայի կառավարությունը մտադրված լինեւր Թուրքիայի նկատմամբ խիստ ճնշումներ կիրառելու, բացի դիվանագիտական բողոքներից³:

Նշելով, որ չնայած Վանի իտալական հյուպատոսական գործակալ Գ. Սերրոդոնի և Տրապիզոնի իտալական հյուպատոս Ջ. Գորրինիի զեկուցագրերը հարուստ փաստական նյութ են պարունակում արևմտահայերի ցեղասպանության վերաբերյալ, այնուամենայնիվ, Իտալիայի կառավարությունն այդպես էլ չդատապարտեց երիտթուրքերին:

Արձանագրվում է. որ թեպետ ուշացմամբ, սակայն ԱՄՆ-ի արտգործնախարարությունը երկու անգամ բողոք ներկայացրեւրց թուրքական կառավարությանը: Առաջին բողոքը ներկայացվեց 1916 թ. փետրվարին, որով ամերիկյան կառավարությունը հայերի դեմ գործած բռնությունների պատասխանատվությունը դնում էր թուրքական իշխանությունների վրա:

Իբրև ընդհանուր եզրակացություն շեշտվում է, որ ճիշտ է տերությունները դատապարտեցին արևմտահայերի ցեղասպանությունը որպես մարդկության դեմ գործած հանցագործություն և դրա ողջ պատասխանա-

տվությունը դրեցին երիտթուրքական կառավարության վրա, բայց նրանց արևելյան քաղաքականության ոլորտում բնաջնջվող հայերի պաշտպանությունը երկրորդական տեղ էր գրավում: Տերություններն առաջին հերթին առաջնորդվում էին իրենց պետական շահերից բխող քաղաքական նկատառումներով¹:

Արդիական է հնչում Լ. Յովհաննիսյանի այն եզրահանգումը, թե արևմտահայերի ցեղասպանության հարցում 1915-1916 թ.. մեծ տերությունների վարած քաղաքականությունը ցույց է տալիս, որ մարդկության դեմ ուղղված ոճրագործությունը հնարավոր է կանխարգելել միայն համամարդկային շահերի գիտակցման ու այդ տեսանկյունից մշակված իրավական, քաղաքական նորմերի հետևողական իրագործման ու դրա վերահսկողության միջոցով²:

* * *

Յայոց ցեղասպանության պատմության հիմնահարցերի հանրագումարային շարադրանք է պարունակում Գալուստ Գալոյանի վերջին հիմնարար աշխատությունը³: Աշխատության 17-րդ գլխում քննարկված են Առաջին համաշխարհային պատերազմի սանձազերծման, կամավորական շարժման, արևմտահայության ցեղասպանության վտանգի սաստկացման, մեծ տերությունների քաղաքական դիրքորոշման հարցերը:

Քննարկելով կամավորական շարժման հարցը, վաստակաշատ պատմաբանն արձանագրում է, որ արևմտահայ քաղաքական ուժերը միակամ չէին ռազմաքաղաքական խնդիրների լուծման հարցում: Քաղաքական գործիչների մի մասը, թուրքական պառլամենտի անդամ Արմեն Գարոյի (Գարեգին Բաստրմաջյան) գլխավորությամբ, անհրաժեշտ էր համարում ստեղծել կամավորական ջոկատներ, որոնք կօգնեին ռուսական զորքերին և, միաժամանակ, կապահովեին արևմտահայերի զինված ինքնապաշտպանությունը: Գ. Գալոյանի կարծիքով դա կնշանակեւր զինված առձակատում թուրքերի հետ, որին հայերը ռազմական առումով պատրաստ չէին:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 63:
² Նշվ. աշխ., էջ 64:
³ Նշվ. աշխ., էջ 65:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 68:
² Նշվ. աշխ., էջ 69:
³ Գալուստ Գալոյան. Յայոց առաջին մեծ տերությունների աշխարհակալական առձակատում /16-րդ դարից-1917թ./, ՅԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր Է.Լ. Դանիելյան: Երևան, 2004:

Արևմտահայ գործիչների մեկ այլ խումբ, ընդունելով ինքնապաշտպանության անհրաժեշտությունը, միաժամանակ խիստ վտանգավոր էր համարում ռուսներին ակտիվ օգնություն ցույց տալը¹:

Հայերի սպասելիքների առումով գրելով, որ հայկական երկրամասում թևածում էր միացյալ, ազատ և անկախ Հայաստան ստեղծելու գաղափարը, որը պարարտ հող էր ստեղծում կամավորական ջոկատներ կազմելուն, հեղինակը միաժամանակ նշում է, որ Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին հայտնի էր, որ իր կառավարությունը, հորդորելով հայերի կամավորական շարժումը, ամենևին էլ նպատակ չունեի այն ծառայեցնելու Արևմտյան Հայաստանի անկախությանը²:

Արխիվային նորահայտ փաստաթղթերի հիման վրա ցույց տալով, որ Կովկասի փոխարքայությունում ստացված տեղեկությունների համաձայն հայ կամավորների թիվը կարող էր հասնել մինչև 40 հազարի, Գ. Գալոյանը պատմական անվիճելի փաստ է համարում, որ այդ ջոկատների ստեղծման նախաձեռնողը Կովկասի փոխարքան էր³: Այս առիթով նա գրում է, որ կամավորական ջոկատներ ստեղծելու վերաբերյալ փոխարքայի առաջարկը քննարկվել է Դաշնակցության ժնկի կոմիտեի հրավիրած համագումարում, որին մասնակցել են Մ. Վարանդյանը, Ա. Ահարոնյանը, Ռ. Ջորյանը, Անդրանիկը և ուրիշներ: Համագումարում Անդրանիկը և Ահարոնյանը դեմ են արտահայտվել կամավորական ջոկատներ ստեղծելուն: Որոշվել է դիմել Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դիվանագիտությանը: Փարիզում իբր Դելկասեն, Գրեյը և Իզվոլսկին դաշնակցական պատվիրակներ Ջավրիևին ու Ռոստոմին հայտնել են, թե հայերը կարող են հուսալ, որ իրենց բաղձանքները կիրականան պայմանով, որ նրանք էական օգնություն ցույց տան դաշնակիցների ուժերին:

Պարզաբանելով հայ բուլշևիկների վերաբերմունքը, Գ. Գալոյանը գրում է, թե նրանք դեմ էին կամավորական շարժմանը: Այդ առթիվ նա վկայակոչում է Ստ. Շահումյանին, որը դատապարտում էր հնչակյան-դաշնակցական քաղաքականությունը և գտնում, որ հայ ազգային կուսակցությունները գործիք ու խաղալիք են եղել մի կողմից ռուսական կառավարության, մյուս կողմից կովկասահայ բուրժուազիայի ձեռքին: Նա կոչ էր անում հայ ժողովրդին

սթափվել և լուրջ կերպով մտածել իրենց ապագայի մասին: Սակայն, ինչպես նկատում է Գ. Գալոյանը՝ Շահումյանի կոչն անարձագանք մնաց¹:

Այնուհետև Գ. Գալոյանն ավելացնում է, որ Դաշնակցության մեջ ևս կային կամավորական շարժման հակառակորդներ, սակայն հաղթանակեցին շարժման կողմնակիցները: Այդ առթիվ նա գրում է. «Ձարմանալ կարելի է, որ հայոց քաղաքական ղեկավարման ղեկն իրենց ձեռքը վերցրած դաշնակցականները քաղաքական ծրագրերը կազմել են «կարեկցանքներից» ելնելով, չստանալով որևէ երաշխիք ոչ Ռուսաստանից և ոչ էլ եվրոպական որևէ այլ երկրից»²:

Գ. Գալոյանը ցույց է տալիս նաև, որ Թուրքիան կամավորական շարժման փաստն օգտագործում էր հայերի դեմ գործադրվող բռնություններն արդարացնելու համար, իսկ իրենց՝ կամավորական շարժման մասնակիցներին առաջին հերթին հետաքրքրում էր Արևմտյան Հայաստանը մեկ օր առաջ ազատագրելը:

Անդրադառնալով 1916 թ. ապրիլ-մայիսին ստորագրված Սայքս-Պիկոյի գաղտնի համաձայնագրին, որն ստորագրվեց Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև, որով Ռուսաստանին էին անցնում Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի, Բիթլիսի վիլայեթները և վկայակոչելով Ս. Սազոնովի մոտեցումները, Գ. Գալոյանը գրում է, թե դրանից հետո Ռուսաստանի պետական այրերն արդեն աննպատակահարմար էին համարում Արևմտյան Հայաստանում հայերին լայն ինքնավարություն տալը, գտնելով, որ այն բացարձակապես չի համապատասխանում Ռուսաստանի պետական շահերին: Այժմ այդ նույն Ռուսաստանի պետական այրերն առաջարկում էին արևմտահայերին լայն ինքնավարություն տալու նախկինում պաշտպանած իրենց ծրագիրը փոխարինել հայերին որոշակի շրջանակներում դպրոցական և եկեղեցական անկախություն մայրենի լեզվից օգտվելու իրավունք վերապահելով: Համաձայնություն հայտնելով Ս. Սազոնովի տեսակետներին՝ Մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչն ընդգծում էր, որ Հայկական հարցը գոյություն ունեի պատերազմից առաջ եղած կայսերական սահմաններից դուրս, իսկ այժմ, երբ Արևմտյան Հայաստանը ներառված է կայսրության սահմանների մեջ, Հայկական հարցը այլևս կյանքի չի կոչվելու, և պետք չէ անգամ այդ մասին հիշել³:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 656:

² Նշվ. աշխ., էջ 65:

³ Նշվ. աշխ., էջ 659:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 660-661:

² Նշվ. աշխ., էջ 661:

³ Նշվ. աշխ., էջ 688-689:

Ինչ վերաբերում է Ֆրանսիային անցած Փոքր Հայքին, ապա Գ. Գալոյանը գտնում է, որ Պողոս-Նուբար փաշան, մերժում ստանալով կովկասահայերից, կուլ գնաց ֆրանսիացիների խոստումներին և արևմտյան երկրներում հաջողացրեց մի նոր կամավորական շարժում Արևելյան Լեզգոնի համար: Այդ լեզգոնը հետագայում ընդգրկվեց Ֆրանսիական բանակի կազմում և 1918 թ. սեպտեմբերին Պաղեստինի Արարա բարձունքի վրա հաղթանակ տարավ թուրքական զորքերի դեմ: Սակայն Ֆրանսիական կառավարությանը այս անգամ էլ հաջողվեց խաբել հայերի մի ստվար գանգվածի, որոնց ներկայացնում էր Պողոս-Նուբար փաշան¹:

Հայոց ցեղասպանության իրականացման մի շարք հիմնահարցեր քննարկված են ականավոր պատմաբանի աշխատության 19-րդ գլխում: Այն սկսվում է Լևոյի Ջորջի խոստովանությամբ՝ թե մեծ տերությունների և առաջին հերթին, բրիտանական կառավարության քաղաքականությունը հնարավորություն տվեց թուրքերին իրագործելու Հայոց ցեղասպանությունը: Այդ քաղաքականությունը «անխուսափելիորեն հանգեցրեց 1895-1897 և 1909 թվականների սարսափելի սպանդին և 1915 թվականի զարհուրելի կոտորածին»²:

Գ. Գալոյանը Հայոց ցեղասպանության պետական քաղաքականության (ընդգծումն իրենն է - Մ. Կ) առաջին դրսևորում է համարում 1915 թվականի ապրիլի 24-ի գիշերը, երբ թուրքական իշխանությունները Կ. Պոլսում ձերբակալեցին և ապա գազանաբար ոչնչացրեցին 2345 երևելի հայերի, նրանց մեղադրելով լրտեսության և անօրինական կերպով զենք պահելու մեջ: «Այն փաստը, գրում է Գ. Գալոյանը, որ թուրքական իշխանությունները մեկ գիշերվա ընթացքում այդքան մեծ թվով մարդկանց ձերբակալեցին մայրաքաղաքում, վկայում է այն մասին, որ իշխանությունները առանց դատ ու դատաստանի մահվան դատապարտվածների ցուցակները վաղուց էին կազմել և անհերքելի վկայում է, որ այդ մեծ ոճրագործությունը կազմակերպված է եղել պետականորեն»³: Հիշյալ մեկնաբանությունը Գալոյանն անում է ի լուր այն օտարազգի պատմաբանների, ովքեր առայսօր հարցականի տակ են դնում հայերի ցեղասպանության պետական քաղաքականություն լինելը (անգլիացի ժան Հովարդ և ուրիշներ):

¹ Նշվ. աշխ., էջ 691-692:

² Նշվ. աշխ., էջ 695:

³ Նշվ. աշխ., էջ 697

Իբրև հայերի ցեղասպանության պետական քաղաքականության ապացույց՝ Գ. Գալոյանը նշում է նաև այն փաստը, որ Կ. Պոլսի ձերբակալություններից անմիջապես հետո Թալեաթ փաշան ծածկագիր հեռագրով բոլոր վիլայեթների վալիներից պահանջեց փակել Հնչակյան և Դաշնակցական կոմիտեներն ու նրանց մասնաճյուղերը, իսկ դիմադրողներին անմիջապես մահապատժի ենթարկել¹:

Անդրադառնալով ազատագրված Վանում ռուսական հրամանատարության կողմից 1915 թ. մայիսի 7-ին Արամ Մանուկյանին գավառապետ նշանակելու փաստին, Գ. Գալոյանը գտնում է, որ դա «հայոց կառավարություն» չէր, Վանն էլ «հայոց առաջին մայրաքաղաքը» չէր, և ոչ էլ այդ փաստը «Հայոց անկախության առաջին ճառագայթն էր», ինչպես ժամանակին ներկայացնում էին Կարո Սասունին և ուրիշներ: Նրա կարծիքով Արևմտյան Հայաստանին անկախություն տալը չէր մտնում ցարական կառավարության ծրագրերի մեջ:

Գ. Գալոյանն անդրադառնում է նաև Վանից ռուսական զորքերի 1915 թ. հուլիսյան նահանջին, գրում, որ այն շատ թանկ նստեց Վանում մնացած հայերին: Ավելի քան 150 հազար հայեր արտագաղթեցին Անդրկովկաս, իսկ տեղում մնացած հազարավոր հայեր սրի քաշվեցին: Նա վկայակոչում է Անդրանիկի կարծիքը, որը գտնում էր, թե ռուսական զորքերը կարող էին չնահանջել և քաղաքը չհանձնել թուրքերին: Վկայակոչվում է Մակիչ Արզումանյանի կարծիքը, ըստ որի այդ նահանջը չի կարելի համարել կանխամտածված գործողություն, ինչպես նաև Աշոտ Հարությունյանի կարծիքը, ըստ որի այդ նահանջը պայմանավորված էր ռազմաստրատեգիական անհրաժեշտությամբ²: Վկայակոչվում է Ռուսաստանի Պետական Դումայի դեպուտատ Մ. Պապաջանյանի ելույթը 1916 թ. մարտի 11-ի նիստում, որով դեպուտատը դատապարտեց ռուսական զորքերի նահանջը Վանից և հայտարարեց, որ այդ նահանջի հետևանքով թուրքերը սրի են քաշել տասնյակ հազարավոր հայերի:

Ամփոփելով ռուսական զորքերի նահանջի հիմնախնդիրը, Գ. Գալոյանը գտնում է, որ բոլոր դեպքերում Արևմտյան Հայաստանի զրաված տարածքներից ռուսական զորքերի նահանջը մեծ ողբերգություն էր հայերի համար³:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 698

² Նշվ. աշխ., էջ 703

³ Նշվ. աշխ., էջ 704

Ականավոր պատմաբանը բարձր է գնահատում Կ. Պոլսում ԱՄՆ-ի դեսպան Չենրի Մորգենթաուի գործունեությունը՝ գրելով, թե նա առաջիններից մեկն էր, որ ճիշտ հասկացավ երիտթուրքերի հայաջինջ քաղաքականության նպատակը և խորհուրդ տվեց իր կառավարությանը կազմակերպել արևմտահայերի ներգաղթը ԱՄՆ: Մեծ էր նրա դերը նաև հայերի ողբերգական վիճակի մասին ամերիկյան հասարակայնությանը տեղյակ պահելու խնդրում: Իր կառավարության հանձնարարությամբ Մորգենթաուն անձամբ հանդիպել է Թալեաթին և փորձել ներգործել նրա վրա, բայց ապարդյուն¹:

Գ. Գալոյանը խստորեն դատապարտում է Գերմանիայի վարքագիծը, որը տարբեր երկրներում գտնվող իր ներկայացուցիչների միջոցով հերքում էր հայերի ցեղասպանության փաստը, պաշտպանության տակ վերցնում թուրքական իշխանություններին և մեղադրում հայերին: Այդ պաշտպանությունն ավելի սանձարձակ էր դարձնում թուրքերին²:

Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի 1915 թ. մայիսի 24-ի համատեղ հայտարարությունը համարելով Ռուսաստանի հետևողական քաղաքականության արդյունք, Գ. Գալոյանը այն գնահատում է իբրև Թուրքիայում հայերի ցեղասպանության առաջին ճանաչումը Անտանտի տերությունների կողմից և ավելացնում, որ Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպանի գործունեությունը վկայում էր, որ ԱՄՆ-ը ևս դատապարտում էր երիտթուրքերի եղեռնագործությունը: Վկայակոչելով անվանի միջազգայնագետ Յու. Բարսեղովի մի աշխատությունը, Գ. Գալոյանը իր համակարծիքությունն է հայտնում, որ վերոհիշյալ համատեղ հայտարարությունը չի կորցրել իր պատմական նշանակությունը և համարվում է Թուրքիայում հայերի ցեղասպանությունը դատապարտող առաջին միջազգային փաստաթուղթը³:

Իր մեծարժեք մենագրության 711-727 էջերում Գ. Գալոյանը ամենաբազմազան հրատարակություններից քաղվածաբար ընթերցողին է ներկայացնում մի շարք կարևոր փաստաթղթեր, Թալեաթի, էմվերի հրամաններ ու հրահանգներ, որոնք որևէ կասկած չեն թողնում Հայոց ցեղասպանությունը կառավարական մակարդակով իրականացնելու մասին: Այդ փաստաթղթերը վկայում են նաև, որ երիտթուրք ճիվաղները հոգացել են նաև տեղահանությունների և մասսայական սպանությունների վերաբերյալ լեզավ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 707

² Նշվ. աշխ., էջ 708:

³ Նշվ. աշխ., էջ 711-712

փաստաթղթեր չթողնելու, լուսանկարահանումներն արգելելու մասին: Թալեաթի հրամաններից մեկով պահանջվել է տեղահանված հայերին անապատներ քշել բնակավայրերից հեռու ճանապարհներով¹:

Անդրադառնալով երիտթուրք ոճրագործների 1919 թ. հուլիսյան դատավարությանը քեմալական Թուրքիայի ռազմական դատարանում, Գ. Գալոյանը՝ համերաշխելով Յու. Բարսեղովին, նույնպես գտնում է, որ դա արվեց միայն մեկ նպատակով՝ ցեղասպանությանը պետության մասնակից լինելու մեղքը պետությունից հեռացնելու և այն առանձին անհատների վրա բարդելու համար²:

Ամփոփելով հայերի ցեղասպանության զոհերի թվի և, մասնավորապես, արևմտահայության նյութական վնասների վերաբերյալ գոյություն ունեցող տվյալները, հեղինակը գայրույթով է հիշատակում 1923 թ. ապրիլի 15-ին Մուստաֆա Քեմալի նախաձեռնությամբ Թուրքիայում ընդունված օրենքը «Լքված գույքի մասին», որով արևմտահայության ողջ ունեցվածքի հափշտակումը (մոտ 15.5 միլիարդ ֆրանկ) «օրիկանացվեց», իսկ հայ փախստականներին իրավունք չտրվեց վերադառնալ իրենց հայրենի օջախները: Եվ այդ չլսված ու չտեսնված իրավախախտումը, դժբախտաբար, մարսվեց թուրքերի կողմից, որովհետև ԽՍՀՄ-ը և ՀԽՍՀ-ը որևէ իրավապահանջ չներկայացրին, իսկ տերություններն էլ այն ընդունեցին «հավուր պատշաճի»³:

Հիշատակելով այն արտառոց փաստը, որ թուրքական իշխանությունները մեծ ոճրագործ Թալեաթ փաշայի աճյունը Բեռլինից տեղափոխեցին Թուրքիա և տեղավորեցին նահատակների բարձունքում կառուցված դամբարանում, Գ. Գալոյանը իրավամբ գտնում է, որ դրանով իսկ քեմալական Թուրքիայի կառավարությունը հավաստեց, որ ինքը երիտթուրքերի ժառանգն է⁴:

Իբրև ամփոփում Գ. Գալոյանը գրում է. «Հայոց ցեղասպանությունն ուժաթափ արեց հայ ժողովրդին, նրան զրկեց իր հայրենի Արևմտյան Հայաստանից և Արևելյան Հայաստանի մի զգալի մասից: Չլինե՞ր այդ ցեղասպանությունը, Արևմտյան Հայաստանում հայերի թվաքանակն այսօր նվազագույնս եռապատկված կլիներ, իսկ Հայաստանը հզոր երկիր դարձած կլիներ:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 715, 722

² Նշվ. աշխ., էջ 728

³ Նշվ. աշխ., էջ 731-732

⁴ Նույն տեղում:

Հայոց ցեղասպանությունը Միացյալ և Անկախ Հայաստան ստեղծելու հույսերի սպանությունն էր: Սակայն այս ծանր փորձություններից հետո էլ հայ ժողովուրդն իր մեջ ուժ գտավ ոտքի կանգնելու և իր պատմական հայրենիքի մի հատվածում Արևելյան Հայաստանում վերստեղծելու հարյուրամյակներ առաջ կորցրած իր անկախ պետությունը»¹:

Աշխատության 20-րդ գլուխը նվիրված է Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացներին:

Ողջ կյանքը հարազատ ժողովրդին անբասիր ծառայելուն նվիրաբերած պատմաբանը գրում է, թե հայ ժողովրդին հասցրած վերքերն այնքան խորն են և առ այսօր այնքան անբուժելի, որ ոչ մի հայ, աշխարհի որ անկյունում էլ ծվարած լինի, չի կարող ոչ միայն մտովի, այլև ֆիզիկապես չզգալ ազգային մեծ կորստի ցավը: Նա գտնում է նաև, որ մարդկությունը չի կարող չհիշել և չդատապարտել իր դեմ ուղղված այդ ոճրագործությունը:

Ինչ վերաբերում է խորհրդային Հայաստանին, ապա՝ գիտնականի խորին համոզմամբ, չնայած նրա ժողովուրդը կաշկանդված է եղել խորհրդային դիվանագիտության խաղերի թելադրանքով, սակայն նա նույապես երբեք մոռացության չի մատնել Հայոց ցեղասպանությունը: Դրա վկայությունն է Հայոց ցեղասպանության հուշարձանը Երևանում և նրան կից թանգարան-ինստիտուտը: Այդ տարիներին ևս անընդհատ դիմումներ են հղվել խորհրդային իշխանության գերագույն մարմիններին, որոնք, ցավոք, մնացել են անհետևանք²:

Գ. Գալոյանը հանգամանորեն անդրադառնում է Ջեյմս Բրայսի, Յոհաննես Լեփսիուսի, Առնոլդ Թոյնբիի, Ռենե Պինոնի, Անդրեյ Մանդելշտամի, Հենրի Մորգենթաուի և այլոց մերկացումներին ու բարձր գնահատելով դրանք՝ եզրակացնում. «Բերված փաստերն էլ բավական են պնդելու, որ միջազգային հանրությունը, մեծ տերությունների կառավարություններն իրենց ձեռքի տակ ունեին անհերքելի ապացույցներ, որոնք վկայում են, որ Թուրքիայում հայերի ցեղասպանությունը պետականորեն կազմակերպված առաջին անհրեկությունն է եղել»³:

Գլխի վերջին շուրջ 20 էջերում ժամանակագրական կարգով ներկայացված են Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման դրսևորումները: Նախ նշվում է, որ միջազգային հասարակայնությունը նկատելիորեն

¹ Նշվ. աշխ., էջ 740

² Նշվ. աշխ., էջ 744:

³ Նշվ. աշխ., էջ 754:

արձագանքեց Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարելիցի կապակցությամբ 1965 թ. հայ ժողովրդի բարձրացրած բողոքի հուժկու ձայնին. համապատասխան որոշումներ ընդունեցին Ուրուգվայը, Ֆրանսիան, ԱՄՆ-ը, Արգենտինան, ՄԱԿ-ը, Թուրքիայի կոմկուսը:

Հետագա շարադրանքում ներկայացվում է 1987 թ. հունիսի 15-19-ը Ստրասբուրգում տեղի ունեցած Եվրախորհրդարանի նստաշրջանի ընդունած բանաձևը «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին», որը դատապարտում է հայերի ցեղասպանությունը, և Եվրամիությանը Թուրքիայի անդամակցելու ճանապարհին ընկած անհաղթահարելի արգելքներից մեկն է¹:

Նշվում է, որ քաղաքական զանգվածների ճնշման տակ ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը 1988 թ. նոյեմբերի 22-ին օրենք ընդունեց Օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1915 թվականի ցեղասպանությունը դատապարտելու մասին:

Հուզմունք և հպարտություն է առաջացնում ակադեմիկոս Գ. Գալոյանի այն տեղեկատվությունը, որ ինքը՝ որպես ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավոր, խորհրդային իշխանության գոյության տարիներին առաջին անգամ 1989 թ. մայիսին, ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների 1-ին համագումարում, որը բարձրագույն օրենսդրական մարմինն էր, առաջարկել է Թուրքիայում հայերի ցեղասպանությունը ճանաչելու և դատապարտելու մասին հետևյալ բանաձևը. «Օսմանյան կայսրությունում 1915 թվականի հայերի ցեղասպանության դատապարտման մասին. ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների առաջին համագումարը դատապարտում է Օսմանյան կայսրությունում Արևմտյան Հայաստանի տարածքում հայերի 1915 թվականի ցեղասպանությունը, որպես ամբողջ մարդկության դեմ ուղղված հրեշավոր հանցագործություն»:

Այդ առաջարկն ուղեկցվել է ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանի, իր և պատմ. գիտ. դոկտոր Ռուբեն Սահակյանի կազմած 18 էջանոց գիտապատմական տեղեկանքով:

Առաջարկվել է խորհրդային Հայաստանից տասնյակ հազարավոր հայերի Ալթայի երկրամաս տեղափոխելու 40-ամյակի կապակցությամբ քաղաքական գնահատական տալ նաև այդ հրեշավոր գործողությանը:

Սակայն, ինչպես ցավով նշում է Գ. Գալոյանը, ինչպես այս, այնպես էլ ռուս-թուրքական 1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագրի և 1921 թվականին Ղարաբաղը անօրինական կերպով Ադրբեջանին հանձնելու որոշման

¹ Նշվ. աշխ., էջ 756:

վերանայման վերաբերյալ առաջարկությունները համագումարում քննարկման չդրվեցին: Այդ առաջարկները, որպես համագումարի փաստաթուղթ, տպագրվեցին համագումարի սղագրական հաշվետվությունում¹:

Գ. Գալոյանն ավելացնում է, որ ԽՍՀՄ պրեզիդենտ Մ. Գորբաչովն ու նրա շրջապատը հեռու էին ազգային հարցի էությունը ըմբռնելուց, որը և դարձավ երկրի փլուզման գլխավոր պատճառներից մեկը:

Այնուհետև հեղինակը գոհունակությամբ արձագանքում է, որ Հայոց ցեղասպանության 80-ամյա տարելիցի կապակցությամբ 1995 թ. ապրիլի 14-ին Ռուսաստանի Դաշնության Պետական Դուման միաձայնությամբ՝ 282 կողմ, ընդունեց հայտարարություն «1915-1922 թթ. հայ ժողովրդի ցեղասպանության դատապարտման մասին»: Նրանում ասված է, որ հիմնվելով պատմական անհերքելի փաստերի վրա, որոնք վկայում են 1915-1922 թվականներին Արևմտյան Հայաստանի տարածքում հայերի բնաջնջման մասին, հիշեցնելով, որ Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ Եվրոպայի մեծ տերությունները տակավին 1915 թվականին հայ ժողովրդի նկատմամբ թուրքական կայսրության գործողությունները որակել են որպես մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություն և նշելով, որ եղբայրական հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջումը նրա պատմական հայրենիքում կատարվել է Ռուսաստանի քայքայման համար պայմաններ ստեղծելու նպատակով՝ Ռուսաստանի Դաշնության Պետական Դուման դատապարտում է 1915-1922 թվականներին հայերի բնաջնջման կազմակերպիչներին, իր կարեկցանքն է հայտնում հայ ժողովրդին և ապրիլի 24-ը համարում ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր²:

Դրան հետևում է Կանադայի Համայնքների պալատի, Հունաստանի խորհրդարանի, Լիբանանի Ազգային ժողովի, Ավստրալիայի խորհրդարանի, Բելգիայի Սենատի, Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի և Սենատի, Միլանի Քաղաքային Խորհրդի, Ժնևի կառավարության կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման փաստի հիշատակումը:

Սիջազգային հանրության ուշադրությունը Հայոց ցեղասպանության դատապարտման անհրաժեշտության վրա հրավիրելու առումով կարևորվում

է ՀՀ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի ելույթը ՄԱԿ-ի 2000 թվականի զագաթաժողովում¹:

Ընդգծելով, թե որքան ավելի շատ երկրներ են ճանաչում և դատապարտում Հայոց ցեղասպանությունը, այնքան ավելի հարձակողական են դառնում թուրքական իշխանությունները, հեղինակը հետագա էջերում դիպուկ բնութագրումներով ու կոնկրետ հակափաստարկներով մերկացնում է թուրք և թուրքամետ կեղծարարների աճաբարությունները՝ հայ ժողովրդի պատմական անցյալի նենգափոխման և Հայոց ցեղասպանության փաստի ժխտման ուղղությամբ²:

Գլխի վերջին էջերում կատարելով խիստ ուշագրավ եզրահանգումներ Հայոց ցեղասպանության և նրա միջազգային ճանաչման հետագա գործընթացի մասին, գիտնականը վկայակոչում է Գերմանիայում գործող թուրք մտավորական Ալի Էրթեմի հետևյալ խոսքերը. «Մենք պիտի դառնանք կամ ցեղասպանության միջոցով բռնագրավված հողերը, թալանված հարստությունը յուրացնող ստորներ, կամ էլ բռնագրավված մերժելով՝ որպես պատվավոր մարդիկ, կողոպտված հարստությունը պիտի վերադարձնենք իր տիրոջը: Մեզ համար երրորդ ընտրություն չկա»: Նա հույս է հայտնում, որ թուրք ժամանակակից հասարակությունը ժամանակի ընթացքում զուցե կբարձրանա այդ մակարդակին և կզիտակցի, որ ցեղասպանության հետևանքով բռնատիրած Արևմտյան Հայաստանը չի կարող թուրքիայի մասը կազմել:

Վերջին գլխում հեղինակը պատմականորեն հիմնավորում է աշխարհի ուշադրությանն արժանանալու հայերի մեծ իրավունքը, իրավունքը, որը հայ ժողովուրդը վաստակել է իր գոյության երկար դարերի ընթացքում ստեղծված բարձր մշակույթով:

«Հայ ժողովուրդն այսօր կրկին հայտնվել է ճակատագրի նոր խաչմերուկում, - եզրափակում է ակադեմիկոս Գ. Գալոյանը, - չլուծված և կնճռոտ բազմաթիվ խնդիրներով հանդերձ: Հայոց երկնակամարում կրկին թևածում է լինել-չլինելու հարցը...

Եվ արդյո՞ք հայոց ճակատագրին ընդդեմ, ինչպես 1915-1923 թվականներին, կրկին չե՞ն հառնի աշխարհացունց ալիքները, իրենց գիրկն առնելով Հայաստան ու հայ ժողովրդին ... Սթափ պահիր քեզ, ով հայ ժողովուրդ»³:

¹ Ств. Первый съезд народных депутатов СССР, Стенографический отчет, т. IV, М., 1989, тг 276-282/ Նշվ. աշխ., тг 757-758:

² Նշվ. աշխ., тг 757-758:

¹ Նշվ. աշխ., тг 759:

² Նշվ. աշխ., тг 760-771:

³ Նշվ. աշխ., тг 814-815

Այս էր անվանի պատմաբանի վերջին պատգամն իր ժողովրդին:

*
*
*

ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հրատարակությունները աչքի են ընկնում թեմատիկ բազմազանությամբ, որոնց մի մասը չլինելով զուտ պատմագիտական ուսումնասիրություններ, իրենց նպատակադրմամբ պակաս կարևոր դեր չեն խաղում Հայոց ցեղասպանության համապատկերը նոր երանգներով լրացնելու գործում:

Նման հրատարակություններից է արծակագիր, դրամատուրգ, դերասանուհի Աննա Պետրոսյանի «Եղերապատում» գիրքը՝ հասցեագրված հայ պատանիներին¹:

Գրքի առաջին բաժնում պատմա-գեղարվեստական շնչով ներկայացված են 19-րդ դարի պատմական իրադարձությունները՝ Հայկական հարցի միջազգայնացում, դարավերջի արդուլիամիդյան կոտորածներ: Երկրորդ բաժինը նվիրված է ֆիդայական պայքարին՝ 1895-1908 թվականներին, իսկ հաջորդ երկու բաժինները՝ երիտթուրքերի իշխանության գալուստն և հայկական ծրագրերի ձևավորմանը:

Գրքի հինգերորդ բաժինը պատմում է Հայոց ցեղասպանության անմիջական գործադրման, իսկ վեցերորդը՝ արևմտահայության հերոսամարտերի, ինչպես նաև 1917-1918 թթ. իրադարձությունների մասին:

Յոթերորդ բաժնում ամբողջությամբ ներկայացված է Առաջին համաշխարհային պատերազմում Թուրքիայի պառլամենտի 1918 թ. նոյեմբերի 4-ին սկսված նիստի սղագրությունը, որին մասնակցում էին յոթ հայ, ինչպես նաև հույն և արաբ պատգամավորներ²:

Նրանք իրենց ելույթներում մերկացրին երիտթուրք ճիվաղների հանցագործությունները:

Բաժնի վերջում խոսվում է ոճրագործների դատավարության մասին, որը քննարկվեց թուրքական պառլամենտի նիստերից մեկում:

¹ Աննա Պետրոսյան, Եղերապատում: Վեպ: Գիտական խմբագիր՝ պ.գ.դ. Լ.Բարսեղյան, ՀԳԱԱ ՀԳԹԻ, Երևան, 2002:

² Նշվ. աշխ., էջ 199-235:

1919 թ. մարտի 8-ին սուլթանի հրամանով կազմվեց Ռազմական Արտակարգ ատյան: Հեղինակի կարծիքով դրանով Թուրքիան ցանկանում էր հաղթողների առջև անմեղ և անտեղյակ երևալ բոլոր այն ոճիրներից, որոնք կատարել էին¹:

Թուրքիայի նոր կառավարությունը որոշեց Օսմանյան կայսրությանը պատերազմի մեջ ներքաշելու և հայերին բնաջնջելու համար դատական պատասխանատվության ենթարկել մեղավորներին: Դատի տրվեցին մեծ վեզիր Թալեաթ փաշան, նախկին ռազմական նախարար Էնվեր էֆենդին, նախկին ծովային նախարար Ջեմալ էֆենդին, նախկին հանրակրթական նախարար Նազըմ բեյը, դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիրը, դոկտոր Ռուզուփն, նախկին հասարակական անվտանգության տեսուչ Ազիզ բեյը: Սրանց դատեցին հեռակա կարգով, քանի որ նրանք գտնվում էին փախուստի մեջ և չներկայացան դատարան: Չներկայացան նաև «Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցության նախագահ, նախկին վարչապետ Սայիդ Հալիմ փաշան, Մեջլիսի գլխավոր անդամներ Իբրահիմը, Շյուբրին, Խալիլը, Ջիա Գյոք Ալփը և ուրիշներ:

Դատարանը մանրամասնորեն քննարկեց հարցաքննությունների բոլոր փաստաթղթերը, որոնք վկայում էին, որ «Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցության կենտկոմը իր գաղտնի ծրագրերն իրագործելու համար բանտերից ազատել էր հանցագործներին և ստեղծել «Հատուկ կազմակերպություն», որը գաղտնի հրահանգներ և հրամաններ էր ստանում Ստամբուլում ստեղծված հատուկ կոմիտեից:

Պարզվեց նաև, որ տեղահանման նպատակը հայերի ոչնչացումն էր: Կատարած ոճրագործությունների համար մեղադրվող Թալեաթը, Էնվերը, Ջեմալը, Նազըմը, Բեհաեդդին Շաքիրը, Ջեմալ Ազմին և Նայիլը Կայսերական քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի առաջին կետով, 170 և 171 հոդվածների հիման վրա հեռակա կարգով մահվան դատապարտվեցին²:

Անգլիացիների միջամտությամբ յոթանասուներոթ կալանավորներ փոխադրվեցին Մալթա կղզի և այդպիսով խուսափեցին պատժից: Սայիդ Հալիմ փաշան անգլիական դիվանագետների միջնորդությամբ ազատվել էր բանտից և տարվել անհայտ ուղղությամբ:

Տասներորդ բաժինը պատմում է արդար հատուցման հայ վրիժառուների կողմից երիտթուրքական հանցագործներին պատժելու մասին: Հեղինակն

¹ Նշվ. աշխ., էջ 237:

² Նշվ. աշխ., էջ 234:

անփոփոխ ներկայացնում է թալեաթ փաշային ոչնչացրած հայ վրիժառու Սողոմոն Թեհլիրյանի՝ Բեռլինում կայացած դատավարության սղագրությունը, որն ինքնին ոչ միայն հրապարակային մեղադրանք է երիտթուրք ոճրագործների հասցեին, այլև լավագույն ու տպավորիչ հաստատումն է Հայոց ցեղասպանության փաստի:

Օգտվելով առիթից՝ հեղինակը թվարկում է նաև մյուս հայ վրիժառուների անունները՝ Արամ Երկանյան, Միսակ Թոռլաքյան, Արշավիր Շիրակյան, Ստեփան Ծաղիկյան, Պետրոս Տեր-Պողոսյան, Արտաշես Գևորգյան, որոնց վրիժառու սուրը 1921-1922 թթ. տարբեր վայրերում շամփրեց Հայոց ցեղասպանության մյուս գլխավոր հանցագործներին՝ Խան-Խոյսկի, Ջիվանչիր, Սայիդ Հալիմ, Բեհաեղդին Շաքիր, Ջեմալ Ազմի, Ջեմալ փաշա, Էմվեր:

Հետաքրքիր է գերմանական դատարանի երդվյալների որոշումը, որը Աննա Պետրոսյանը ներկայացնում է բառացիորեն. «Պատվով ու խղճով վկայում եմ, որ հանցավոր է Սողոմոն Թեհլիրյանը 1921 թվականի մարտի 15-ին Շարլոթենբուրգում դիտավորյալ կերպով թալեաթ փաշային սպանելու համար, բոլոր տասներկու երդվյալներս պատասխանում եմք. Ոչ, մեղավոր չէ: Օտտո Ռայնիե, երդվյալների ավագ»¹: Հեղինակն ավելացնում է նաև, որ այդ պատասխանով գերմանական Արդարադատության երդվյալներն ընդունեցին, որ ոճրագործը թալեաթն է, իսկ Ս. Թեհլիրյանը անմեղ ճանաչվեց ու ազատվեց կալանքից ու մահապատժից:

Աննա Պետրոսյանի գիրքը մի յուրատեսակ պատվիրան է հայ պատանիների ներկա և ապագա սերունդներին: Պատմագեղարվեստականից զուտ՝ այն ունի նաև փաստավավերագրական արժեք:

Հայոց ցեղասպանությանը զոհ գնացած հայ մտավորականների պայծառ հիշատակին յուրատեսակ հուշարձան է ստեղծել Բախտիար Հովակիմյանը՝ կազմելով նահատակ գործիչների ծածկանունների բառարան²:

Բառարանում դրված են 1890-1921 թվականների ընթացքում թուրքական յաթաղանի զոհ գնացած 164 գործիչների 564 ծածկանուններ:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 274

² Բախտիար Հովակիմյան. Հայոց ցեղասպանության նահատակ գործիչների ծածկանուններ: Խմբագիր՝ Լ. Ա. Բարսեղյան: ԳԳԱ ՀՅԹԻ, Երևան, 2002:

Ծածկանունների բառարանը կազմված է երկու մասից: Առաջին մասը ծածկանունների այբբենական ցանկ է, ուր տրված են ծածկանունը, նրա իսկական հեղինակը, այն պարբերականը կամ գիրքը, որտեղ նա տպագրվել է:

Բառարանի երկրորդ մասը հեղինակային ցանկ է, ուր տրված են նրանց անուն, հայրանուն ազգանունը, ծննդյան և մահվան տվյալները:

Բառարանը խիստ օգտակար է և գործնական մեծ օգնություն կլինի պատմաբանների, բանասերների և առհասարակ Հայոց ցեղասպանության պատմությամբ բոլոր հետաքրքրվողների համար:

2. ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՆԻ ԵՎ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ

Հայոց Մեծ Եղենի հետ Ռուսաստանի առնչությունների հիմնահարցերն զբաղեցրել են մի շարք գիտնականների: Դրանց հետազոտությանն ու լուսաբանմանն են նվիրված Մ.Ամիրխանյանի, Մ.Մուրադյանի, Վ.Թունյանի, Ռ.Բաղդասարյանի, Ա.Ջաքարյանի, Ա.Մարությանի աշխատությունները:

Հայոց ցեղասպանության անմեղ զոհերի հիշատակին նվիրված մի գեղեցիկ հուշարձան է ռուսական պոեզիայի ժողովածուն, որը հրատարակել է Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը 1996 թ¹: Ժողովածուն կազմել, խմբագրել և ներածական ակնարկ է գրել բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Մ. Դ. Ամիրխանյանը:

Ինչպես նշում է ժողովածուն կազմողը, այնտեղ գետեղված են այն ռուս հեղինակների բանաստեղծությունները, որոնք մեծամասամբ ականատեսն են եղել 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբներին Արևմտյան Հայաստանում ծավալվող իրադարձություններին: Այդ բանաստեղծությունները ոչ թե նրանց անմիջական տպավորությունների, այլ ավելի շուտ ապրումների և հոգեկան ցնցումների ու կարեկցանքի արդյունքն են:

Դրանք պատկանում են Յու Վեսելովսկու, Ա. Կուլեբյակինի, Ա. Գորոդեցկու, Ե. Ալեքսեևայի, Վ. Օպոչինիի, Կ. Սարանսկու, Վ. Պոպովի, Ա. Կրոտկովի, Յու Բարանովսկու, Վ. Նեմիրովիչ-Պանչենկոյի, Վ. Յազվիցկու և այլոց գրչին:

Այդ բանաստեղծություններում ոչ միայն նկարագրվում են հայոց ցեղասպանության մահասարսուռ տեսարանները, այլև փառաբանվում են

¹ 1. Не убои! Геноцид армян и русская поэзия 1895-1918, НАН РА МИГА, составление, редакция и вступительный очерк доктора филологических наук, профессора М. Д. Амирханяна, Ереван, 1996

հայոց գոյամարտի հերոսները, հայոց հինավուրց մշակույթը, հայ ժողովուրդը:

Կլամենայինք ավելացնել, որ գրված լինելով իրադարձությունների թարմ տպավորությունների տակ, այսօր արդեն այդ բանաստեղծությունները դուրս են եկել զգացմունքայնության շրջանակներից ու ձեռք են բերել նաև պատմագիտական իմաստ ու նշանակություն, դարձել մի յուրահատուկ պատմական սկզբնաղբյուր:

Ներածականի վերջում գետեղված է Ռուսաստանի Դաշնության Պետական Դումայի Հայտարարությունը և Որոշումը՝ «Հայ ժողովրդի 1915-1922 թթ. ցեղասպանության դատապարտման մասին»¹:

Պրոֆեսոր Մ. Ամիրխանյանի աշխատասիրությամբ 1998-ին հրատարակվեց մեկ այլ արժեքավոր ժողովածու՝ նվիրված ռուս հրապարակախոսության մեջ Հայոց ցեղասպանության արտացոլմանը²: Կազմողի բառերով՝ հրատարակված հրապարակախոսական հոդվածները գիտական շրջանառության մեջ են դնում մարդկային դաժանության նոր էջեր:

Ժողովածուում տեղ են գտել Ա. Տամարինի, «Ռուսսկիե վեդոմոստի» թերթի թղթակից Ա. Մժեղովի, ռուսական բանակի սպա Դ. Դավիդկինի, «Ուտրո Ռոսսիի» թերթի զինվորական թղթակից Վ. Յազվիցկու, Ֆ. Սիբիրսկու, Լ. Օշերովսկու, Մ. Գորոդեցկու հուշագրությունները, հոդվածներն ու ակնարկները Արևմտյան Հայաստանի, արևմտահայության բնաջնջման և նրա հերոսական պայքարի մասին, որոնք ժամանակին լույս են տեսել ռուսական մամուլի էջերում: Մասնավորապես ռուս նշանավոր բանաստեղծ և հրապարակախոս Ս. Մ. Գորոդեցկին 1916 թ. ապրիլի վերջին իբրև «Ռուսսկոե սլովո» թերթի թղթակից մեկնեց Վան, որտեղ մնաց շուրջ կես տարի: Իր տեսածի հիման վրա նա գրեց բանաստեղծությունների և ակնարկների շարք, որոնք դեռ այն ժամանակ հրապարակվեցին «Ռուսսկոյե սլովո» և «Կավկասկոյե սլովո» թերթերում: 1974-ին Երևանում հրապարակվեց Ս. Գորոդեցկու «Об Армении и армянской культуре» գիրքը:

Ցեղասպանության փաստի արձանագրման առումով ժողովածուի նյութերը այսօր ձեռք են բերում արդիական կարևոր պատմագիտական նշանակություն:

Մոսկվայի հայկական համայնքը 1997 թ. լույս ընծայեց Մ. Դ. Ամիրխանյանի աշխատությունը՝ նվիրված ռուս հրապարակախոսության մեջ Հայոց ցեղասպանության արտացոլմանը¹: Գրքում գետեղված են Գր. Դիևի, Յա. Լազարևի, Վ. Տանիշչևի, Ֆ. Ջելինսկու, Վ. Սիխայլովի, Ա. Տիրկովայի հոդվածները՝ նվիրված Հայկական հարցի և արևմտահայության կտորածների լուսաբանմանը:

Ռուս-հայկական (Սլավոնական) պետական համալսարանը 2002 թ. լույս ընծայեց նույն հեղինակի մեկ այլ աշխատությունը՝ նվիրված Ա. Կուլեբյակինի և Ս. Գորոդեցկու այն բանաստեղծություններին, որոնք պատկերում են հայոց հինավուրց մայրաքաղաքներից մեկը՝ Վանը²:

«Ասողիկ» հրատարակչությունը 2003-ին լույս ընծայեց Մ. Ամիրխանյանի ծավալուն մենագրությունը՝ նվիրված ռուս-հայկական գրական կապերին: Նրա առանձին բաժիններում լուսաբանվում են Հայոց ցեղասպանության հարցերը ռուս գրականության մեջ³:

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Միքայել Մուրադյանի մենագրության չորրորդ գլխում ներկայացված է Հայոց ցեղասպանությանը ռուս հասարակական-քաղաքական մտքի զնահատմամբ⁴:

Հեղինակը գրում է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ռուսական հասարակական-քաղաքական տարբեր ուղղություններին պատկանող թերթերն ու ամսագրերը ամենայն խստությամբ ու վճռակա-նությամբ դատապարտեցին երիտթուրքերի հայակույլ գործողությունները, անկեղծորեն կարեկցեցին արևմտահայերին, համակրանքով, սիրով ու ջերմությամբ արտահայտվեցին հայ ժողովրդի մասին: Այդ առումով նա հատկապես կարևորում է Մոսկվայում 1916-1918 թթ. լույս տեսնող «Արմյանսկի վեստնիկ»-ի դերն ու նշանակությունը, որն սպառնիչ կերպով

¹ Նշվ. աշխ., էջ 10-11:

² Геноцид армян и русская публицистика, МИГА НАН РА, составление, редакция и вступительный очерк доктора филологических наук, профессора М. Д. Амирханяна, Ереван, 1998:

¹ Геноцид армян и русская публицистика. Часть I. Армянская община Москвы. Составление, редакция и вступительный очерк проф. М. Д. Амирханяна, М., 1997

² М.Д.Амирханян, Русская поэзия и Ван, Ереван, 2002.

³ М.Д.Амирханян, Россия и Армения. Очерк русско-армянских литературных отношений. Часть 1, Ереван, 2003.

⁴ Մ.Ա.Մուրադյան, Հայկական հարցը և ռուս հասարակական-քաղաքական ու պատմագիտական միտքը: ՀՀ ԳԱԱ Ցեղասպանության բանգարան-ինստիտուտ: Խմբագիր՝ պրոֆ. Վ.Դիլոյան, Երևան, 1998:

լուսաբանեց ցեղասպանության պատճառները, բացահայտեց երիտթուրքերի հանցագործ քաղաքականությունը:

Պատմաբանն ըստ ամենայնի արժևորում է դեպքերի ականատես Ն. Օգանովսկու հողվածը արևմտահայ գաղթականների դժնդակ դրության մասին: Սպանված մի թուրք սպայի օրագրի հիման վրա հողվածագիրը տեղեկություններ է հաղորդում նաև ցեղասպանության գործադրման անմարդկային եղանակների մասին¹:

Յեղիմակը բարձր է գնահատում նշանավոր հասարակական գործիչ, սոցիոլոգ, պետականագետ գիտնական Մաքսիմ Կովալսկու «Հայկական հարցը» հողվածը, որը 1916-ին լույս տեսավ «Վեստնիկ Եվրոպի» ամսագրում: Պատասպարտելով երիտթուրքերի ոճրագործությունը և հավանություն տալով Անտանտի երկրների մայիսյան համատեղ հայտարարությանը, հայ ժողովրդի անկեղծ բարեկամը հույս էր հայտնում, որ Ռուսաստանի և նրա դաշնակիցների շնորհիվ հնարավոր կլինի ինքնավարություն շնորհել արևմտահայերին²:

Ս. Մուրադյանի բառերով ռուս մտավորականության ճանաչված դրոշակակիրը եղավ հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Վ. Բրյուսովը, որը Մեծ Եղեռնից հետո հրատարակեց «Հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի տարեգրությունը» մեծարժեք ու հրատապ աշխատությունը: Յեղիմակի գնահատմամբ դա մի հնչեղ կոչ էր համայն մարդկությանը՝ օգնության ձեռք պարզելու օրհաս ապրող արևմտահայությանը: Վկայակոչելով Վ. Բրյուսովի կարծիքը, որ ոչ մի փաստարկ չի կարող արդարացնել զանգվածային սպանությունները, ամբողջ նահանգների ամայացումը, բնակչությանը սովամահության դատապարտելը, հեղիմակը գտնում է, որ դրանով ռուս նշանավոր մտավորականը նախահիմքեր ստեղծեց երիտթուրքերի ու նրանց ժառանգների ստահող «տեսակետները» մերժելու համար: Բերվում է այդպիսի «փաստարկներից» մեկը. Թալեաթը փորձում էր համոզել գերմանացի մի թղթակցի, թե իբր Ղարդանելի օպերացիայի պատճառով իրենք ցանկացել են մայրաքաղաքը Կ. Պոլսից տեղափոխել Էսքիշեհիր, ռուսի անհրաժեշտ էր այդ տարածքը մաքրել խռովարար հայերից³:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 157-158:

² Նշվ. աշխ., էջ 162:

³ Նշվ. աշխ., էջ 163:

Ջերմ խոսք է ասվում ռուս նշանավոր արևելագետ-թուրքագետ Վ. Գորդլևսկու մասին, որն իբրև զինվորական թարգմանիչ մեկնել է Կովկասյան ռազմաճակատ և եղել Արևմտյան Հայաստանում: Նրա բազմաթիվ հրատարակումներից հատկապես արժևորվում է «Հայերը և պատերազմը» հողվածը, որտեղ խստագույնս դատապարտվում են երիտթուրքերի ոճրագործությունը և նրանց գերմանական հովանավորները:

Յեղիմակը բերում է ռուս նշանավոր գիտնականի վկայությունները. Բիթլիսի փողոցները, տները, եկեղեցիներն ու վանքերը լցված էին հայերի դիակներով, իսկ մի քիչ այն կողմ կիրճում, փռված էին դիակների սարեր, իսկ Եփրատը վարարել էր արյունից¹:

Ս. Մուրադյանը եզրակացնում է. «Ռուս հասարակական-քաղաքական մտքի ներկայացուցիչների գնահատականները Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ իրենց նշանակությամբ անանց վկայություններ են, որոնք զալիս են մեկ անգամ ևս ապացուցելու միջազգային հանցագործների ոճրագործությունները»²:

Յեղիմակն առանձնակի կանգ է առնում Ռուսաստանի չորրորդ պետական Դումայում պատգամավորներ Պ. Միլյուկովի և Ս. Պապաջանովի հայանպաստ ելույթների վրա, նշում, որ դրանք լիովին համապատասխանում էին Ռուսաստանի ազգային պետական շահերին³:

Ներկայացվում են նաև ռուս նշանավոր դիվանագետ Անդրեյ Մանդելշտամի՝ Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված աշխատությունները, որոնցում Հայկական հարցի գիտակ ռուս պատմաբանը պսակագերծում է թուրք կեղծարարների հորինվածքները՝ ոճրագործության դրդապատճառների մասին, դատապարտում այն և պաշտպանում արևմտահայերին:

Գլխի վերջին էջերում ներկայացվում են խորհրդային պատմաբաններ Վ. Գուրկո-Կոյաժինի, Ա. Միլլերի, Է Տարլեի մոտեցումները Հայոց ցեղասպանության հարցերի վերաբերյալ:

«Ցեղասպանություն» վերնագրով գլուխ է պարունակում Վալերի Թունյանի աշխատությունը⁴, որտեղ քննարկված են հայերի բնաջնջման ծրագրի, երիտթուրքերի պատասխանատվության և հարակից այլ հարցեր:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 165:

² Նույն տեղում:

³ Նշվ. աշխ., էջ 166-169:

⁴ В. Г. Тунян, Армянский вопрос в русской печати 1900-1917. НАН РА МИГА, Ереван, 2000.

Հեղինակը նշում է, որ երիտթուրքերի կողմից բնաջնջման ծրագիրը նախատեսվում էր մի շարք նպատակներ իրականացնելու համար: Տեսական առումով նրանք ձգտում էին խուսափել մոտալուտ քաղաքական կրախից: Հայերի ցկատմամբ հաշվեհարդարը իբրև ներքին թշնամու, ներքին գործերի մինիստր Թալեաթ բեյին պատմական պահի տեսակետից շատ հարմար էր թվում: Համաշխարհային պատերազմը, Անտանտի երկրների հետ դիվանագիտական հարաբերությունների խզումը, Գերմանիայի կողմից խրախուսանքը շատ հարմար էին գոյակցության մարդկային նորմերը արհամարհելու համար:

Ըստ Վ. Թունյանի՝ հայերի ցեղասպանության էպիկենտրոն պիտի դառնար Վանի վիլայեթը, իբրև հայերի ինքնակազմակերպման կենտրոն և ռազմական գործողություններին մոտիկ ընկած շրջան: Վանը Արծրունիների հայկական դինաստիայի կենտրոնն էր, որոնք թագավորում էին Վասպուրականում, իսկ նրանց թագավորական դրոշները պահպանվում էին Ախթամարի վանքում¹: Նկատի էր առնվում Վանի կենսական նշանակությունը: Հեղինակի նկարագրության համաձայն՝ կուսակալ Ջևդեղը 1915 թ. մարտի կեսերին շրջապատեց հայկական երեք գյուղերը, սակայն զինված վանեցիները օգնության չտապեցին, և կուսակալը դադարեցրեց պաշարումը:

Ապրիլի 4-ին կուսակալի կարգադրությամբ Արճեշի շրջակայքում հավաքվեցին 10-80 տարեկան հայ տղաներն ու տղամարդիկ՝ իբրև աշխատանքային պարիակի ուղարկվելու համար: Սակայն, «Ռուսկիե վեդոմոստի» թերթի թղթակից Ն. Օզանովսկու վկայությամբ սկսեցին նրանց խմբերով ոչնչացնել՝ ռուսներին համակրելու համար:

Ինչպես հեղինակն է գրում՝ միջոցներ ձեռնարկվեցին Վանի հնարավոր ինքնապաշտպանության ղեկավարներին վերացնելու համար: Ռուսական մամուլի վկայությամբ դարասևգբից այստեղ գործում էին դարաբաղցիներ Արանը, Վռամյանը, Իշխանը, Թորգոմը, Մենակը, Սարգիսը, Իսաջանը, որոնք ժողովրդին համախմբում էին թուրքերի դեմ: Նրանց գրեթե բոլորին վիճակված էր ֆիդայու ճակատագիրը. Մենակը կորավ անհետ, Թորգոմն սպանվեց, Իսաջանը գոհվեց ռուսի պայթյունից: Վռամյանը 1896 թ. Պոլսում Օտոմանյան բանկի գրավման նախաձեռնողներից մեկն էր, ղեկավարում էր Բոստոնի «Հայրենիքը» և Պոլսի «Ազատամարտը», թուրքական խորհրդարանի անդամ էր: Նրան ձերբակալեցին, Վանա լճի ափին նավակ

նստեցրին, որն անհետացավ: Ջևդեղի հրամանով սպանվեց Իշխանը, որը խաբեությամբ ուղարկվել էր Շատախ՝ բանակցությունների համար:

1915 թ. ապրիլի 7-ին վանեցիները դիմեցին ինքնապաշտպանության՝ ստեղծելով ազգային պաշտպանության կոմիտե, որն ուներ ինքնապաշտպանության, դատական, պարենավորման, առողջապահության բաժանմունքներ: Վանեցիների կառուցած դիրքերն ու խրամատները զնդակոծվում էին թուրքական հրետանու կողմից¹:

Վ. Թունյանի նկարագրությամբ երիտթուրքերը հայերի բնաջնջման իրենց ծրագրի իրականացմանը ձեռնամուխ եղան 1915 թ. ապրիլի սկզբներից: Ապրիլի 8-ին սկսվեց Ջեթունի հայերի տեղահանությունը: Ութ հազար հոգուց կազմված զեթունցիների առաջին քարավանն ուղարկվեց Սուլթանիե, որն Անկարայի մոտակայքում գտնվող մի ճահճուտ վայր էր, երկրորդը՝ Միջագետքի Տեր-Ձորի անապատը:

Ջեթունցիների ինքնապաշտպանությանը խանգարեց Կիլիկիայի հոգևոր առաջնորդը, որն արյունահեղությունից խուսափելու նպատակով կոչ արեց չդիմել ինքնապաշտպանության²:

Հենվելով ռուսական աղբյուրների վրա՝ Վ. Թունյանը նշում է, որ երիտթուրքական եռապետությունը՝ Թալեաթ, Էնվեր, Ջեմալ, տեղական իշխանություններին ապրիլի 15-ին հրահանգ տվեց հայ ազգաբնակչությանը տեղահանելու և Արաբական անապատ աքսորելու մասին, որը հավասարազոր էր ֆիզիկական բնաջնջման: Հրահանգը ուժի մեջ մտավ ապրիլի 24-ի արևածագին: Այդ նույն օրը մայրաքաղաքում ձերբակալվեցին 225 հայ մտավորականներ՝ կապված Վանի իրադարձությունների հետ:

Ինչպես վկայում է Վ. Թունյանը՝ արևմտահայության սկսված տեղահանությունների ու ջարդերի մասին «Կավկասկոյե սլովո» թերթին տեղեկություններ հաղորդեց հայկական կենտրոնական կոմիտեի նախագահ (այդպես է տեքստում -Ս. Կ.) Ս. Ս. Հարությունյանը: Հայերի տեղահանության առաջնահերթ նպատակ՝ նա համարեց Ռուսաստանի գրաված վայրերից թուրք և քուրդ փախստականներին Վանի վիլայեթի հայկական գյուղերում տեղավորելը³:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 182:

² Նույն տեղում:

³ Նշվ. աշխ., էջ 183:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 181:

Չեղինակը ցույց է տալիս, որ հայ կամավորների և ռուսական զորքերի կողմից Վանի գրավմամբ փրկվեց շուրջ 250 հազար հայերի կյանքը:

Վ. Թունյանը ներկայացնում է նաև «Կավկազ», «Ռուսսկիե վեդոմոստի», «Կավկազսկոե սլովո», «Ղեն» և այլ ռուսական թերթերի հաղորդումները Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում տեղի ունեցող ահավոր կոտորածների մասին: Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում 1915 թ. սեպտեմբերի 5-ին «Ռուսսկիե վեդոմոստի» թերթում Օլգինսկու «Հայաստանն առանց հայերի» հոդվածը, որտեղ ցույց է տրվում, որ այդ հայատյաց կարգախոսը եղել է թուրք կառավարողների ուղեղի ծնունդն ու գործունեության ուղեկիցը¹:

1915 թ. աշնանը «Բիրժևիե վեդոմոստի» թերթը «Սիրիական մղձավանջ» հոդվածում պատկերացում է տալիս անապատ աքսորված հայերի դժոխային վիճակի մասին²:

Բաժինն ավարտվում է Ռուսաստանի Պետական Դումայում Սազոնովի ելույթի հիշատակմամբ, որով արտգործմինիստը խստորեն դատապարտեց անմեղ ժողովրդի նկատմամբ թուրքական զազանությունները³:

«Երիտթուրքերի պատասխանատվությունը» բաժնում Վ. Թունյանը, ընդգծելով Ռուսաստանի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի 1915 թ. մայիսի 24-ի համատեղ հայտարարության նշանակությունը, հայտարարություն, որն արվեց Ռուսաստանի նախածնունդամբ և որտեղ շեշտադրվում է երիտթուրքական կառավարողների անձնական պատասխանատվության պահը, ներկայացնում է «Բիրժևիե վեդոմոստի», «Ռուսսկիե զապիսկի» մամուլի օրգանների արտահայտած համակրանքը դժբախտության մեջ հայտնված արևմտահայության նկատմամբ, որը վերջիններիս համար ուներ բարոյաքաղաքական կարևոր նշանակություն:

Չեղինակը կանգ է առնում «Ռուսսկայա միսլ» ամսագրի 1915 թ. հունիսյան համարում լույս տեսած Պոլսի ռուսական դեսպանատան նախկին խորհրդական Անդրեյ Մանդելշտամի «Երիտթուրքական պետությունը» հոդվածի վրա, որտեղ հոդվածագիրը տալիս է թուրքերի գործունեության նկարագիրը: Նա ցույց է տալիս, որ թուրքերի հոգևոր զարգացման մշտական ուղեկիցներն են եղել պատերազմները, թալանը, կոտորածները, և նրանք համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ խաղացել են միայն ստրկացնողի

¹ Նշվ. աշխ., էջ 190:

² Նշվ. աշխ., էջ 193:

³ Նշվ. աշխ., էջ 195:

դեր: Եվ դա եղել է թուրք ժողովրդի դժբախտությունը, որը կուլտուրայի տեսանկյունից ոչինչ չի արել իր գոյությունն արդարացնելու համար: Դա անպտուղ ժողովուրդ է: Նրա պատմական առաքելությունը եղել է բացառապես ավերիչ, իսկ ավերելու համար հոգի չի պահանջվում: Կուլտուրական զարգացման նման վիճակը հիմք է հանդիսանում երիտթուրքերի քաղաքական վարքագծի էվոլյուցիան հասկանալու համար, որոնք սկսելով եղբայրության և հավասարության լոզունգներով՝ ավարտեցին հայերի գեոցիդով¹:

Վ. Թունյանը ներկայացնում է ԱՄՆ-ի, Անգլիայի պետական գործիչների, Հռոմի Բենեդիկտ 15-րդ պապի հայանպաստ քայլերը, որոնք, սակայն, շոշափելի որևէ արդյունք չտվեցին:

1916 թ. փետրվարի 9-ին Ռուսաստանի արտգործմինիստը Սազոնովը Պետական Դումայի բացման օրը նշավակեց երիտթուրքական ղեկավարությանը:

Վ. Թունյանը վկայակոչում է «Ռուսսկոյե սլովո» թերթում 1916 թ. հունիսի վերջին տպագրված Սերգեյ Գորոդեցկու մի հոդվածը, որտեղ հեղինակը նկարագրում է ավերված Վանը, Վալերի Յազվիցկու բանաստեղծությունը՝ նվիրված հայ կամավորներին, քաղվածքներ է բերում ռուսական մամուլից՝ որոնք ներկայացնում են հայերի դավաճանության վերաբերյալ թուրքական կեղծարարությունները:

Ենթազխի վերջում Վ. Թունյանը զետեղել է աղյուսակ, որը պատկերում է Հայոց ցեղասպանության գործընթացը՝ Աբդուլ Համիդից մինչև Մուստաֆա Զեմալ: Այդ աղյուսակի համաձայն 1894-1922 թթ. հայերի կորուստը կազմել է 2 միլիոն 640 հազար մարդ, որի գերակշիռ մասը ծանրանում է երիտթուրքական ղեկավարության վրա²:

Ռուսումնասիրության ոլորյն բնագավառ է ընտրել Ռոբերտ Բաղդասարյանը, որի արժեքավոր մենագրությունը նվիրված է Ռուսաստանի հայ մտավորականության և, մասնավորապես, Գրիգոր Ջանշինի, Ալեքսեյ Ջիվելեզովի, Միքայել Պապաջանյանի, Հակոբ Ջավրիևի, Կարեն Միքայելյանի հասարակական-քաղաքական, մշակութային հայրենասիրական և հրապարակախոսական գործունեությանը՝ Հայոց ցեղասպանության

¹ Նշվ. աշխ., էջ 198:

² Նշվ. աշխ., էջ 213:

իրականացման ժամանակաշրջանում (19-րդ դարի 90-ական թվականներ, 20-րդ դարի 20-ական թվականներ)¹:

Ռ. Բաղդասարյանը առաջինը ներկայացնում է հայ նշանավոր հասարակական-քաղաքական գործիչ Գրիգոր Ավետի Ջանշիկին (Ջանշյան, 1851-1900): Նա ծնվել է Նոր Նախիջևանում, 1874-ին ավարտել է Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: Ակտիվորեն մասնակցել է ռուսական պետության հասարակական-քաղաքական կյանքին, եղել 1860-ական թվականների ռեֆորմների ջերմ կողմնակիցը:

Ավելի քան քսան տարի Գ. Ջանշիկը եղել է «Ռուսսկիե վեդոմոստի» ազդեցիկ թերթի աշխատակից և խմբագրական կոլեգիայի անդամ, տպագրվել է նաև «Ռուսսկայա միսլ», «Ռուսսկայա ստարինա», «Ռուսսկոյե բոգատստվո» և այլ պարբերականներում:

1894-ի Սասունի ապստամբությունից հետո՝ 1896-ին, Մոսկվայում լույս տեսավ «Հայերի դրությունը թուրքիայում մինչև տերությունների միջամտությունը 1895 թ.» մեծարժեք ժողովածուն, որտեղ զետեղված էին Վ. Գլադստոնի, Ռոլեն-ժեկենի, Ֆր. Գրինի, Է. Դիլոնի և Գր. Դիկի աշխատությունները Հայկական հարցի մասին: Այդ բացառիկ արժեք ներկայացնող ժողովածուի առաջաբանը գրել էր Մոսկվայի համալսարանի պրոֆեսոր, կոմս Լ. Կոմարովսկին, իսկ Գր. Դիկը Գր. Ջանշիկի գրական կեղծանունն էր:

Ինչպես ցույց է տալիս Ռ. Բաղդասարյանը, Գր. Ջանշիկը ակտիվ մասնակցություն է ունենում նաև «Եղբայրական օգնություն հայերին» ստվարծավալ ու մեծարժեք ժողովածուի խմբագրման և հրատարակման աշխատանքներին: Ժողովածուն ունեցավ երկու հրատարակություն և 60 հազար ռուբլի բերեց հօգուտ հայ փախստականների:

Հեղինակը հատկապես արժևորում է առաջին ժողովածուում տպագրված Գր. Ջանշիկի «Հայկական հարցը թուրքիայում» աշխատությունը: Նրա կարծիքով Հայկական հարցը թուրքիայում կարող էր լուծվել իրավունքի, արդարության և մարդասիրության պահանջներին համապատասխան: Սակայն, ինչպես իրավամբ նկատում է Ռ. Բաղդասարյանը, նման եվրոպական չափանիշները բնավ չէին համապատասխանում թուրքիայի նման բարբարոս պետությանը, «ռոմանտիկ-իդեալիստական» հայացքներ

¹ Роберт Багдасарян, Геноцид и армянская интеллигенция России. МИГА НАН РА, Союз армян России. Ответ. редакторы: доктора ист. наук А. Барсегян, В. Тунян, Ереван, 2003:

էին: Իհարկե այդ հանգամանքը երբեք չէր նվազեցնում Գ. Ջանշիկի հսկայական ծառայությունը հարազատ ժողովրդի նկատմամբ:

Նոր Նախիջևանի հայկական միջավայրից էր նշանավոր հասարակական-քաղաքական գործիչ Ալեքսեյ Ջիվելեգովը (1875-1952), որին էլ նվիրված է գրքի հաջորդ բաժինը: 1897-ին նա ավարտել է Մոսկվայի համալսարանի պատմա-բանասիրական ֆակուլտետը, այնուհետև հարել կադետական կուսակցությանը, դարձել «Ռուսսկիե վեդոմոստի» թերթի մշտական թղթակից, որտեղ տպագրել է Հայկական հարցին նվիրված բազմաթիվ հոդվածներ:

Ա. Ջիվելեգովի գրչին են պատկանում «Հայերը Ռուսաստանում (1906) և Թուրքահայաստանի ապագան» (1911) կարևոր աշխատությունները: Նրա հոդվածները հրատարակվում էին նաև «Արմյանսկիե վեդոմոստի» համարներում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի թեժ պահին՝ 1915 թ. օգոստոսի 4-ին, «Ռուսսկիե վեդոմոստի»-ում տպագրվեց նրա «Հայաստանի վերքերը» արժեքավոր հոդվածը: Նրա կարծիքով արևմտահայության փրկությունը, որը չափազանց կարևոր է Ռուսաստանի և նրա դաշնակիցների շահերի տեսակետից, հնարավոր է միայն Գերմանիայի պարտության դեպքում, որի հետևանքով կսառչի երիտթուրքերի եռանդը, թուրքիան կզրավի իր համեստ տեղը, և հայերը կկարողանան հանդիստ մտածել իրենց ապագայի մասին¹:

Ընդգծելով Ա. Ջիվելեգովի դերը իբրև «Արմյանսկի վեստնիկ» շաբաթաթերթի հիմնադիրներից մեկը, Ռ. Բաղդասարյանը նրա գլխավոր ծառայությունը տեսնում է նրանում, որ նա ամսագրի շուրջը համախմբում է այնպիսի նշանավոր անձանց, ինչպիսիք էին Ս. Կոտլյարսկին, Ս. Կովալևսկին, Յու Վեսելովսկին, Վ. Բոյուսովը, Ս. Գորոդեցկին, Վ. Նեմիրովիչ-Պանչենկոն, Վ. Յազվիցկին և ուրիշներ²:

Հեղինակը կարևորում է նաև Ա. Ջիվելեգովի «Հայաստանի ճակատագիրը» հոդվածը, որը լույս տեսավ նշված պարբերականում:

Ռ. Բաղդասարյանի գնահատմամբ Ա. Ջիվելեգովը իր հարազատ ժողովրդի ջերմ հայրենասերն էր, նրա իրավունքների ու արդարացի պահանջների աննկուն պաշտպանը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 37:

² Նշվ. աշխ., էջ 39:

Գրքի հաջորդ բաժնում ներկայացված է նշանավոր հասարակական գործիչ, իրավաբան, հրապարակախոս Գրիգոր Չալխուշյանի (1861-1931 թթ) գործունեությունը: Նա նույնպես ծնվել է Նոր Նախիջևանում, ավարտել Մոսկվայի Արևելյան լեզուների ինստիտուտը և Մոսկվայի պետական համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: Նա իր բազմաթիվ հոդվածներում, գրքերում և աշխատություններում շոշափել է Հայկական հարցը, անդրադարձել արևմտահայության ծանր վիճակին, լուսաբանել նրան բաժին ընկած ողբերգական ճակատագիրը:

Հայոց ցեղասպանության ժամանակաշրջանում կառավարական բարձր ոլորտներում հայ ժողովրդի շահերը ներկայացնում էր ազդեցիկ հասարակական-քաղաքական գործիչ Միքայել Պապաջանովը (1865-1926): Նա կադետական կուսակցության անդամ էր, 4-րդ Պետական Դումայի (1912 թ.) պատգամավոր, հետագայում՝ Օզակոմի (Անդրկովկասյան Հատուկ կոմիտե) անդամ, ավելի ուշ՝ Անդրկովկասյան Կոմիսարիատի անդամ, Հայ ժողովրդական կուսակցության Կենտկոմի նախագահ:

Ինչպես գրում է Ռ. Բաղդասարյանը, 1915 թ. օգոստոսին Ս. Պապաջանովը (Բաբաջանյան) Ռուսաստանի արտգործմինիստր Ս. Սազոնովի ուշադրությունը հրավիրեց Արևմտյան Հայաստանի հայ ազգաբնակչության կոտորածների և ռուսական պետության սահմանները մտած արևմտահայ գաղթականական զանգվածների ծանր վիճակի վրա¹:

Ռուսաստանի Պետական Դումայի բարձր ամբիոնից Ս. Պապաջանովը նկարագրում էր արևմտահայերի հետ կատարվող աննախադեպ ցեղասպանությունը:

Նա մասնակցեց համահայկական համագումարի հրավիրմանը, որը կայացավ 1916 թ. մայիսին՝ Պետրոգրադում: Համագումարին ներկա էին հայ փախստականներին օգնող հասարակական կազմակերպությունները ներկայացնող 140 պատգամավորներ²:

Ինչպես գրում է Ռ. Բաղդասարյանը, այդ օրերին մամուլում հաճախ էր հայտնվում Ս. Պապաջանովի անունը: Նրա ելույթը Պետական Դումայում 1916 թ. աշնանը՝ ներծծված էր արևմտահայության և արևելահայության ճակատագրերի մտահոգությամբ: Իր անխոնջ գործունեությամբ Ս.

¹ Նշվ. աշխ., էջ 177:

² Նշվ. աշխ., էջ 184:

Պապաջանովը մեծ համբավ ու հեղինակություն վաստակեց հայության շրջանում:

Գրքում առանձին ակնարկներ են զետեղված նաև հասարակական-քաղաքական գործիչ Հակոբ Ջավրիկի և արծակագիր Կարեն Միքայելյանի մասին:

Հայ մտավորականության նկատմամբ խորին հարգանք ու ակնածանք են առաջացնում Ռ. Բաղդասարյանի եզրակացությունները: Նա գրում է, որ 1915 թ. համազգային աղետի ժամանակաշրջանում հայ ժողովուրդը իր մեջ ուժ գտավ ընդդիմանալ և առաջ մղել Հայաստանին նվիրված տաղանդավոր, ակնանավոր, եռանդուն և իմաստուն գործիչների՝ գիտնականների, պոետների, գրողների, հրապարակախոսների, այսինքն ստեղծագործական և գիտական մտավորականության ներկայացուցիչների, որոնք ընդունակ եղան իրենց կենսահաստատ ոգու, ինտելեկտուալ հնարավորությունների ուժով ոչ միայն բարբարոս-ստրկացնողների առջև առաջ քաշել արդարացի պահանջներ, պաշտպանել արևմտահայ ազգաբնակչության իրավունքները, ողջ քաղաքակիրթ աշխարհին իրազեկել կատարվող հանցագործության մասին, այլև իրենց բոլոր հնարավորություններով թեթևացնելու ողնաշարը կոտրված փախստական-ժողովրդի ճակատագիրը:

Ռուսաստանի հայերի ինտելեկտն ու ոգին, անսպառ եռանդն ու հայրենասիրությունը հնարավորություն տվեցին նրանց հասնել այնպիսի արդյունքների, որոնք պակաս ծանրակշիռ չէին, քան Առաջին համաշխարհային պատերազմի Կովկասյան ռազմաճակատի մարտադաշտերում հայկական կամավորական դրուժինաների, ռուսական կանոնավոր բանակի շարքերում գտնվող զինվորների ու սպաների ռազմական հաջողությունները: Նրանք ձևավորեցին ոչ միայն ռուսական, այլև եվրոպական և ամերիկյան քաղաքական և հասարակական կարծիքը հօգուտ հայերի¹:

Ռ. Բաղդասարյանը հատկապես ընդգծում է, որ այդ գործիչները հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշման համոզված կողմնակիցներ էին, ռուս-հայկական հասարակական-քաղաքական և մշակութային կապերի հետագա մերժեցման ու ամրապնդման ջատագովներ:

Հեղինակն իր ամփոփիչ խոսքի ավարտին հայտնում է այն համոզմունքը, որ Ռուսաստանի հայ առաջադիմական մտավորականությունը պատվով

¹ Նշվ. աշխ., էջ 247:

կատարեց իր բարոյական և որդիական պարտքը հարազատ ժողովրդի առջև:

Հայ ժողովրդի ողբերգությանը ռուս գրական գործիչների վերաբերմունքի լուսաբանմանն է նվիրված Անուշավան Զաքարյանի ծավալուն մենագրությունը¹:

Աշխատության ներածականում շեշտադրելով, որ անկախ հասարակական-քաղաքական կարգից, գաղափարախոսական հրահանգներից, մեր արդի իրականության հակասականությունից, հայ-ռուսական գրական-հասարակական և կուլտուր-պատմական դարավոր կապերը եղել են ու կլինեն հայ գրականագիտության ուշադրության կենտրոնում:

Չնայած ծանրագույն ժամանակներին, 20-րդ դարի 10-ական թվականներին նույնպես փոխադարձաբար ընդլայնվում էին հայ և ռուս ժողովուրդների կապերը հասարակական-քաղաքական կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառներում: Երկար ժամանակով Արևմտյան Հայաստանում և Անդրկովկասում բնակություն էին հաստատում ռուս լրագրողներ, հրապարակախոսներ, գրողներ, երաժիշտներ, նկարիչներ, ինչպես նաև Ռուսաստանի նշանավոր հասարակական-քաղաքական գործիչներ: Դառնալով հայ ժողովրդի ողբերգության ականատեսներ, նրանք հանդես էին գալիս ռուսական մամուլի էջերում լուսաբանելով ռազմական գործողությունները, պատմում հայ ժողովրդին բաժին ընկած ողբերգական ճակատագրի մասին²:

Խոսելով ցարական կառավարության վարած քաղաքականության մասին, Ա. Զաքարյանն ամենայն իրավամբ գրում է, որ նա, ելնելով իր արտաքին քաղաքականության շահերից, հաճախ խրախուսում և պաշտպանում էր հայերի ազգային-ազատագրական պայքարը արևելյան բռնապետության դեմ այնքանով, որքանով դա չէր հակասում իր քաղաքական ծրագրերին: Ընդգծելով առաջադիմական, դրական դերը արևելահայության պատմական ճակատագրում, հեղինակը գտնում է, որ Ռուսաստանն ապահովեց նրանց ֆիզիկական գոյությունը, հանդես եկավ նրանց

ոչնչացման թուրքական քաղաքականության դեմ, ուստի Հայկական հարցում Ռուսաստանի և հայ ժողովրդի շահերը համընկնում էին:

Սակայն, հեղինակի կարծիքով, այդ նույն ցարական կառավարությունը կայսրության մեջ վարում էր սոցիալական և ազգային ճնշման քաղաքականություն, մերժում էր հայոց պետականության ստեղծման գաղափարները, փակում էր ազգային դպրոցները և այլն:

Այդպիսով, եզրակացնում է հեղինակը, հարկ է խուսափել հայ-ռուսական հարաբերությունների միանշանակ գնահատականներից, ուստի անհրաժեշտ է հարցերը դիտարկել՝ ելնելով կոնկրետ իրադրությունից¹:

Մեր համոզմամբ Ա. Զաքարյանի դրսևորած նման զգուշավորությունը չի բխում կոնկրետ իրադրությունից և հակասության մեջ է վերը նշված և հետագա առողջ ու համոզիչ ընդհանրացումների հետ:

Ա. Զաքարյանն անդրադառնում է հայ նշանավոր գրող և հասարակական-քաղաքական գործիչ Ավետիս Ահարոնյանի «Ինչո՞ւ համար» հոդվածին՝ հրատարակված «Կավկասկոյե սլովո» և «Հորիզոն» թերթերի 1917 թ. օգոստոսի 20-ի համարներում: Հոդվածագիրը կշտամբում է ռուսական էլիտային, որ նա եվրոպացիների նման այդ ճակատագրական և դրամատիկական պահին չի բարձրացնում իր բողոքի ձայնը՝ ընդդեմ հայերի նկատմամբ կատարվող հանցագործությունների: «Այո, ամբողջ կուլտուրական աշխարհը եղբայրաբար արծազանքեց հայ ժողովրդի տառապանքներին, ցավալի է խոստովանել, որ միայն ռուս մեծ ժողովուրդը անմասն ու համր մնաց, - գրում է Ա. Ահարոնյանը... Հարյուր հիսուն միլիոնանոց մեծ ժողովուրդը սոսկ լուռ ականատեսը եղավ մեր հայրենիքի բոլոր սարսափներին և ոչ մի անգամ... իր հայացքը չուղղեց մեր կողմը և չմիացավ մեր մասին համամարդկային սուգին: Ցավալի է ասել, որ նույնիսկ ռուս մտավորականության լավագույն մասը մեր նկատմամբ հանդես բերեց աններելի հոգեկան սնանկություն և սրտի դատարկություն... Չկա ոչ ոք, որը նեղություն կրեր, գոն մեկ անգամ անցներ սարսափների երկրով, շնչեր հայոց մեծագույն ողբերգության մթնոլորտում և ռուս ժողովրդին պատմեր դաժան ճշմարտությունը»: Ահարոնյանը տարակուսանքի մեջ է, թե ինչո՞ւ է, այնուամենայնիվ, այդ անբացատրելի լռությունը հայ ժողովրդի տառապանքների հանդեպ, ինչո՞ւ է այդպես մոռացվում մեր հայրենիքը, ինչո՞ւ է

¹ Анушаван Закарян. Трагедия армянского народа в оценке русских литераторов. МИГА НАН РА, Союз армян России. Ответ. редактор доктор ист. наук А. Харатян, Ереван, 2003.

² Նշվ. աշխ., էջ 3-4:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 4:

այդ հանցավոր կուրությունը մեր զոհերի, մեր զրկանքների, մեր իրավունքների և մեր ճշմարտության առջև¹:

Ա. Ջաքարյանն, իհարկե, առարկում է Ա. Ահարոնյանին՝ գրելով, թե նրա նման հայացքը իրադարձությունների վրա «այնքան էլ օբյեկտիվ չէ», որովհետև Ռուսաստանի և ռուսական մտավորականության դերը հայ ժողովրդի ճակատագրի լուսաբանման և նրան ցուցաբերած ռեալ օգնության գործում՝ մեծ է 19-րդ դարից սկսած²: Իսկ ինչո՞ւ չասել ավելի որոշակի՝ Ահարոնյանի նման հայացքը իրադարձություններին ոչ թե այնքան էլ օբյեկտիվ չէ, այլ որևէ առնչություն չունի օբյեկտիվության և մանավանդ իրականության հետ: Այդ առումով չափազանց կարևորվում է Ա. Ջաքարյանի հավաստիացումը՝ սույն աշխատությունը նպատակ ունի ցույց տալ այն ամբողջ դրական դերը, որը քննարկվող ժամանակաշրջանում ի դեմս իր առաջադեմ մտավորականության խաղացել է Ռուսաստանը հայ ժողովրդի կյանքում: Նա այն համոզմունքն է հայտնում, որ ռուս գրականության ներկայացուցիչների գործունեությունը Հայաստանում և Անդրկովկասում ունեցել է ոչ միայն մարդասիրական, այլ նաև քաղաքական նշանակություն, մեծապես ազդել է ժողովրդի հոգևոր և մշակութային կյանքի վրա: Արևմտյան Հայաստանում և Անդրկովկասում նրանք կապող օղակ են եղել երկու ժողովուրդների միջև: Նշելով հայ գրականագետների և պատմաբանների ավանդը Անդրկովկասի ռուս պոետների, գրողների, հրապարակախոսների, լրագրողների և այլոց կյանքի և գործունեության ուսումնասիրման բնագավառում, հեղինակը միաժամանակ նշում է, որ, այնուամենայնիվ, նրանց տեսադաշտից դուրս են մնացել Ս. Օլգենինը, Ա. Կուլեբյակինը, Ա. Ռաֆայելովիչը, Պ. Սիբիրցևը, Բ. Լազարևսկին և շատ ուրիշներ³:

Ա. Ջաքարյանի աշխատությունը գրված է իր կողմից հայտնաբերված զանազան արխիվային նյութերի հիման վրա: Կարևորագույն սկզբնաղբյուր է հանդիսացել նաև 20-րդ դարի 10-ական թվականների պարբերական մամուլը, որը հրապարակվել է Թիֆլիսում, Բաքվում, Երևանում, Մոսկվայում:

Հայտնաբերված նոր նյութերի հիման վրա հեղինակը խնդիր է դրել համակողմանիորեն ներկայացնել երկարատև ժամանակամիջոցում Հայաստանում և Անդրկովկասում գտնվող ռուս գրական գործիչների

¹ Նշվ. աշխ., էջ 5:

² Նշվ. աշխ., էջ 6:

³ Նշվ. աշխ., էջ 8-9:

գործունեությունը, բացահայտել նրանց մասնակցությունը հայ ժողովրդի ողբերգական վիճակը լուսաբանելու և գնահատելու գործում, նրանց բարոյական օգնությունը հայ փախստականներին՝ 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության ժամանակ և դրանից հետո:

Ուսումնասիրության խնդիրներից է նաև ռուսների և հայերի ռազմական համագործակցության բացահայտումը, հայ ժողովրդի հոգևոր արժեքների պրոպագանդումը, ռուս հասարակայնությանը հայ ժողովրդի ողբերգական ճակատագրի մասին տեղեկացնելը ռուս գործիչների կողմից: Ռուսաստանի և Հայաստանի ներկա հարաբերությունների խորացման ու զարգացման առումով Ա. Ջաքարյանի աշխատությունն ունի հույժ կարևոր գիտապրակտիկ արդիական նշանակություն:

Մենագրության առաջին գլուխը վերնագրված է «Ռուս գրական գործիչների գործունեությունը Արևմտյան Հայաստանում», որտեղ ներկայացված է Ս. Օլգենինի, Ա. Կուլեբյակինի և Ս. Գորոդեցկու գործունեությունը:

Նշանավոր հրապարակախոս, պետերբուրգյան «Բիրժևիե վեդոմոստի» թերթի թղթակից Անտուան Բերեզովսկի-Օլգինսկին (գրական կեղծանունը՝ Ս. Օլգենին) Թիֆլիս է եկել 1912 թ. վերջերին՝ Հայկական հարցը ուսումնասիրելու նպատակով: Թիֆլիսից նա ուղևորվում է Երևան, Էջմիածին: Այնուհետև նա չորս ամիս շրջագայում է Վանում, Էրզրումում, Բիթլիսում, Դիարբեքիում, Սեբաստիայում և Խարբերդում: Ինչպես նշում է Ա. Ջաքարյանը, Արևմտյան Հայաստանից «Բիրժևիե վեդոմոստի» թերթին ուղարկած նրա թղթակցություններն ունեն պատմական փաստաթղթերի արժեք:

Գնդապետ Ալեքսանդր Կուլեբյակինը պատերազմի առաջին իսկ օրերից Սարիղամիշի թևում գործող ջոկատներից մեկի հրամանատարն էր: Նրա հրամանատարության տակ էր գործում Համազասպ Սրվանձտյանի հայկական կամավորական 3-րդ գունդը: Առաջին Կովկասյան կորպուսի հրամանատար, գեներալ-մայոր Պրժևալսկուն Կուլեբյակինի գրած զեկուցագրի հիման վրա, որտեղ բարձր է գնահատվում հայ կամավորների ծառայությունը, նրանք արժանանում են շնորհակալության:

1915 թ. նոյեմբերից Վանի ջոկատի հրամանատար, գեներալ-մայոր Ա. Կուլեբյակինի հրամանատարության տակ էր գործում նաև Անդրանիկի կամավորական 1-ին ջոկատը:

«Ռուսակոյե սլովո» թերթի թղթակից Սեդեյ Գորոդեցկին Կովկասյան ռազմաճակատ է ուղարկվում 1916 թ. ապրիլին: Նրա անմիջական ջանքերով հարյուրավոր որբ հայ երեխաներ են ուղարկվում Իգդիր: Ռուսական զորքերի հուլիսյան հանանջի օրերին նա հայ գաղթականների հետ էր:

Ա. Չաքարյանի աշխատության երկրորդ գլուխը նվիրված է ռուս գրական գործիչների՝ Չայկական հարցի և հայ մշակույթին տված գնահատականների: Առանձին ենթագլուխներով լուսաբանվում է հարցերի մի ամբողջ խումբ՝ Տ. Օլգենիևի «Անհետացող Չայաստան» դասախոսությունների շարքը, արևմտահայության ցեղասպանությունը ռուս լրագրողների աչքերով, Չայաստանը Ա. Կուլեբյակինի բանաստեղծություններում, Վ. Բոյուսովի դասախոսությունները հայ պոեզիայի մասին, Ա. Գորոդեցկու գրական-հասարակական գործունեությունը Չայաստանում, գրող, դրամատուրգ Սերգեյ Ռաֆայելովիչը 1918 թ. Բաքվի հայերի ջարդի մասին, թուրքական բանակի արևմտահայ 210 գերի զինվորներից կազմված հայկական ջոկատը և զինվոր-բանաստեղծ Պյոտր Սիբիրցևը, Չայաստանը Բորիս Լազարևսկու ստեղծագործություններում: Զորորդ գլուխը նվիրված է Վ. Բոյուսովի, Ա. Գորոդեցկու, Ա. Կուլեբյակինի և հայ գրականության դասականների ու հայ հասարակայնության հետ ունեցած կապերին:

Աշխատության վերջաբանում հեղինակն ընդգծում է, որ 1915 թ. Չայոց ցեղասպանության կապակցությամբ համաշխարհային հասարակայնության հետ միասին իրենց արդարացի գայրույթի ու բողոքի ծայնը բարձրացրին նաև ռուս գիտնականները, գրականագետները, գրողները, հասարակական-քաղաքական գործիչները: Այդ դիրքորոշումը պատմականորեն արդարացված էր և օրինաչափ:

Արմեն Մարուքյանի արժեքավոր մենագրությունը¹ նվիրված է Չայոց ցեղասպանության տարիներին՝ 1915-1917 թթ., Ռուսաստանի վարած քաղաքականության հանգամանալի վերլուծությանը: Աշխատությունը գրված է բազմաթիվ սկզբնաղբյուրների, առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրված արխիվային նորահայտ փաստաթղթերի, դիվանագիտական ու պաշտոնական գրագրության, ժամանակի պարբերական մամուլի նյութերի հիման վրա:

Մենագրությունը բաղկացած է ներածությունից, չորս գլուխներից, վերջաբանից, աղբյուրների ու գրականության ցանկից:

Ներածությունն սկսում է 1995 թ. ապրիլի 14-ին Ռուսաստանի Դաշնության Պետական Դումայի՝ Չայոց ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման մասին ընդունած բանաձևի գնահատմամբ: Շեշտադրելով

բանաձևում արտահայտված այն միտքը, թե եղբայրական հայ ժողովրդի հանդեպ իր պատմական հայրենիքում կատարված ցեղասպանությունը նպատակ է ունեցել ոչ միայն ոչնչացնել հայ ժողովրդին, այլև հարված հասցնել Ռուսաստանի պետական շահերին, հեղինակն այն գնահատում է իբրև քաղաքական ռազմավարական նշանակություն ունեցող և խորը պատմագիտական իմաստ պարունակող միտք¹:

Առաջին գլխում ներկայացվում է նշված ժամանակաշրջանում Ռուսաստանում առաջացած երկու՝ հայանպաստ և ոչ հայանպաստ հոսանքների առկայությունը, ցույց է տրվում, որ հայանպաստ հոսանքը առաջնորդվում էր արդարության սկզբունքներով, իսկ ոչ հայանպաստը կանգ չէր առնում կեղծիքի ու վարկաբեկումների առաջ:

Ուշագրավ հետևություն է արվում, որ Կ.Պոլսում ամերիկյան դեսպան Գ. Սորգենթաուի հայանպաստ գործունեությունն սկսվել է Ռուսաստանի միջնորդությունից հետո:

Մանրամասնորեն ներկայացնելով Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի 1915 թ. մայիսի 24-ի համատեղ հայտարարությանը նախորդած նախապատրաստական ողջ աշխատանքը, հեղինակն ամենայն իրավամբ ընդգծում է, որ նրա վերջնական տեքստն ընդունվեց այնպես, ինչպես պնդում էր Ռուսաստանը, և այն ձեռք բերվեց Ռուսաստանի ակտիվ ջանքերով ու դիվանագիտական համառությամբ: Եզրակացվում է, որ այդ հայտարարությունը միջազգային իրավունքի տեսակետից արդիական էր և կարևոր հիմք հանդիսացավ ցեղասպանության վերաբերյալ հետագա միջազգային փաստաթղթերի համար²:

Համոզիչ փաստերով Ա. Մարուքյանը ներկայացնում է Ռուսաստանի իրական ջանքերը՝ տարագրված և տառապյալ հայությանը նյութական և բարոյական օգնություն հասցնելու ուղղությամբ և միաժամանակ ցույց տալիս, դրանք մեծիմասամբ ապարդյուն էին անցնում՝ դաշնակիցների անտարբեր վերաբերմունքի պատճառով³:

Առանձին ենթագլխում մենագրության հեղինակն անդրադառնում է ռուսական հրամանատարական և հայկական կամավորական ջոկատների փոխհարաբերություններին: Ռուսական իշխանությունների կողմից հայկական կամավորական ջոկատներ ստեղծելու թուլտվությունը դիտվում է

¹ Армен Марукиан, Армянский вопрос и политика России (1915-1917), МИГА НАН РА, Союз армян России. Ответ. редактор В. Туян, Р. Багдасарян, Ереван, 2003:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 3:

² Նշվ. աշխ., էջ 88:

³ Նշվ. աշխ., էջ 152:

իրև առաջադիմական, գնահատելի երևույթ, որովհետև այդ ջրկատները հայերի ցեղասպանության տարիներին հսկայական գործ կատարեցին հրաշքով փրկված հայերին պաշտպանելու և նրանց անվտանգ անցումը դեպի Կովկաս ապահովելու գործում¹:

Հեղինակն անդրադառնում է նաև Վանի 1915 թ. հուլիսյան նահանջին և գտնում, որ ռուսական բանակի նահանջները չի կարելի համարել կանխամտածված գործողություն, բայց և չի բացառում ռուս հետադեմ հրամանատարության անտարբերությունը հայ բնակչության նկատմամբ²:

Մենագրության 4-րդ գլխում Ա. Մարությանը ներկայացնում է ռուս հասարակական-քաղաքական կարծիքը Հայոց ցեղասպանության մասին:

Հեղինակն ըստ պատշաճի ներկայացնում է «Армянскун вестник», «Армяне у воина» և այլ պարբերականների գործունեությունը, որոնք կարևոր դեր են խաղացել ռուս հասարակայնությանը օբյեկտիվ տեղեկատվություն հաղորդելու գործում:

Շեշտվում է ռուս առաջադեմ մտավորականության՝ Մ. Գորկու, Վ. Բրյուսովի, Յու. Վեսելովսկու, Ս. Գորոդեցկու, Ե. Տարլեի, Ա. Տոլստայայի և այլոց դերը ռուս հասարակայնության շրջանում հայանպաստ կարծիք ձևավորելու գործում³:

Ամփոփելով սեփական ուսումնասիրությունների արդյունքները, վերջաբանում Ա. Մարությանը հանգում է այն եզրակացության, որ ամբողջության մեջ Ռուսաստանի քաղաքականությունը Հայոց ցեղասպանության ժամանակաշրջանում և դրանից հետո հայ ժողովրդի համար ունեցել է անուրանալի դրական նշանակություն: Ընդգծվում է այն պատմական ճշմարտությունը, որ Ռուսաստանը միակն էր մեծ տերություններից, որի շահերն ու նպատակները համընկնում էին հայ ժողովրդի ցանկությունների հետ: Ռուսաստանը առաջին տերությունն էր, որ պաշտպանեց և պատսպարեց հայ փախստականների հիմնական զանգվածներին: Եվ վերջապես Ռուսաստանը այն տերությունն էր, որ օգնության հասավ Արևմտյան Հայաստանում մնացած հայերին և փրկեց նրանց վերահաս մահից:

Հեղինակն, իհարկե, չի ժխտում նաև, որ Ռուսաստանի քաղականության մեջ նկատվել են նաև նեգատիվ երևույթներ, որոնք հիմնականում չունեին նպատակաուղղված բնույթ և հետևանք էին պատերազմի պայմաններում

առաջացած ընդհանուր քաոսի, բարձր հրամանատարության անտարբերության և անհետևողականության:

Կարևոր է հեղինակի այն միտքը, թե Ռուսաստանում միշտ էլ եղել են ազգայնամոլ, հետադեմ բարձրաստիճան աստիճանավորներ, որոնք քարոզել են մեծապետական շովինիզմի ժայրահեղ ռեակցիոն գաղափարներ, սակայն չի կարելի դրանք նույնացնել ռուսական պետական քաղաքականության հետ¹:

Եվ եթե մեծ հաշվով ռուսական զորքերը չփակեին թուրքերի ճանապարհը Կովկասյան ռազմաճակատում, ապա արևելահայերի հետ էլ կարող էր կատարվել նույնը, ինչ տեղի ունեցավ նրանց արևմտահայ հայրենակիցների հետ: Դրա վառ արտահայտությունն է թուրքական բանակի կողմից արևելահայերի կոտորածը 1918 թվականին²:

3. ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Հետխորհրդային ժամանակաշրջանում որոշակի աշխատանք է կատարված Հայոց Մեծ Եղեռնի պատմագրության հարցերի ուսումնասիրման բնագավառում:

Պատմագրական բնույթի գնահատելի աշխատանք է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի հրատարակած «Հայաստանի նոր պատմությունը արտասահմանյան արդի հեղինակների աշխատություններում» խորագրով կոլեկտիվ աշխատությունը³:

Առաջին երեք գլուխներում Ռ.Գ.Սահակյանը քննարկել է Հայաստանի նոր պատմության, այդ թվում նաև հայերի 1915-1916 թթ. ցեղասպանության հարցերը ժամանակակից թուրք, ֆրանսիացի և անգլիացի պատմաբանների աշխատություններում:

Կոլեկտիվ այս մենագրության 4-րդ գլուխը կրում է «Հայաստանի նոր պատմության հարցերը ԱՄՆ-ի ժամանակակից պատմագրության մեջ» վերնագիրը, որի հեղինակն է Գ.Մախմուրյանը /էջ 115-159/: Մանրամասնորեն

¹ Նշվ. աշխ., էջ 324:

² Նշվ. աշխ., էջ 310:

³ Նշվ. աշխ., էջ 436-438:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 456:

² Նշվ. աշխ., էջ 464:

³ Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов. Ереван, 1993.

ներկայացված են ամերիկյան մի շարք պատմաբանների /Ջ.Բարտոն, Վ.Յայգ, Ռ.Դեվիս, Կ.Ջոնսոն, Բ.Լյուիս, Լ.Արպի, Վ.Տատրյան, Ժ.Լիպարիտյան, Յ.Դեկմեյան, Ռ.Յովհաննիսյան և ուրիշներ/ գլխավորապես տեսական ընդհանրացումները ցեղասպանության մասին: Գ.Մախմուրյանը մերկացնում է Ստենֆորդ Ջ.Շոուի և Էգել Կ.Շոուի «Օսմանյան կայսրության և ժամանակակից թուրքիայի պատմության» երկհատոր գրքում /Քեմբրիջ, 1977/ տեղ գտած փաստական կոպիտ սխալներն ու արտահայտված հակազիտական մեկնաբանությունները, թե ցեղասպանության զոհերը իրենք էին ամեն ինչում մեղավոր, և թե տարագրությունը անհրաժեշտ պատասխան միջոցառում էր թշնամուն օգնող ուխտադրուժ հայերի դեմ¹:

Չեղինակը հակիրճ կերպով ներկայացնում է պրոֆ. Ռիչարդ Յովհաննիսյանի քննադատությունը Շոու ամուսինների գրքի վերաբերյալ:

Չետագա շարադրանքում Գ.Մախմուրյանը ցույց է տալիս, որ ամերիկյան մի շարք հեղինակներ հատուկ ուշադրություն են նվիրել հայերի ցեղասպանության կազմակերպման գործում թուրքական պետության մասնակցության հարցին, բազմաթիվ համոզիչ փաստերով ցույց տվել, որ թուրքական իշխանությունները՝ իթթիհատի պարագլուխները և քեմալականները եղել են ուղղակի կազմակերպիչներ և լիակատար պատասխանատվություն են կրում երկրում կատարված հանցագործությունների համար:

Մենագրության հիմնգերոդ գլուխը, որի հեղինակն է պրոֆ. Ն.Յովհաննիսյանը, նվիրված է Հայաստանի նոր պատմության արաբական պատմագրությանը /էջ 159-218/:

Վերլուծելով արաբ պատմաբաններ Մրվան ալ-Մուդավարի, Ֆուադ Հաֆիզի և այլոց աշխատությունները, Ն.Յովհաննիսյանը եզրակացնում է, որ երիտթուրքական հեղափոխության ժամանակաշրջանի լուսաբանումը արաբական պատմագրության մեջ՝ լրացուցիչ նյութ է տալիս և օգնում է ավելի լավ հասկանալ պահի բարդությունը, երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության իսկական բնույթը, ինչպես նաև 1915-ի նախապատրաստվող ցեղասպանության պատճառներն ու էությունը:

Արաբ հեղինակներ Ֆուադ Հաֆիզի, Օսման աթ-Թուրքի, Մրվան ալ-Մուդավարի, Մուսա Պրենսի և այլոց աշխատությունների հիման վրա Ն.Յովհաննիսյանը եզրակացնում է, որ արաբական պատմագրությունը հայերի ցեղասպանության հիմնապատճառներ է համարում Օսմանյան

¹ Նշվ.աշխ., էջ 140:

կայսրության բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդներին թուրքացնելու երիտթուրքական քաղաքականությունն ու պանթուրանիզմը: Այս խորքապատաստող վրա հեղինակը տարօրինակ է համարում արաբ հեղինակ Ֆուադ Մայդանի կարծիքը, ըստ որի հայ-օսմանյան բարեկամությունը շատ հին էր, և այդ բարեկամությունը փչացրեց ու կատաղի թշնամության վերածեց ռուսական պրոպագանդան:

Չեղինակը նշում է, որ արաբ հեղինակները պատշաճ տեղ են տալիս թուրքական պաշտոնական վարկածի քննադատությանը, այսպես կոչված, «հայկական ապստամբությունների» մասին, մեղադրում երիտթուրքական կառավարողներին: Արաբ հեղինակ Ա.Տուման, Ֆ.Հաֆիզը և ուրիշներ մեծ ուշադրություն են նվիրել օսմանյան կառավարության կողմից ջիհադի հայտարարմանը և նշել, որ այն շոշափելի արդյունք չտվեց, այսինքն մուսուլման ժողովուրդները չեղան սրբազան պատերազմի¹:

Քննարկվում են լիբանանյան պատմաբաններ Մասուդ Դահիրի, Ջամիլ Հաբրիի, Եգիպտական պատմաբան Ամին Սայիդի և այլոց աշխատությունները, որոնք համակարծիք են նրանում, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայերի ցեղասպանությունն իրականացրին երիտթուրքական կառավարողները՝ համաձայն վաղօրոք մշակված ծրագրի:

Ն.Յովհաննիսյանը նշում է, որ արաբ հեղինակների աշխատություններում հանգամանորեն, երբեմն ամենայն մանրամասնությամբ տրված է հայերի բնաջնջման նկարագիրը: Այդ աշխատություններում տրված է նաև տարբեր վայրերում հայերի հերոսական ինքնապաշտպանության սեղմ շարադրանքը:

Արաբ հեղինակներն անդրադարձել են նաև արաբ, ասորի և այլ ոչ թուրքական ժողովուրդների կոտորածներին, և Ն.Յովհաննիսյանը ամենայն իրավամբ գտնում է, որ նման մոտեցումը հնարավորություն է տալիս առավել չափով խորամուխ լինել երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության մեջ:

Չեղինակը շարադրում է Քեմալ Ահմադի տեսակետները հայերի ցեղասպանության մեջ քրդերի կատարած դերի մասին, որն այն բացատրում է քրդական վերնախավի ընչաքաղցությամբ, ջիհադի ազդեցությամբ և այլ գործոններով²:

Աշխատության վերջին՝ 6-րդ գլուխը, որի հեղինակն է Ա.Սանուչարյանը, կրում է «Հայերի ցեղասպանությունը գերմանացի հեղինակների լուսաբանմամբ» /էջ 219-244/ վերնագիրը:

¹ Նշվ.աշխ., էջ 208:

² Նշվ.աշխ., էջ 215:

Հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ Գերմանիայում հրատարակված պատմագիտական գրականությունը Ա.Սանուչարյանը տեսակավորում է երեք խմբի. առաջին խմբին պատկանում են այն ուսումնասիրությունները, որոնցում փաստական հարուստ նյութի և սկզբնաղբյուրների մանրակրկիտ հետազոտության հիման վրա օբյեկտիվ և սկզբունքային դիրքերից վերլուծվում են ցեղասպանության պատճառները և նրա հանցագործ բնույթը: Երկրորդին վերաբերում են թուրքուղոգիական հետազոտությունները, որոնցում կասկածի տակ է դրվում ցեղասպանության բուն փաստը, երրորդ խմբի հեղինակները բացարձակապես արհամարում են հայերի ցեղասպանությունը:

Հայերի ցեղասպանությունը օբյեկտիվորեն լուսաբանող հեղինակներ են համարվում Տեսսա Յոնսոնը, Պետեր Լաննեն, Է.Մայերը, Ժ.Քոչարյանը, Ա.Ռեյցը, Ռ.Ֆայգելը և ուրիշներ, որոնք իրենց աշխատություններում նշում են, որ տարագրությունը սոսկ միջոց էր հայերի սիստեմատիկ բնաջնջման համար: Հիշյալ հեղինակները հայերի կորուստները հաշվում են 1 միլիոն 800 հազար մարդ:

Ա.Սանուչարյանը նշում է, որ գերմանական պատմագրության մեջ կարևոր հարցերից է հայերի ցեղասպանության գործում Գերմանիայի մեղսակցության և պատասխանատվության հարցը, որը, գերմանացի հեղինակներից շատերի կարծիքով, ենթակա է խորը և բազմակողմա՝ ուսումնասիրության:

Ա.Սանուչարյանը շեշտադրում է գերմանացի հետազոտողների ջանքերը միջազգային համագործակցության և հենց թուրքական կառավարության կողմից հայերի ցեղասպանության ճանաչման համար մղվող պայքարում: Նշվում է, որ նրանք պահանջում են իրենց կառավարությունից՝ առաջինը ճանաչել հայերի ցեղասպանությունը, որպես կայգերական Գերմանիայի իրավահաջորդ, քանի որ, ըստ պրոֆեսոր Վալտեր Ֆաբիանի բնորոշման, կան հանցագործություններ, որոնք չի կարելի մոռանալ, որպիսին է հայերի ցեղասպանությունը¹:

Եղեռնի պատմագրության վերաբերյալ առանձին գլուխ է պարունակում Ռ.Սահակյանի և Կ.Խուրավերդյանի համատեղ աշխատությունը²:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 244:

² Ռուբեն Սահակյան, Կոստանդին Խուրավերդյան: Հայոց ցեղասպանությունը տասնամյակների լույսի ներքո: Երևան, 1995:

Գլուխը, որը կրում է «Հայերի ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրումը» վերնագիրը, նվիրված է հիմնահարցի հայկական, ռուսական, ֆրանսիական, անգլիական, ամերիկյան, գերմանական, արաբական պատմագրությանը, ընդհանուր գծերով ներկայացված են հիմնարար ուսումնասիրությունները: Առանձին բաժին է հատկացված թուրքական պատմագրությանը: Տալով թուրք պատմաբաններ Է.Ռուրասի, Յ.Բայրուրի, Ջ.Կարալի, Ջ.Օգլայայի, Մ.Խոջաօղլուի, Ս.Սոնիելի, Թ.Աթաևի, Կ.Գյուրունի և այլոց կեղծարարության սեղմ քննադատությունը, հեղինակները մատնանշում են դրանց միտումնավորությունն ու պատմական ճշմարտությունից հեռու լինելը:

Միաժամանակ նրանք ընդգծում են, որ 1980-ական թվականների վերջերին և 1990-ական թվականների սկզբներին հայտնվեցին աշխատություններ, որոնցում փորձեր են արվում ինչ-որ չափով հեռանալ թուրքական պատմագրության մեջ արմատացած սխեմայից, չկրկնել ժամանակի քննությունը չբռնած պաշտոնական վարկածները: Բերվում է պատճաբան Թահսին Ջելալի օրինակը, որը գտնում է, թե հասել է ժամանակը ուղղակիորեն ու ազնվորեն ասել Օսմանյան Թուրքիայում հայերի վերացմանը հանգեցնող պատճառների մասին: Մեկ այլ թուրք հեղինակ՝ Ռահիբ Չարակօղլուն, նշում է. «Բալկանյան պատերազմների ժամանակ, երբ սկսվեց էթնիկական մաքրագործումների ճանապարհով ազգային պետությունների ստեղծման ժամանակաշրջանը, օսմանյան պետությունը և իթթիհատական շովինիստները՝ դրան պատասխանեցին 1915 թվականի հայկական գեոցիդով»: Թուրք հեղինակը եզրակացնում է, որ նոր ցեղասպանությունների կանխարգելման միակ միջոցը անցյալում կատարված գեոցիդների դատապարտումն է: Թուրք հեղինակ Թաներ Աքչամը «Թուրքական նացիոնալիզմի էությունը և Հայկական հարցը» գրքում /1993 թ./, խոսելով հայերի գեոցիդի մասին, այն համեմատում է նացիստների կողմից հրեաների բնաջնջման հետ:

Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հիմնահարցերին են նվիրված տողերիս հեղինակի աշխատությունները¹: Դրանցում ի մի են բերված ու համակարգված են Հայոց ցեղասպանության

¹ Մ. Ս. Կարապետյան, Հայոց Մեծ եղեռնը պատմագրության մեջ: «Մանկավարժ» հրատ., Երևան, 1993: Մ. Ս. Կարապետյան, Հայոց 1915-1916 թվականների ցեղասպանության հարցերը հայ պատմագրության մեջ: Խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Վ. Ա. Դիլոյան: ԳԳԱ ԳՅԹԻ, Երևան, 1998: Մ. Ս. Կարապետյան, Հայաստանը 1912-1920 թվականներին: Ուսումնական ձեռնարկ բուհերի համար: Խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Վ. Ա. Դիլոյան: Խ. Արվյանի անվան ԳՊՄՅ, «Տաթև» գիտակրթական համալիր, Երևան, 2003:

վերաբերյալ ականատես-ժամանակակիցների ուսումնասիրություններն ու հուշագրությունները, օտար հեղինակների հայերեն թարգմանված և հրատարակված գրքերը, սփյուռքահայ հեղինակների՝ 1915-1998 թթ. հրատարակված աշխատությունները:

Պատմա-քննական տեսանկյունից ուսումնասիրված, գնահատված ու ներկայացված են հայրենական պատմաբանների հետազոտությունները սկզբնաղբյուրների և փաստաթղթերի հրապարակման, ցեղասպանության ուսումնասիրման, հայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի պատմության վերհանման, ցեղասպանության պատմագրության հարցերի ուսումնասիրման բնագավառներում:

* * *

Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցերի շուրջ վայրագ կեղծարարության դեմ հետևողական պայքարն ունի օրախնդիր նշանակություն: Այդ առումով անգնահատելի է ՀԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ հրատարակված պրոֆեսոր Ավետիս Փափազյանի աշխատության գիտատեսական և գաղափարական-քաղաքական կարևորությունը¹:

Գրքում մերկացնող պարզաբանումներով ներկայացվում են թուրք քաղաքական գործիչների և կեղծագիր-պատմաբանների Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ «տեսակետներն» ու հերյուրանք-մեկնաբանությունները, որոնց իմացությունը խիստ անհրաժեշտ է մեր ընթերցողի համար:

Առաջաբանում հեղինակը նշում է, որ անցած տասնամյակների ընթացքում թուրք պատմագրությունը չարամտորեն աղավաղել և նենգափոխել է 1914-1916 թթ. երիտթուրքերի ցեղասպանության քաղաքականության հետևանքով մեկ ու կես միլիոնից ավելի անմեղ հայերի նահատակման իրողությունը: Թուրք պատմաբանները պնդում են, թե իբր երկրի ներսում բռնկված հայերի ապստամբության հետևանքով կառավարությունը նախաձեռնեց նրանց տեղահանությունը: Ոմանք էլ փորձում են հավատացնել, թե

¹ Ավետիս Փափազյան. Հայերի ցեղասպանությունը թուրք քաղաքական գործիչների հուշագրություններում: ՀԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, Երևան, 2001:

տեղահանությունն իրականացվել է Կովկասյան ճակատում թուրքական քանակի թիկունքն ապահովելու նկատառումով:

Ավելի ուշ կեղծարարներն սկեցին խոսել այն մասին, որ այդ տարիներին երկու ժողովուրդների միջև տեղի են ունեցել սարսափելի բախումներ, որին զոհ են գնացել ոչ միայն հայերը, այլև թուրքերը:

1980-ական թվականներին արդեն թուրք կեղծարարներն սկեցին աշխարհով մեկ աղմկել, թե հայերն են կոտորել թուրքերին և սկեցին մի շարք հուշարձաններ կառուցել «զոհերի» հիշատակին¹:

Ա. Փափազյանը նշում է, որ Թուրքիայում հրատարակվող կեղծագիր-գրքերում շեշտը դրվում է հետևյալ հարցերի վրա՝ հայերը Օսմանյան կայսրությունում վարել են բարեկեցիկ կյանք և երբեք ճնշման չեն ենթարկվել, ոչ մի տարածքում նրանք մեծամասնություն չեն կազմել, Հայաստանը որպես ինքնուրույն պետություն երբեք գոյություն չի ունեցել, հայերը եկվոր ժողովուրդ են և չեն ունեցել ինքնուրույն մշակույթ, Հայկական հարցը անգլո-ռուսական հակամարտության արդյունք է՝ Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտելու համար:

Աշխատության առաջին գլուխը նվիրված է 19-րդ դարի վերջին քառորդին Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած իրադարձություններին մեծ վեզիր Քյամիլ փաշայի տված գնահատականներին ու մեկնաբանություններին: Այդ այն Քյամիլ փաշան է, որը հայտարարել է. «Եթե Եվրոպիո մեջ մեր ծոցը օձ սնուցինք, պետք չէ նույն հիմարությունն անել Ասիական Տաճկաստանի մեջ. ուրեմն այդ հայ ազգը վերացնելու, անհետ և անճիտ ընելու ենք: Եվ այդ ի գլուխ հանելու համար բան չի պակսիր մեզ...»²:

Այնուհետև հեղինակը քաղվածաբար բերում է հայերեն թարգմանություններ Քյամիլ փաշայի հուշագրությունից:

Գրքի երկրորդ բաժինը նվիրված է 1895 թ. Պապը Ալիի ցույցին՝ ըստ մեծ վեզիր Սայիդ փաշայի հուշագրության: Թարգմանաբար բերվում են այդ հուշագրությունից առանձին հատվածներ:

Երրորդ բաժնում ներկայացվում է օսմանիզմի գաղափարախոսությունն ըստ երիտթուրքական գործիչ Ջելալ Նուրիի երկերի:

Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում չորրորդ բաժինը՝ նվիրված Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ Ջեմալ փաշայի հուշագրությանը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 12:

² Նշվ. աշխ., էջ 20:

Նշվում է, որ Թուրքիայի պարտությունից հետո փախուստի մեջ գտնվող Թալեաթն ու Ջեմալը, որոնց 1919 թ. հուլիսի 5-ին Կ. Պոլսի ռազմական արտակարգ ատյանը մահապատժի էր դատապարտել, գրեցին իրենց հուշերը: Այդ երկու ոճրագործներն էլ կաշվից դուրս էին գալիս ապացուցելու, թե իբր իրենք մեղավոր ու հանցավոր չեն եղել հայության բնաջնջման հարցում, որ հայերն են բռնացել թուրքերի վրա և որ իրենց հանդեպ մահվան վճիռը անարդարացի է:

Իր հուշերում Ջեմալ փաշան աշխատել է ցույց տալ, որ հայերը Օսմանյան կայսրությունում ապրել են լավագույն պայմաններում, վայելել մի շարք արտոնություններ: Նա ճիգ է գործադրել հայերի 1915 թ. ողբերգության պատճառները վերագրել Ռուսաստանի վարած քաղաքականությանը:

Երիտթուրք ճիվաղը միակ պատասխանատու է հռչակում պատրիարք Ներսես Վարժապետյանին, որը Սան Ստեֆանո գնաց հայերի անկախության հարցում խնդրելու ցարի հովանավորությունը, և այդ քայլով հայերը վերջնականապես զրկվեցին «հավատարիմ ազգի» իրենց համարումից:

Բացահայտելով տիրահռչակ փաշայի կեղծիքը, Ավետիս Փափազյանը հիշեցնում է, որ պատրիարքը ճարահատյալ Սան Ստեֆանո էր մեկնել ոչ թե անկախություն հայցելու, այլ ինչ-որ չափով վերջ դնելու հայերի հանդեպ կատարվող ճնշումներին, հարստահարումներին ու խտրականությանը¹:

Ջեմալ փաշայի կարծիքով 1894-1896 թթ. իրադարձությունները հետևանք էին հայերի ապստամբությունների, որոնք հանգեցրին հայթուրքական ընդհարումների: Նա դատապարտում է այդ տարիներին Աբդուլ Չամիդի վարած արյունոտ քաղաքականությունը, մոռանալով, ինչպես Ա. Փափազյանն է գրում, որ հետագայում երիտթուրքերն ամբողջապես որդեգրեցին այդ քաղաքականությունը և իրենց դաժանությամբ գերազանցեցին սուլթանին²:

Չեղինակը ցույց է տալիս Ջեմալ փաշայի կեղծիքը նաև 1909 թ. Ադանայի կոտորածի հարցում, երբ փաշան փորձում է հանցանքը հեռացնել երիտթուրքերի վրայից և այն զցել հնչակյան Մուշեղ եպիսկոպոսի ու Ադանայի նահանգապետի վրա:

Բացահայտելով Ջեմալ փաշայի նենգափոխումը պատերազմի ժամանակ հայերի տեղահանության հարցում, որը ներկայացվում է հարկադրական ռազմական անհրաժեշտություն կապված թուրքական բանակի թիկունքի

ամրապնդման հետ, Ա. Փափազյանը եզրակացնում է, որ ընդհանրապես արևմտահայությանը վերաբերող նրա տեսակետները կեղծ են, խեղաթյուրված և չեն համապատասխանում իրականությանը³:

Աշխատության հինգերորդ բաժինը վերաբերում է Թալեաթ փաշայի հուշերին: Ինչպես տեղեկացնում է հեղինակը՝ 1942 թ. թուրքական կառավարության նախաձեռնությամբ Բեռլինից Ստամբուլ է տեղափոխվում Չայոց ցեղասպանության գլխավոր հանցագործներից մեկի՝ Թալեաթ փաշայի անարգ ու երիցս նզովյալ աճյունը և թաղվում այսպես կոչված Չավիտյան ազատության պանթեոնում:

1946 թ. Ստամբուլում լույս է տեսնում Թալեաթ փաշայի հուշերը, որը փաստորեն հիմնականում վերաբերում է Չայկական հարցի պատմությանը:

Չեղինակի արտահայտությամբ՝ հուշագրողը կաշվից դուրս է գալիս ապացուցելու, որ ինքը մեղավոր ու հանցավոր չէ հայերի բնաջնջման հարցում, որ հայերն իրենք են բռնություն գործադրել թուրքերի վրա և որ 1919 թ. Կ. Պոլսի ռազմական արտակարգ ատյանի արձակած մահվան դատավճիռն իր և իր ընկերների նկատմամբ անարդարացի է⁴:

Թալեաթը գրում է, թե իբր ինքը կտրականապես դեմ է եղել հայերի տեղահանության մասին օրենքին և պայքարել է դրա գործադրման դեմ, իսկ երբ այն, այնուամենայնիվ, մտել է գործողության մեջ, իբր ինքը խստագույնս պահանջել է, որ տարագրվող ժողովրդին պաշտպանելու համար զինվորական ջոկատներ ուղարկվեն, իսկ ոճրագործները պատժվեն⁵:

Նման պնդումները որակելով իբրև իրականության կատարյալ խեղաթյուրում, Ա. Փափազյանը հատվածներ է բերում Թալեաթի 1915 թ. սեպտեմբերի 9-ի, 16-ի և նոյեմբերի 23-ի գաղտնի հեռագրերից ու հրահանգներից՝ նահանգներում տարագրված հայերին բնաջնջելու վերաբերյալ, որոնք լիովին պարզում են նրա հանցանքի իրական չափերը:

Թալեաթը գրում է նաև, որ ըստ էության զինվորական նախազգուշական միջոցառում հանդիսացող տեղահանումը անխիղճ, աննկարագիր մարդկանց պատճառով ստացել է ողբերգական կերպարանք, և ինքը նպատակ չունի թաքցնելու այդ գործերի տգեղությունը⁶:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 93:

² Նշվ. աշխ., էջ 97:

³ Նշվ. աշխ., էջ 99:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 101:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 86:

² Նշվ. աշխ., էջ 89:

Թալեաթ փաշայի հուշերի վերլուծությունը Ա. Փափազյանին հանգեցնում է այն եզրակացության, որ արևմտահայությանը վերաբերող նյութերը միտումնավոր աղավաղված են և չեն համապատասխանում իրականությանը: Նա խիստ կասկածանքի տակ է դնում նաև հուշերի հեղինակի ինքնության հարցը, հայտարարելով, որ միգրացիոն Թալեաթն ունեցել է օրագրություն կամ հուշերի ձևով շարադրված էջեր, բոլոր դեպքերում հրատարակիչները նենգ նպատակներով ընդարձակել են դրա ծավալը, խմբագրել և կցել շինծու «փաստաթղթեր»:

Հուշագրության վերջում Թալեաթն ավելացնում է, որ ինքն ամեն ինչ արել է ազգի շահերից ելնելով, ուստի գիտի, որ պիտի մեռնի դրա համար: Նա իր արժանի պատիժն ստացավ հայ վրիժառու Սողոմոն Թեհլիրյանի ձեռքով՝ գնդակահարվելով Բեռլինում, 1921 թ. մարտի 15-ին:

Ա. Փափազյանի գրքին կից հավելվածում զետեղված են թուրքերեն մի շարք փաստաթղթերի թարգմանություններ:

*
* * *

Գիտական մեծ կարևորություն ունի Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ մատենագիտական բնույթի աշխատանքների հրատարակումը, որը ցեղասպանության մի ուրույն ու դժվարին բնագավառ է:

Արևմտյան երկրների գիտական հասարակայնությանը և ընթերցող զանգվածներին Մեծ եղեռնի պատմությանը ծանոթացնելու առումով խիստ կարևոր նշանակություն ունի պրոֆ. Ռ. Գ. Հովհաննիսյանի անգլերեն լեզվով դեռևս 1978թ. հրատարակված և 1980թ. վերահրատարակված մատենագիտությունը¹: /Պրոֆեսոր Ռիչարդ Հովհաննիսյանի կազմած մատենագիտության Առաջաբանի, Նախաբանի և Ներածության հայերեն թարգմանության ձեռագիրը մեզ է տրամադրել Վալտեր Դիլոյանը, որին հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը/:

Այն բաղկացած է երկու մասից. առաջին մասը պարունակում է Հայաստանի Հանրապետության Կենտրոնական պետական պատմական արխիվի, 1912 թ. Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորած պատվիրակության,

երուսաղեմի Հայոց պատրիարքության, Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության դիվաններում պահվող նյութերը՝ համապատասխանաբար երևանում, Փարիզում, Երուսաղեմում և Բոստոնում (ԱՄՆ) գտնվող, ինչպես նաև Ավստրո-Հունգարիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Մեծ Բրիտանիայի և ԱՄՆ-ի արխիվներում պահվող և Մեծ եղեռնին վերաբերող նյութերը: Մատենագրության կազմողը նշում է, որ դրանք թվով կազմում են «մի քանի հարյուր հազար»:

Մատենագիտության երկրորդ մասը պարունակում է արևմտյան լեզուներով և թուրքերենով հրատարակված աշխատությունների լայն ընտրանի՝ փաստաթղթերի ժողովածուներ, ոչ հայ ականատեսների վկայություններ, զինվորականների պատմածներ, քաղաքական և քարոզչական բնույթի երկասիրություններ, նպաստամատույց կազմակերպությունների զեկուցագրեր, Հայկական և Արևելյան հարցերի վերաբերյալ գիտական աշխատություններ, թուրքական մեկնաբանություններ և ինքնարդարացումներ, հայ վերապրողների հուշեր և ուսումնասիրություններ արևմտյան լեզուներով: Բնականաբար, մատենագիտության մեջ տեղ չեն գտել ամսագրային և լրագրական մեծաթիվ հոդվածներն ու նյութերը, որոնք մեծապես կծանրաբեռնեին մատենագիտությունը, ուստի հեղինակը խորհուրդ է տալիս, որպեսզի սմանաբնույթ նյութերից օգտվելու համար օգտագործվեն պարբերական մամուլի ուղեցույցներից և լրագրերի տարեկան ցուցակներից:

Մատենագիտությանը նախորդում են ՄԱԿ-ում ԱՄՆ-ի նախկին դեսպան Հենրի Կաբոտ Լոջի համառոտ առաջաբանը, որտեղ խրախուսվում է այդ արժեքավոր նախաձեռնությունը, Մասաչուսեթսի Իրանդեիս համալսարանի նախագահ Աբրամ Լ. Սաքարի նախաբանը և Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյանի ներածությունը: Ինչպես ճիշտ նկատում է Աբրամ Լ. Սաքարը, Ռիչարդ Հովհաննիսյանի ներածությունը գրված է խիստ զուսպ: Բայց այն նաև մեղադրական մի անաչառ ակտ է: Վկայակոչելով Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Հայկական հարցի արդար լուծման և հայոց հայրենիքը թուրքական տիրապետությունից ազատագրելու և թուրքական զազանությունները դատապարտելու վերաբերյալ 1915 թ. մայիսի 14-ի Անտանտի երկրների հայտարարությունը, Լոյդ Ջորջի, Արիստիդ Բրիանի, Ժորժ Կլեմանսոյի, Ստեֆան Պիշոնի, Ամերիկյան գործիչների հայտարարությունները, Ռիչարդ Հովհաննիսյանը գրում է. «Ճակատագրի հեզմանքով, այս դիպուկ դիտարկումներից զատ, որոնք վերաբերում են հայ ազգաբնակչության անողորմ ոչնչացմանը, մարդկության խիղճը չի ցնցվի առիավետ: Եվրոպական տերությունները, ինչպես և Միացյալ Նահանգները,

¹ Richard G. Hovhansian, *The Armenian Holocaust: A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres, and Disperation of the Armenian People, 1915-1923*. Armenian Heritage Press. National Association for Armenian Studies and Research. Cambridge, Massachusetts. Second (Revised) Printing, 1980.

վերջին հաշվով ապացուցեցին, որ չէին կամենում իրենց ուսերին վերցնել բարոյական պատասխանատվություն՝ կանգնեցնելու հանցագործներին արդարադատության առջև, կամ կենսագործելու խաղաղության լայնորեն հռչակված ծրագրերը, այդպիսով հող նախապատրաստելով ներկա դարում նոր և հավասարապես սահմակեցուցիչ վարչակարգերի և ցեղասպանական ակտերի համար: Անսկզբունքայնության քաղաքականությունը հայերին տրված երաշխիքներն ի չիք դարձրեց: Փախստականների առջև փակվեց տունդարձի ճանապարհը: Բացառությամբ նրանց, ովքեր հաստատվեցին Անդրկովկասի հայկական փոքր պետության մեջ, մյուսները սփռված մնացին Սիջին Արևելքում, Եվրոպայում և Ամերիկայում: Ժամանակի ընթացքը և ռազմավարական գեոպոլիտիկական դիրքը, որ սահմանվեց Թուրքիայի համար գերտերությունների հաշիվներում երկրորդ աշխարհամարտից հետո, էլ ավելի դուրս մղեցին Հայկական հարցը դիվանագիտության ոլորտից: Պաշտոնյաների նոր սերունդը, անգամ նրանք, ովքեր իրազեկ են ժամանակակից պատմությանը և Մերձավոր Արևելքի գործերին, այժմ կարծես թե անտեղյակ են, կամ անտարբեր ցեղասպանության նկատմամբ, մինչև իսկ որոշ անհատներ ընդունել են պատերազմի ժամանակի դժվարությունների թուրքական տրամաբանական հիմնավորումների ստանդարտը և հայերին ոչնչացնելու նախօրոք մտահղացված սխեման: Դժբախտաբար, որոշ գրողներ և անհատներ, ովքեր կառավարությունում կարևոր պաշտոններ ունեն, ավելացնում են վիրավորանքը ցեղասպանության հարցում, օգտագործելով այնպիսի արտահայտություններ, ինչպես «կարծեցյալ կամ «հավակնող», թեև այս երկրի պետական արխիվները հազեցված են ողբերգական խորության և դժնի հանցագործության վկայություններով»¹:

Ի տարբերություն ԳՖԳ-ի կառավարության, որը տարանջատվելով հանդերձ հիտլերյան վարչակարգից, ընդունեց կոլեկտիվ մեղքի իր բաժինը և վարձահատույց եղավ սպանվածների համար, թուրքական կառավարությունը մերկապարանոց հերքում է հայերի ցեղասպանությունը, օգտվելով այն հանգամանքից, որ գեոպոլիտիկական նկատառումներով «հարկադրում» են արևմտյան տերություններին լռելայն համաձայնվել թուրքական ձեռնածություններին: Ռիչարդ Հովհաննիսյանի հրատարակած մատենագիտության նպատակն է պատռել այդ չարաշուք անտարբերության շղթան և ցուցադրել Թուրքիայի իսկական դեմքը: Թուրքիայի Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ գրաված ներկա անպատկառ դիրքորոշումը և

¹ Նույն տեղում, էջ 14-15:

նրա փաստական շրջափակումը ցույց են տալիս, որ նա եղել է, կա և մնում է վաղեմի թուրքական քաղաքականության ջերմեռանդ երկրպագուն ու ժառանգորդը: Այդ տեսանկյունից առավել քան հրատապ է հիշյալ մատենագիտության նշանակությունը: Շատ ճիշտ է նկատում Աբրամ Լ. Սաքարը, որ «Հավասարապես ծանր պատասխանատվություն պիտի կրեն նաև մի կողմ կանգնածները, հոետորները, որոնց խղճահարությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ երեսպաշտական տափակություն»¹:

ՀԳԱԱ հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի կենտրոնը հրատարակել է «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում /1894-1923 թթ./» մատենագիտությունը²:

Նրա կազմողներն են Ա.Հ.Հարությունյանը և Գ.Բ.Սկրտչյանը, խմբագրական կոլեգիայի անդամներն են Գ.Բ.Ղարիբջանյանը /գլխավոր խմբագիր/, Հ.Մ.Պողոսյանը և Վ.Խ.Ալեքսանյանը:

Ինչպես իրավագիտորեն նշված է կազմողների խոսքում, Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրման բնագավառում հսկայական աշխատանք է կատարված, մինչդեռ նրա պատմության մատենագիտությունը դուրս է մնացել գիտական ուսումնասիրությունների շրջանակներից:

Մատենագիտությունն ընդգրկում է հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն և իտալերեն հրատարակված փաստաթղթերի ժողովածուներ, հուշագրություններ, մենագրություններ, հողվածներ և տարաբնույթ այլ աշխատություններ: Հայերեն լեզվով հիշատակված է 551, ռուսերեն՝ 141, օտար լեզուներով՝ 455, ընդհանուր առմամբ՝ 1147 առում և աշխատություն:

Վերջում տրված են անձնանունների և տեղանունների ցանկեր:

Մեծ եղեռնին նվիրված մատենագիտական գրականության ստեղծման ճանապարհին կարևոր քայլ է ակադեմիկոս Մ.Գ.Ներսիսյանի խմբագրությամբ հրատարակված «Հայոց 1915-1916 թթ. ցեղասպանությունը: Մատենագիտություն» աշխատությունը, որը կազմել են ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի և ֆունդամենտալ գրադարանի աշխատակիցներ Ռ.Բաբաջանյանը և Ն.Դերոյանը, Մ.Կարապետյանը և Մ.Հովհաննիսյանը³:

Ինչպես նշված է պրոֆ. Մ.Գ.Ներսիսյանի խմբագրական խոսքում, սույն համառոտ մատենագիտությունը նպատակ ունի Մեծ եղեռնի պատմության

¹ Նույն տեղում, էջ 11-12:

² Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում /1894-1923թթ./, Երևան, 1993:

³ Հայոց 1915-1916թթ. ցեղասպանությունը: Մատենագիտություն: Երևան, 1995:

հարցերով զբաղվող մերօրյա գիտաշխատողներին և դրանով հետաքրքրվողներին ներկայացնել հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն հրատարակությունների առավել կարևոր մասը:

Մատենագիտության առաջին բաժնում ընդգրկված են 1915-1964, երկրորդ բաժնում՝ 1965-1995թթ. հրատարակված հայերեն՝ 540, ռուսերեն՝ 141, անգլերեն՝ 103, ընդհանուր առմամբ՝ 784 ամուն աշխատություններ:

Վերջում տրված են մի շարք կարևոր հրատարակությունների անվանաթերթերի լուսանկարները, օգտագործված մատենագիտության և անձնանունների ցանկեր:

Երկու մատենագիտություններն էլ օգտակար ուղեցույց են Հայոց ցեղասպանության պատմության հետազոտողներին համար:

Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ ռուսերենով հրատարակված գրականության մեծարժեք մատենագիտություն է հրատարակել Հայկական հարցի և Գենոցիդի ուսումնասիրման կենտրոնը¹: Գրքում ներկայացված է 1877-1917 թթ. ընթացքում Հայկական հարցին և Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված ռուսերեն հրատարակված աշխատությունների, փաստաթղթերի ժողովածուների և պարբերական մամուլի նյութերի մատենագիտական ցանկը:

Գիրքը բաղկացած է երկու մասերից՝ ա/ Գրքեր, բ/ Ամսագրեր և թերթեր, ինչը առավել հարմար է դարձնում նրա օգտագործումը: Վերջում զետեղված է հեղինակների, կազմողների, խմբագիրների, գրախոսների, թարգմանիչների, ինչպես նաև անանուն աշխատությունների անվանացանկ: Ընդարձակ ներածականում, ընդգծելով մատենագիտական բնույթի աշխատությունների գիտական հույժ կարևորությունը և մատենագիտական ցանկերը համարելով ցանկացած գիտական հետազոտության սկսման նեցուկ և նախապայման, Պետրոս Հովհաննիսյանը համոզմունք է հայտնում, որ խնդրո առարկա մատենագիտությունը անպայմանորեն կնպաստի հիմնահարցի շուրջ պատմական գիտության զարգացմանը: Նա զարգացնում է այն ուշագրավ միտքը, թե 1878 թվականից հետո Հայկական հարցը դառնալով միջազգային քաղաքականության օբյեկտ, սերտորեն զուգակցվեց «հայերի

ցեղասպանություն» հասկացության հետ և պատահական չէ, որ այդ հիմնահարցերին նվիրված ուսումնասիրությունները հաճախ դժվար է տարանջատել, իսկ որոշ դեպքերում էլ նրանք հանդես են գալիս իբրև մեկ ամբողջություն: Այդ է պատճառը, որ տվյալ մատենագիտության մեջ նրանք ներկայացված են միասնաբար¹:

Ներածության մեջ Պ. Հովհաննիսյանը բնութագրում է հիմնահարցի շուրջ մատենագիտական աշխատանքների ստեղծման անցած ճանապարհը, նշում դժվարությունները, բարձր գնահատում դրանցից ամենարժեքավորները: Արձանագրելով, որ դժվար է մատնացույց անել 19-րդ դարի 70-ական թվականներից մինչև 1917 թվականը Ռուսական կայսրությունում հրատարակված որևէ ամսագիր կամ թերթ, որն չդատապարտեր թուրքական կառավարության պանիսլամական և պանթուրքական հանցագործ քաղաքականությունը հայ ժողովրդի դեմ, ներածականի հեղինակը դրվատանքի խոսք է ուղղում մատենագետ Մանուշակ Բոզդանյանի հասցեին, որը նշանավոր հայագետ Կ. Էզովի գիտական ղեկավարությամբ հրատարակության պատրաստեց 2586 միավոր պարունակող մատենագիտական ցանկ: Նրանում ընդգրկված էին 19-րդ դարում ռուսական մամուլի 248 օրգաններում Հայաստանին և հայերին վերաբերող նյութեր, որոնց մի զգալի մասը նվիրված էր խնդրո առարկա հիմնահարցերին: Ցավոք, ինչպես նշում է Պ. Հովհաննիսյանը, այդ չափանշանը կարևոր աշխատանքի հետազոտական ազդեցություն անհայտ մնաց:

Ներածականի հեղինակը կարևորում է Փարիզի Նուբարյան գրադարանի ձեռագրապահ Ա. Սալմաստյանի «Հայկական մատենագիտություն» արժեքավոր աշխատանքը, որը հրատարակվեց Փարիզում 1946-ին և վերահրատարակվեց 1969-ին: Այն Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ եվրոպական լեզուներով գրականության համահավաք ուղեցույց ստեղծելու առաջին փորձերից մեկն էր²:

Պատշաճ գնահատական է տրվում ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ լույս տեսած «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում» փաստաթղթերի և նյութերի ռուսերեն ժողովածուում զետեղված հայերեն, ռուսերեն և օտար լեզուներով գրականության համառոտ մատենագիտությանը, որի կազմողներն են Ն. Դերոյանը, Ա. Նազիկյանը և Ռ. Սահակյանը: Առաջին հրատարակությունը (1966 թ.) ընդգրկում է 180

¹ Армянский вопрос. Геноцид армян. Библиография литературы на русском языке (1877-1997). Составители П. О. Оганесян, Э. А. Бабаян. Ответст. редактор и автор предисловия П. О. Оганесян. Редактор Э. Т. Данегян, Центр Изучения Национального Вопросы и Геноцида. Ереван, Хоск, 1998. 316 с.

¹ Նշվ. աշխ., էջ 9:

² Նույն տեղում:

հայերեն, 55 ռուսերեն և 206 արևմտաեվրոպական, երկրորդը՝ (1982 թ.) 435 հայերեն, 100 ռուսերեն և 335 արևմտաեվրոպական լեզուներով հրատարակված գրքեր ու հոդվածներ: Տարակույս է հայտնվում, որ ժողովածուի հայերեն հրատարակությունից (1991 թ.) հիշյալ արժեքավոր մատենագրությունը դուրս է մնացել:

Նշվում են 1970-ական թվականների կեսերին սփյուռքում լույս տեսած մի շարք մատենագիտական ցուցակներ, որոնց հեղինակներն են Վրեժ Ներսիսյանը, Բրուկ Մինասյան-Օպլամազյանը, Աննա Ավագյանը և ուրիշներ: Ընդգծվում է, որ այդ ցուցակները օգտակար եղան հետագա աշխատանքի համար:

Ավելի ուշ շրջանի հրատարակություններից կարևորվում են Լևոն Վարդանի «15 թվականի տարեգրությունը հայոց պատմության մեջ (1915-1925), «Բեյրութ», 1975» և Տիգրան Գևորգյանի «Համառոտ մատենագիտություն Մեծ Եղեռնի (արտասահմանյան հեղինակներ), Կահիրե, 1980), որոնցից առաջինն ընդգրկում է 280, երկրորդը՝ 243 միավոր: Հատկապես արժևորվում է վերջին գիրքը՝ իբրև տվյալ բնագավառի լավագույններից մեկը և ցավ է հայտնվում, որ այն առ այսօր չի նկատվել ուսումնասիրողների կողմից¹:

Պ. Հովհաննիսյանը միայն Հայոց ցեղասպանության (1915-1923 թթ.) պատմությանը նվիրված մատենագիտություններից առավել հաջողվածը համարում է Ռիչարդ Հովհաննիսյանի կազմած «The Armenian Holocaust»-ը, որի առաջին հրատարակությունը լույս տեսավ 1978, երկրորդը՝ 1980-ին, Քեմբրիջում: Ներածականի հեղինակի բնութագրմամբ այն կատարված է պրոֆեսիոնալ բարձր մակարդակով և գիտական մատենագիտության դասական օրինակ կարող է ծառայել: Աշխատանքը բաղկացած է երկու մասից: Առաջինը ներկայացնում է արխիվային նյութերի ցանկը, երկրորդը՝ առավելապես անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն և թուրքերեն 460 աշխատություններ:

Հեղինակը ուշադրության արժանի է համարում նաև Գեորգի Պալջյանի Մոնրեալում 1985 և 1987 թթ. հրատարակած երկու մատենագիտությունները:

Չափազանց բարձր գնահատական է տրվում հայկական մատենագիտության առաջատար մասնագետ Հակոբ Անասյանի կազմած «The Armenian Question and the Genocide of the Armenians in Turkey. Los

¹ Նշվ. աշխ., էջ 10-11:

Angeles, 1977, 1983» գրքին, որը պարունակում է 662 անուն ռուսերեն հրատարակություններ: Այն հրատարակված է ռուսերեն և անգլերեն:

Վերջին տարիներին լույս տեսած մատենագիտական հրատարակություններից Պ. Հովհաննիսյանն առանձնացնում է Տիգրան Գևորգյանի և Հակոբ Անասյանի՝ 1995-ին Կահիրեում հրատարակված «Армянский вопрос и армянские погромы. Опыт полного библиографуса» 300 էջանոց գիրքը, որը հիմք է դնում հետագա մեծ աշխատանքի:

Բարձր գնահատելով Արման Կիրակոսյանի կատարած մեծ ու շնորհակալ աշխատանքը հիմնահարցի մատենագիտության բնագավառում, Պ. Հովհաննիսյանը արժևորում է հատկապես նրա՝ Մոսկվայում հրատարակած մատենագիտական ցանկերը և մասնավորապես՝ «Армянский вопрос. 1878-1983՝.» աշխատանքը: Այն բաղկացած է չորս բաժիններից, որոնցից երրորդը վերաբերում է մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանին՝ 1914-1920 թվականների և որտեղ ներկայացված է 353 միավոր գրականություն:

Հեղինակը բարձր է գնահատում Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի Գիտական տեղեկատվության կենտրոնի կատարած նշանակալի աշխատանքը՝ հատկապես թուրքական մամուլից հայոց պատմության վերաբերյալ նյութերի թարգմանության և հրատարակման գործում:

Պ. Հովհաննիսյանը ուշադրության արժանի է համարում Լևոն Վարդանի «Հայոց պատմության Տասնհինգ թվականը թուրքական մատենագիտության մեջ» աշխատությունը²: Հեղինակի գնահատմամբ այն ոչ միայն մատենագիտական ցանկ է, այլ նաև նախորդ մատենագիտությունների վերլուծություն³: Գնահատվում են նաև Ռուբեն Ադալյանի, Համո Վասիլյանի, Ֆ. Պարոնյանի, Վահագն Դադոյանի, Վրեժ Ներսիսյանի հրատարակությունները խնդրո առարկա բնագավառում:

Հեղինակը լավագույն հրատարակություններից մեկն է համարում ՀԳԱԱ Գիտական տեղեկատվության կենտրոնի 1993 թ. հրատարակած մատենագիտությունը (կազմողներ՝ Ա. Հարությունյան, Գ. Սկրտչյան):

Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության մի ինքնատիպ մատենագիտություն է Ա.Պողոսյանի և Կ.Պողոսյանի բազմահատոր աշխատության 4-րդ հատորը, որը միավորների թվով և լեզվական բազմազա-

¹ Библиография литературы на русском языке. ЦНИ АН Арм. ССр, Ереван, 1985.

² «Հայկական հայագիտական հանդես», հ. 15, Բեյրութ, 1995:

³ Նշվ. աշխ., էջ 15:

նությանը, ինչպես հեղինակներն են նշում՝ նախադեպ չունի: 434 էջանոց այդ յուրատեսակ մատենագիտությունը բովանդակում է 5217 միավոր¹:

Աշխատանքը կատարված է մատենագիտական հանրագիտարանի սկզբունքներով, այսինքն առավել նշանակալից հրապարակներում եղած կարևորագույն կարծիքներն ու տեսակետները համառոտակի ներկայացնելու միջոցով ստեղծված է հիմնահարցի պատմագրության յուրատեսակ համայնապատկեր:

Անտարակույս, հատորը Հայկական հարցի և Հյուսիս ցեղասպանության պատմության մատենագիտության բնագավառի ամենանշանակալի երևույթներից մեկն է:

* * *

Հայոց 1915-1916 թվականների ցեղասպանությունն ըստ ամենայնի ներկայացված է «Հայկական հարց» հանրագիտարանում²: Այստեղ «Ցեղասպանություն» առանձին բառ-հոդվածում /հեղինակ՝ Յ.Հակոբյան/ տրված է այդ հասկացության ընդհանուր բնորոշումը, բերված են բնորոշ օրինակներ³:

«Մեծ Եղեռն» հոդվածում տրված է 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանության պատմության սեղմ շարադրանքը: Հոդվածի վերջում բերված է Մեծ եղեռնը ներկայացնող հիմնական գրականության համառոտ ցանկ⁴:

«Մեծ Եղեռնի արտացոլումը արվեստում» ծավալուն հոդվածում /հեղինակներ՝ Լ.Չուգասյան, Ս.Լեյլոյան, Ս.Մանուկյան, Հ.Սարգսյան, Ռ.Աթայան, Բ.Հովակիմյան, Ս.Հարությունյան/ եղեռնը ներկայացված է արվեստի ամենատարբեր՝ կերպարվեստի, մոնումենտալ արվեստի, երաժշտության, թատրոնի, կինոյի բնագավառներում: Հոդվածը հագեցած է 40-ից ավելի նկարներով⁵:

¹ Ստեփան Պողոսյան, Կարո Պողոսյան, Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմություն: Հատոր չորրորդ: Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության մատենագիտություն, Երևան, 2000:

² Հայկական հարց Հանրագիտարան, Երևան, 1996:

³ Նշվ. աշխ., էջ 448-449:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 303-309:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 309-327:

Առանձին հոդվածով ներկայացված է «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուն /խմբագիր՝ Ս.Ներսիսյան/ իբրև հայրենական պատմագրության մեջ հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ փաստավավերագրական նյութերի առաջին հրապարակում: Հոդվածի հեղինակն է Ռ.Սահակյանը:

Ընդարձակ հոդված է նվիրված Հայկական հարցի և հայերի ցեղասպանության արտացոլմանը գեղարվեստական գրականության մեջ: Ներկայացված են հայ նախահեղափոխական, խորհրդային գրականությունը, ֆրանսիական, ամերիկյան, անգլիական, գերմանական, ավստրիական, բուլղարական, լեհական, սերբական, իսպանական գրականությունը:

Առանձին հոդվածներով ներկայացված են Վանի, Շապին-Պարահիսարի, Մուշի, Սասունի, Շատախի, Մուսա լեռան, Ռերֆայի հերոսամարտերը:

«Առաջին համաշխարհային պատերազմը և Հայաստանը» ընդարձակ հոդվածի հեղինակն է Ա.Կիրակոսյանը¹:

«Հայկական հարցը և հայերի ցեղասպանությունը պատմագրության մեջ» հոդվածի հեղինակն է Ն.Սարուխանյանը²:

Հանրագիտարանը պարունակում է Հայոց Մեծ եղեռնին վերաբերող նաև այլ հոդվածներ:

* * *

Հայոց ցեղասպանության հարցերի ուսումնասիրման պարբերականությունն ու շարունակականությունն ապահովելու, ցեղասպանագիտության բնագավառի նորությունները, ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացները ընթերցողին ներկայացնելու առումներով անգերազնահատելի է ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի գիտական պարբերականի դերն ու նշանակությունը³: Պարբերականն ունի Հայոց ցեղասպանության արդի և տեսական խնդիրների, ժողովրդագրության,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 41-44:

² Նշվ. աշխ., էջ 256-262:

³ Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր: Գիտական աշխատություններ: ՀԳԱԱ ՀԳԹԻ: Խմբագրական հանձնախմբի նախագահ՝ Լ.Ա.Բարսեղյան: Պարբերականը լույս է տեսնում 1995-ից:

փաստագրության, ցեղասպանության պատմագրության, պատմական ակնարկների, ցեղասպանությունը և եկեղեցին, ցեղասպանությունը և մշակույթը, հուշագրության, հրապարակումների, նոթերի, վկայությունների, ռեֆերատային տեղեկատվության, բանավիճային, ցեղասպանությունը և սփյուռքը, Մեծ հայասերների և այլ բաժիններ:

Պարբերականի նյութերին կից հրատարակվում են հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն ամփոփումներ:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՕՏԱՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Հայ ժողովրդի ճակատագիրը խորապես մտահոգել է նորվեգացի աշխարհահռչակ բևեռախույզ, գիտնական Ֆրիտյոֆ Նանսենին: Մեծ գիտնականը տարբեր առիթներով անդրադարձել է Հայկական հարցին, գրել գրքեր, հոդվածներ, ճառեր արտասանել: Նա 1925թ. ամռանը, որպես Ազգերի լիգայի հատուկ հանձնաժողովի նախագահ, որը պետք է ուսումնասիրեր 50 հազար հայ գաղթականների Սարդարապատի շրջանում տեղավորելու հարցը, եղավ Հայաստանում և վերադարձին գիրք գրեց Հայաստանից ու հայ ժողովրդից իր ստացած տպավորությունների մասին:

Հայ ժողովրդի մասին ջերմ սիրով ու նուրբ դիտողականությամբ գրված այդ գիրքը¹ պարունակում է նաև անդրադարձներ հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի և, մասնավորապես, հայոց ցեղասպանության մասին:

Ուրույն մեկնաբանություններով հայոց պատմության շարադրանքը հասցնելով մինչև 19-րդ դարի վերջերը, Ֆ. Նանսենը դիպուկ բնորոշում է տալիս Աբդուլ Համիդին, գրելով, որը գահ բարձրանալուց /1876թ. օգոստոսի 13/ հետո նա շուտով ապացուցեց, որ ինքը հարյուրամյակների ընթացքում Թուրքիայի ունեցած սուլթաններից ամենալպիհը, նենգն ու դաժանն էր: Նա համակված էր հայերի նկատմամբ անհագ ատելությամբ, որովհետև նրանց համարում էր Թուրքիայի գործերում մեծ տերությունների միջամտության կարևոր պատրվակներից կամ պատճառներից մեկը:

Մերկացնելով մեծ տերությունների դավաճանական դիրքորոշումը հայ ժողովրդի նկատմամբ 90-ական թվականներին, որոնց թողտվության պայմաններում ընթացան կոտորածները, մեծ մարդասերը գրում է .«Այսպիսին է եվրոպան: Ըստ հին հունական մի առասպելի, նա թույլ էր տվել, որ մի ցուլ մոլորեցնի իրեն: Միշտ չէ, որ մարդ կարող է հպարտ զգալ իրեն որպես եվրոպացի»²:

Աշխատության «Հայերը քսաներորդ դարում» գլուխը Նանսենը սկսում է այն դատողությամբ, որ Թուրքիայում «լիբերալ» երիտասարդ թուրքերի

¹ Ֆրիտյոֆ Նանսեն, Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքը, Երևան, 1993:

² Նշվ. աշխ., էջ 133:

«Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութիւնը աճում էր և դաշնակցել էր հայերի հետ, որոնք այս շարժմանը բերում էին ուժ, ունայնութիւն, հեռատեսութիւն և նրա վերջնական հաղթանակի գործում մեծ ավանդ մտցրին/ընդգծումն իմն է-Մ. Կ./¹:

1908 թվականի հուլիսին տեղի ունեցած երիտթուրքական հեղափոխության հաղթանակից հետո, ինչպես գրում է Նանսենը, հաստատվեց մի լիբերալ սահմանադրութիւն, որը հավասար իրավունք էր տալիս բոլոր ցեղերին ու դավանանքներին: Ամբողջ կայսրութեան մեջ ուրախութիւնը մեծ էր: Կոստանդնուպոլիսը լուսավորված էր, բանտերի դռները բացվել էին: Ժողովուրդը շարքերով գնում էր 1896 թվականին կոտորված հայերի մեծ գերեզմանոցը: Մահմեդական առաջնորդները գովաբանեցին զոհվածներին, որպես ազատության մարտիրոսներ:

Բայց, շարունակում է հեղինակը, հայերի բերկրանքը երկար չտևեց: «Թեև երիտասարդ թուրքերի նոր ղեկավարները կրոնական նախապաշարումներից ազատ էին, եթե չասենք անկրոն, բայց շուտով պարզվեց, որ նրանց նպատակն էր հիմնել թուրքական գերիշխանութիւն՝ հնարավորին չափ քիչ զիջումներ անելով ոչ թուրք ազգաբնակչությանը, ինչպիսի դավանանքի էլ նրանք լինեին, լինեին արաբներ, քրդեր, հայեր, հույներ և այլ ազգութիւններ: Ամբողջ կայսրութեան մեջ խոսակցական լեզուն լինելու էր թուրքերենը: Դայերի նկատմամբ երախտագիտութիւնը ազատության պայքարում նրանց օգնության համար, կարող էր շատ կարճ տևած լինել/ընդգծումն իմն է -Մ. Կ./ »²:

Այնուհետև նա պատմում է այն մասին, որ 1909թ. ապրիլին Արդուլ Չամիլը փորձեց զինվորական հեղաշրջման միջոցով վերահաստատել իր իշխանութիւնը, և մի քանի օր երիտասարդ թուրքերի արյունն էր հոսում, սակայն շուտով մայրաքաղաքի պատերի տակ հայտնվեց Մահմեդ Շեքեթ փաշայի գլխավորած բանակը: Քանի որ սուլթանը նշանակված ժամին կապիտուլյացիայի չենթարկվեց, Ստամբուլը շրջապատվեց, և սկսվեց կատաղի մի կռիվ: Դեղինակը շեշտում է, որ այդ կռիվ ժամանակ հայ կանայք և երեխաներն օգնում էին երիտասարդ թուրքերի զորքերին՝ հրանոթները դիրքերի մեջ քաշելով: Սուլթանի դրակը գրավվեց հարձակումով, նա դուրս բերվեց հարեմի հարկաբաժինների ետևի մի սենյակից և, ահաբեկված, կողքի

¹ Նշվ. աշխ., էջ 139:

² Նշվ. աշխ., էջ 140:

սենյակից լսեց իր մասին դատավճիռը, որով նրան գրկում էին խալիֆի գահից:

Խոսելով 1909թ. Կիլիկիայի կոտորածի մասին, Նանսենը նշում է, որ երբ այստեղ հեռագիր ստացվեց սուլթանի ռազմական հեղաշրջման մասին, երիտթուրքերի հակառակորդ, իմն ռեժիմի կողմնակից մահմեդականները Կիլիկիայի բոլոր քաղաքներում ու գյուղերում թափվեցին հայերի վրա, որոնք շատ էին խանդավառվել իրենց ազատագրումով, կողոպտեցին, այրեցին ու սպանեցին: Նրանց անգթութիւնը ֆանտաստիկ ձևեր ընդունեց, և սպանվեցին մոտ 20 000 հայեր: «Երիտասարդ թուրքերի կառավարության բռնած դիրքը.-այդ կապակցությամբ գրում է Նանսենը.-այս կոտորածների նկատմամբ այնքան էլ պարզ չի երևում, թեև նրանք հրաման տվեցին, որ ջարդերը դադարեցվեն... Ջարդերի հանրահայտ ղեկավարները ենթարկվեցին տույժի, մինչ մի քանի մարդասպանների պատահականորեն ընտրեցին ու կախեցին, որոնց հետ նաև մի քանի հայերի, որոնք զինված դիմադրութիւն էին ցույց տվել՝ պաշտպանելով իրենց ու իրենց ընտանիքները: Այժմ, երբ հաղթանակն ապահովված էր, երիտասարդ թուրքերն իրենց նախկին զենքի ընկերների կարիքն այլևս չէին զգում: Ավելի կարևորը մահմեդական հին թուրքերի զգացմունքները չփրավորելն էր»¹:

Ջարգացնելով իր դատողութիւնները, Նանսենը գրում է, որ շուտով ակներև դարձավ երիտասարդ թուրքերի ծրագիրը՝ հիմնել համաթուրքական մի կայսրութիւն, որտեղ ամենուրեք իշխեր թուրքական լեզուն և ամբողջովին թուրքական կառավարութիւն լիներ: Քրիստոնյաներին, հատկապես հայերին, պետք էր ճնշել, որովհետև նրանք իրենց քաղաքակրթության և բանիմացության մակարդակով շուտով կդառնային երկրի գլխավոր ուժը: Միանգամայն ճիշտ է նկատել հեղինակը, որ թուրքերի պարտութիւնը Բալկանյան պատերազմում էլ ավելի վատացրեց հայ քրիստոնյաների վիճակը, որովհետև եվրոպական Թուրքիայի կորստից հետո հազարավոր թուրք զաղթականներ Մակեդոնիայից ու Թրակիայից եկան Անատոլիա, իրենց հետ բերելով անչափ ատելութիւն դեպի բոլոր քրիստոնյաները, և այդ բանում նրանց դրդում, քաջալերում էր կառավարութիւնը:

Նանսենը, վկայակոչելով իրեն հայտնի փաստաթղթեր, հավաստում է, որ Դայաստանի քրիստոնյա բնակչությանը «նոսրացնելու» հարցը որոշված է եղել նույնիսկ համաշխարհային պատերազմից առաջ: Ըստ նրա, հայ ղեկավարներն զգում էին, թե ինչ է լինելու և դիմում էին տերութիւնների

¹ Նշվ. աշխ., էջ 141:

կառավարություններին: Այդ նպատակով էլ էջմիածնի կաթողիկոսը նշանավոր հայ Պողոս Նուբար փառալուծ Գլխավորությանը մի պատգամավորություն ուղարկեց եվրոպա: Այդ քայլը կատարեցրեց երիտթուրքերին, որոնք վայրագ սպառնալիքներ կարդացին հայերի գլխին, Նուբար փառալուծը հրավիրեցին զինվորական դատարան, թեև նա ոչ թե թուրքական, այլ եգիպտական քաղաքացի էր, որպես դավաճանի նրան դատապարտեցին իր բացակայությամբ և զոկեցին պատվից, զույքից ու կայքից, մի դատավճիռ, որն իրականում կիրառվեց ամբողջ հայ ժողովրդի նկատմամբ¹:

«Հայերը համաշխարհային պատերազմի օրերին» համեմատաբար ծավալուն գլխուն Նանսենը տեղեկացնում է, որ երբ 1914թ. հուլիսի վերջերին սկսվեց համաշխարհային պատերազմը, հայերը երզրումնում խորհրդածողով հրավիրեցին, որտեղ քննարկեցին պատերազմի դեպքում իրենց վերաբերմունքը, նկատի ունենալով այն փաստը, որ իրենց երկիրը սահմանագծով բաժանված է երկու մասի: Ժողովին մասնակցում էին նաև երիտթուրքերի մի քանի ներկայացուցիչներ: Թուրքերը ապագա ինքնավարության ոսկե խոստումներով փորձեցին հայերին ապստամբեցնել ռուսների դեմ: Հայերը մերժեցին, արտահայտվելով Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելու մտադրության դեմ, թեև խոստացան պատերազմի դեպքում կատարել իրենց քաղաքացիական պարտքը:

Երիտթուրքերի ղեկավարները կատարեցին ու աստիճանաբար մշակեցին «անուղղելի հայկական զարշելի ճիճուն» բնաջնջելու ծրագիրը: Նա վկայակոչում է 1915թ. փետրվարի 15-ի թվակիր մի փաստաթուղթ, ուղղված Սիրիայի դիկտատոր Ջեմալ բեյին, որտեղ նշվում էր, որ երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն որոշել է հայրենիքն ազատել այդ անհիմնական ցեղի բռնակալությունից և իր հայրենասիրական ուսերի վրա կրել այն նախատիքը, որ այդ քայլը կրեցի օսմանցիների պատմությանը: Կոմիտեն որոշել է բնաջնջել Թուրքիայում ապրող բոլոր հայերին, առանց թույլ տալու, որ որևէ մեկը փախչի...

Կառավարությունը վալիներին ու բանակի հրամանատարներին ջարդերի կազմակերպման մասին կտա անհրաժեշտ թելադրանքներ²:

Նանսենը հաստատագրում է, որ բնաջնջման ծրագիրն իրականացնելու համար խնամքով նախապատրաստական աշխատանքներ էին տարվել: Անատոլիա ուղարկվեցին ժանդարմական ուժեր, որոնք պետք է հայերի

¹ Նշվ. աշխ., էջ 143:

² Նշվ. աշխ., էջ 144:

տներում զենք որոնեին, բանտերից ազատեին քրեական տարրերին ու նրանցից կազմակերպեին հատուկ խմբեր՝ տիետաներ /տիետա՝ նշանակում է արյան զին/: Նրանք չզորակոչված մահմեդականներից կազմակերպեցին քաղաքացիական զինվորների խմբեր ու նրանց զենք բաժանեցին: 1914թ. նոյեմբերի 21-ին անկրոն երիտթուրքերը ջիհադ կամ սրբազան պատերազմ հայտարարեցին, որը պարտավորեցնում էր սպանել բոլոր անհավատներին, ովքեր կմերժեին ընդունել իսլամի հավատքը: Բոլոր քրիստոնյաներին՝ 20-43 տարեկան, իսկ հետագայում՝ 18-48 տարեկան, աստիճանաբար զորակոչեցին, թեև օրենքով ծառայության ենթակա էին 27-ից ցածր տարիքի մարդիկ: Աշխատանքի անընդունակները պարտավոր էին ծառայել իբրև գրաստ: Միայն Մուշի և Երզրումի ճանապարհին նրանցից 3000 հոգի ճգնվել են իրենց բեռների ծանրության տակ¹:

Համառոտակի խոսելով Կիլիկիայի տեղահանության, Սուեիտիայի ինքնապաշտպանության մասին, Նանսենն առավել հանգամանորեն կանգ է առնում Վանի «ապստամբության» վրա, որն, ըստ նրա, թուրքերը փորձել են օգտագործել, որպես հայերի դավաճանության լավագույն ապացույց: Հպանցիկ անդրադառնալով Շատախի, Արճեշի, Հայոց Չորի ինքնապաշտպանական մարտերին, հեղինակը նկարագրում է Վանի պաշարումն ու ռմբակոծումը, որը տևեց 4 շաբաթ: Հայերը որոշ չափով հրացաններ ունեին, բայց ռազմամթերքը քիչ էր, ուստի և խնայողաբար էին այն օգտագործում: Նրանք պատրաստում էին գնդակներ՝ օրական 3000 հատ, ինչպես և վառոդ. վերջում նրանք պատրաստեցին նույնիսկ մեկ-երկու հրասանդ: Քաղաքի վրա արձակվել էր հրետանու 12 000 արկ, բայց վնասը շատ քիչ էր եղել: Հայերի կողմից սպանվել էին 18 հոգի, բայց վիրավորները շատ էին: Թուրքերի կորուստները հավանորեն մոտավորապես նույնքան են եղել: Հետո, երբ ռուսական բանակը հուլիսի 31-ին որոշ ժամանակով նահանջեց դեպի հյուսիս. Վանի վիլայեթի հայ ազգաբնակչությունը, թվով մոտ 200 000 մարդ, փախավ դեպի Ռուսաստան²: Ակներև է, որ նորվեզացի գիտնականի բերած թվական տվյալները, մեղմ ասած, անստույգ են:

Այնուհետև Նանսենը տեղեկացնում է, թե ինչպես Վանի ինքնապաշտպանության փաստը ենվերը հատուկ կոմյունիկեով ներկայացրեց Բեռլին՝ իբրև հայ հրոսակախմբերի՝ մահմեդական ազգաբնակչության վրա թիկունքից հարձակվելու ապացույց, որի հետևանքով Վանի վիլայեթի 180 000

¹ Նշվ. աշխ., էջ 145:

² Նշվ. աշխ., էջ 149:

մահմեդականներից միայն 30 000-ին է հաջողվել փախչել և փրկվել: Չետագայում Բեռլինում հրատարակված մի տեղեկագրում թուրքերը սպանված մահմեդականների թիվը հասցրին 180 000-ի: Այսպիսով 18-ը դարձավ 180 000: Վիճակագրական տվյալների այս խաղը որակելով իբրև «ապշեցուցիչ սուտ», հեղինակը գրում է, որ իրականում Վանի վիլայեթում, իրոք, կային 180 000 մահմեդականներ, որոնցից 30 000-ը՝ թուրքեր, 150 000-ը՝ քրդեր: Ռուսական բանակի առաջխաղացման ընթացքում թուրքերը փախան դեպի արևմուտք, իսկ քրդերը մնացին իրենց տեղերում, և ոչ ոք նրանց չնեղեց: «Այս ամբողջ միջադեպը,-գրում է նա,- տիպիկ օրինակ է այն մեթոդի, որով թուրքերը վարվել են հայերի հետ և փորձել այնպես ձևացնել, թե հայերը ապստամբներ ու դավաճաններ են: «Մյուս ապացույցները» հայերի հանցավոր լինելու մասին, նույն տիպի են:

Փոքր Ասիայում գերմանական հյուպատոսների և Կոստանդնուպոլսի դեսպանների տեղեկագրերը միանգամայն պարզ ցույց են տալիս, որ ոչ մի ապացույց չկա հայերի դավաճանության կամ ապստամբական ծրագրեր ունենալու մասին /ընդգծում են հեղինակին է- Մ.Կ./¹:

Այնուհետև նորվեգացի հումանիստը գրում է Պոլսում ապրիլի 24-ի գիշերը կատարված հայ մտավորականության ձերբակալությունների մասին, նշում, որ առանց հարցաքննության ու դատի Փոքր Ասիա քստրվեցին շուրջ 600 աչքի ընկնող հայեր՝ երեսփոխաններ, ուսուցիչներ, գրողներ, բժիշկներ, օրենսգետներ, խմբագիրներ, քահանաներ: Նրանցից միայն 8 հոգի վերադարձան, մնացածներն անհայտացան: Այսպիսով, բոլոր նրանք, ովքեր ընդունակ էին Հայկական հարցը պաշտպանելու, հարմար ձևով հեռացվեցին ասպարեզից²:

Այնուհետև, ինչպես գրում է հեղինակը, 1915 թվականի հունիս ամսին սկսվեցին սարսափները, որոնց հավասարը հայտնի չէ պատմությանը: Կիլիկիայի, Անատոլիայի, Միջագետքի բոլոր գյուղերից ու քաղաքներից հայ քրիստոնյաներին քշեցին դեպի մահվան ճամփան: «Գործը կատարվեց սիստեմատիկ կերպով, շրջան շրջանի ետևից մաքրվում էր, անկախ այն բանից, թե այդ բնակչությունը պատերազմական բեմերին մոտիկ էր, թե դրանցից հարյուրավոր կիլոմետրեր հեռու: Պետք էր մաքուր ավել բոլոր հայերին»³: Նա այն միտքն է հայտնում, որ տեղահանումներն անսահ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 150:

² Նույն տեղում:

³ Նշվ. աշխ., էջ 151:

մանորեն ավելի վատ էին ու դաժան, որովհետև վայրկենական մահվան փոխարեն նրանք իրենց գոհերին ստիպում էին ենթարկվել ամեն տեսակի ոչ մարդկային տառապանքների: Այս վատագի և բարբարոսական տեղահանման պլանը իշխանության դեմքը փրկելու համար էր, անշուշտ, երբ առաջադրվում էր իբրև «ռազմական անհրաժեշտ միջոցառում»: Այդ շարանները օրավուր փոքրանում ու փոքրանում էին, այնքան, որքան քաղցը, ծարավը, հիվանդությունը, սպանող լրիվ կատարում էին իրենց գործը: Հաճախ տիետաների կամ քրդերի խմբերը խոյանում էին այս շարանների վրա, կողոպտում, տանջում, սպանում ու բռնաբարում էին :

Նանսենը տարօրինակ է համարում, որ Կոստանդնուպոլսի, Չմյուռնիայի և Հալեպի հայերին «մոտավորապես» խնայեցին շնորհիվ այն բանի, որ այս քաղաքներում շատ եվրոպացիներ կային, որոնք կտեսնեին, թե ինչ է տեղի ունենում: Իսկ Չմյուռնիայի հայերի տեղահանումները, նրա կարծիքով, կասեցրին գերմանական սպաները:

Նա նշում է, որ մի քանի տեղերում՝ Բիթլիս, Մուշ, Մալաթիա, Ռերֆա, Տիգրանակերտ և այլն, վալիները ավելորդ համարեցին տեղահանության մեթոդը և հայերին կոտորեցին առանց հետազոտությունների:

Նանսենը գրում է, որ թուրքական բանակի հայ զինվորները նույնպես, որոնք այնպես քաջաբար կռվել էին, որ նույնիսկ ենվեր փաշան հրապարակավ չխնայեց իր փառաքչական խոսքերը նրանց քաջության, հավատարմության ու կարգապահության մասին, հետագայում զինաթափվեցին, թիկունքում դրվեցին տաժանակիր աշխատանքի և վերջում գնդակահարվեցին իրենց ընկերների կողմից՝ իրենց սեփական սպաների հրամանով¹:

Նանսենը կարծեք հասու չէ Գերմանիայի խաղացած քստմենլի դերին, այլապես չէր գրի, թե գերմանական կառավարության ջանքերը՝ զազանությունները դադարեցնելու կապակցությամբ, ոչ մի արդյունք չտվեցին:

Նանսենի տվյալներով, որոնք հիմնականում վերցված են գերմանական դեսպանների և հյուպատոսների տեղեկագրերից և որոնք նրա կարծիքով իրենց դաշնակցի չարագործության լավագույն մերկացումներն են, 1916թ. ապրիլին 14 000 տեղահանվածների կոտորեցին Ռաս ուլ-Այն ճամբարում: Եփրատի ափին, Մեսքենում, Հալեպից արևելք, մի մեծ համակենտրոնացման ճամբարում թաղվել է 35 000 մարդ: 1915-ի ընթացքում Դեյր Էզ-Չոր /Եփրատի ափին/ են ուղարկվել 60 000 տեղահանվածներ, որոնց

¹ Նշվ. աշխ., էջ 154-155:

մեծ մասն անհետացել է, իսկ 1916-ի հուլիսին այստեղ է բերվել 20 000 մարդ, որոնցից 8 շաբաթ անց մնացին միայն մի քանի արհեստավորներ: 1916-ի ապրիլին Մոսկու ուղարկվեցին 19 000 հայեր, և 300 կմ անապատային ճանապարհը հաղթահարեցին ընդամենը 2500-ը:

Նանսենը առաջ է քաշում այն հարցը, թե ինչու հայերը չկարողացան կազմակերպված դիմադրություն ցույց տալ և այդ կապակցությամբ հայտնում է հետևյալ ուշագրավ միտքը. «Հայերի թշնամիները հավակնում են այս բոլորի վրա նայել որպես այլասերված անզորության ապացույց, երբ նկատի են ունենում, որ այդպիսի մեծ թվով մարդիկ առանց դիմադրության թույլ են տալիս, որ իրենց կոտորեն կամ քշեն հեռուներ՝ դեպի ստույգ մահ: Սակայն հենց այս փաստը անմիջականորեն հակասում է թուրքերի օգտագործած ոչ ճիշտ ամբաստանությանը, թե իրենց զոհերը եղել են վտանգավոր ապստամբներ: Բացի այդ, մարդիկ պիտի հիշեն, որ կարող տղամարդկանց մեծ մասին տարել էին բանակ՝ պատերազմական ծառայության, և ամբողջ հայ ազգաբնակչությանը սիստեմատիկ կերպով զինաթափ էին արել, ուստի նրանց համար այնքան էլ հեշտ չէր դիմադրություն ցույց տալ զինված ժանդարմներին, զինվորներին ու կամավորներին: Այսուհանդերձ, որոշ դեպքերում, երբ առիթ է եղել, հայերը քաջաբար պաշտպանել են իրենց և ունեցել որոշ հաջողություններ, օրինակ՝ Վանում և Կիլիկիայում, Սուևտիայի մոտակայքի լեռներում, որտեղ հայերից մի քանիսը զենք ունեին, և այն էլ՝ կայծքարի փակադակով հին հրացաններ:

Ուրֆայում հայերը ոչնչացան հերոսական, բայց անհուսալի պայքարից հետո: Մի ժողովուրդ, որը կարող էր հանուն արդար դատի /որին նրանք հավատում էին/ կռվել այնպիսի հախուռն արիությամբ, ինչպես կռվեցին հազարավոր հայ կամավորներ կովկասյան և սիրիական ճակատներում, կարող է ապահով կերպով մերժել վախկոտության մասին բոլոր տեսակի ամբաստանությունները»¹: Մեր կարծիքով, սակայն, մեծ նորվեգացու առաջ քաշած կռվանները չդիմադրելու մասին, լիովին չեն փարատում տարակուսանքները: Հիրավի, ինչու հայերը ավելի լուրջ ու կազմակերպված դիմադրություն ցույց չտվեցին, ինչու թույլ տվեցին, որ իրենց հետ վարվեն այնպես, ինչպես կամենան: Կարծում ենք, որ դրա իրական պատճառներն ավելի խորն են թաղված և կարոտ են հետագա հատուկ ուսումնասիրության:

Խոսելով այն մասին, թե ինչ զայրույթի փոթորիկ բարձրացավ աշխարհում՝ ընդդեմ թուրք բարբարոսների, հեղինակը գրում է, որ իբրև

¹ Նշվ. աշխ., էջ 158-159:

հանդարտեցման միջոց եղան հանդիսավոր խոստումներ, որ հայերը կստանան լրիվ փոխհատուցում անկախության ու ազատության ձևով, պայմանով, որ նրանք միանան Անտանտին և իրենց կարող տղամարդկանց ուղարկեն կռվելու: Աշխարհի բոլոր մասերից սկսեց հայ կամավորների անընդհատ հոսանք: Հայկական լեգեոններ կազմակերպվեցին Սիրիայի անգլո-ֆրանսիական բանակում: Կովկասում, ռուսական ճակատում հայ երիտասարդները կատաղի եռանդով հավաքվեցին ռուսական դրոշի տակ: Ի հավելումն ռուսական կանոնավոր բանակում եղած 150 000 հայերի, կազմվեցին հայ կամավորների վաշտեր, որոնք իրենց սեփական ղեկավարների, հատկապես հերոսական Անդրանիկի հրամանատարությամբ փառավոր մարտեր մղեցին թուրքերի դեմ: Ավելի քան 20 000 հայ զինվորներ զոհվեցին հանուն դաշնակիցների գործի:

Իր խոսքը հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Ֆրիտյոֆ Նանսենը ավարտում է թևավոր դարձած հետևյալ նախադասություններով. «Եվ վերջապես դա սուկ մի կոտորված, բայց տաղանդավոր փոքրիկ ազգ էր, որը չուներ նավթաբեր տարածություններ կամ ոսկու հանքեր:

Վայ հայերին, որ երբևէ քաշվել են եվրոպական քաղաքականության մեջ: Ավելի լավ կլիներ, եթե Հայաստան անունը երբեք արտասանված չլիներ եվրոպական որևէ դիվանագետի կողմից:

Բայց հայ ժողովուրդը երբեք չի լքել իր հույսը: Նրանք քաջաբար շարունակել են աշխատել ու սպասել... սպասել տարեցտարի:

Նրանք դեռ սպասում են»¹:

*
*   *
*   *

1995թ. լույս տեսավ գերմանացի հրապարակագիր և հասարակական գործիչ Հայրիխ Ֆիրբյուխերի «Հայաստան 1915» մեծարժեք գիրքը²: Գրքի պատմագիտական արժեքը չափազանց մեծ է, որովհետև հեղինակը առաջին համաշխարհայինի տարիներին եղել է Թուրքիայում Գերմանիայի զինվորական առաքելության զերագույն հրամանատար, մարշալ Լիման ֆոն Սանդերսի անձնական թարգմանը և իր գիրքը հրապարակել է պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո: Չնայած այն արգելվեց, բայց ունեցավ ևս երկու հրատարակություն, թարգմանվեց նաև ֆրանսերեն: 1991-ին հրատար

¹ Նշվ. աշխ., էջ 176:

² Հայրիխ Ֆիրբյուխեր, Հայաստան 1915, գերմանացի սպայի վկայությունը, Երևան, 1995:

րակվեց գրքի ռուսերեն թարգմանությունը՝ պրոֆ. Վարդգես Միքայելյանի առաջաբանով¹: Գիրքը ծավալով մեծ չէ, սակայն բովանդակությամբ ընդգրկում է և նպատակաուղղված:

«Խաչքար» գլխում, որը գրքի մուտքն է, հեղինակը նկարագրում է երգնկայի և Սվազի միջև գտնվող Քեմախի կիրճը, որի գլխապտույտ բարձունքից 1915-ի հունիսին տասնյակ հազարավոր կանանց ու երեխաների, աննկարագրելի կտտանքների ենթարկելուց հետո, ողջ-ողջ ցած են նետել: Այդ ձորը հիշեցնում է անեծքի այն վիհը, որ Դանթեն նկարագրել է «Դժոխքում»: «Քեմախը, Կովկասի այս ամոթալի խարանը,- գրում է Ֆիրբյուխերը,- ամբողջ երկրագնդի հիշողության դաշտը պետք է դառնա, որտեղ մարդկությունը գիտակցի իր մեղսակցությունը, հանցանքը քավելու պարտավորվածություն ունենա, քանի որ ամենաարյունոտ ոճիրներն այստեղ են գործվել»²:

Պարզաբանելով իր նպատակը՝ շատ սեղմ նկարագրել պատմության մեջ քրիստոնյաների ամենաահավոր հալածանքը, հեղինակը ցանկություն է հայտնում, որ փոքրիկ գիրքը նահատակների համայնական գերեզմանին դրված համեստ խաչքար դառնա:

Յ.Ֆիրբյուխերը գրում է, որ պատերազմի հենց առաջին տարում 100 000 դասալիք կար: 1916-ին Սիրիայում և Միջագետքում այնպիսի փախեփախ էր սկսվել, որ Ջեմալ փաշան հրամայեց մահապատժի ենթարկել յուրաքանչյուր 10-րդ դասալիքին: Նրանց մասսայաբար կախում էին, զնդկահարում³: Գերմանացի սպան Դամասկոսում ամեն օր տեսնում էր մի բեռնատար մեքենա, որի թափքից ծորում էր դիրքերը լքած ու զնդակահարված թուրք մեքենա, որի թափքից ծորում էր դիրքերը լքած ու զնդակահարված թուրք զինվորների արյունը: Նա տեսել էր նաև 24 կախաղաններ, որոնց վրա ճոճվում էին դասալիքների մարմինները: Դասալիքների մասին ասվածը հաստատագրում է, որ դրանց գերակշիռ մասը ոչ թե հայեր էին, այլ թուրքեր:

«Դրվագներ Թուրքիայի պատմությունից» գլխում անդրադառնալով Օսմանյան կայսրության անցյալի տարբեր դրվագներին, Ֆիրբյուխերը դրանով աշխատում է պարզաբանել, թե ինչպես հնարավոր դարձավ անպաշտպան հայ ժողովրդի բնաջնջումը: Նա գրում է, որ օսմանյան պատմու-

թյան գլխավոր կարգախոսն է եղել՝ բռնություն, բռնություն և դարձյալ բռնություն:

Անցնելով թուրք ժողովրդի բնութագրմանը, Ֆիրբյուխերն ուղղակի հայտարարում է, որ բառի բուն իմաստով թուրք ժողովուրդը քաղաքակրթված չէ:

Սակայն Թուրքիան պատերազմել է, պատերազմել ու դարձյալ պատերազմել: Ասպատակությունների թվով նա կարող է համաշխարհային դափնեպսակ նվաճել: «Մի խոսքով,- ավարտում է իր միտքը գերմանացի հեղինակը, - Գերմանիայի համար ամոթ էր նման ոհմակի՝ եվրոպական սանրվածքով ոճրագործների հետ դաշնակցելը, որոնք միայն հարմար պահի էին սպասում, որպեսզի իրագործեն բոլոր ժամանակների ամենամեծ կոտորածն ու քալանը»¹:

Յ.Ֆիրբյուխերը ուրվագծում է հայ ժողովրդի ընդհանուր նկարագիրը, նշում, որ նրանք իրենց երկրի բնիկներն են, իսկ հին հայերենը հնդեվրոպական լեզու է:

Յրապարակագիրն այն միտքն է հայտնում, որ Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովուրդը բնականաբար ինքնուրույն կյանքով է ապրել, որը բխել է իր ազգային նկարագրի, մշակույթի առանձնահատկություններից: Այն հարցին, թե ինչու, սակայն, նա չի մերվել, ինչու է հարուցել երկրի տերերի ատելությունը, Ֆիրբյուխերը տալիս է հետևյալ պատասխանը. «Ամեն ժողովուրդ ունի իր ինքնությունը պահպանելու, զարգացնելու իրավունք... Եվ հետո՝ ում մերվեր հայությունը՝ թուրք էֆենդիությանը, որն աշխարհի ամենաբարոյազուրկ իշխող դասն էր, ժողովրդին՝ խեղճուկրակ, տառապած, բութ, գրել-կարդալ չիմացող այդ անդեմ հավաքականությանը, որը հեզ անասունի նման կրում էր բռնակալների լուծը»²:

Այնուհետև հեղինակն ընդգծում է, որ խաղաղաբարո կենցաղի, մտավոր փայլուն կարողությունների շնորհիվ շատ ու շատ հայեր դարձան Առաջավոր Ասիայի ամենալավ մանկավարժները, բժիշկները, թարգմաններն ու վաճառականները: Արևելյան Անատոլիայում հայությունը գյուղատնտեսության բարգավաճման միակ կայուն հիմքն էր, կայսրության արիեստավորները հիմնականում հայերն էին, առևտուրն էլ էր նրանց ձեռքում: «Երբեմն հայ վաճառականներին հանդիմանում էին թուրքերի տգիտությունն ու ծուլությունը շահագործելու համար,-գայրանում է

¹ Генрих Фирбюхер. Армения 1915. Уничтожение Турцией культурного народа. Ответ. ред. Вардкес Микаелян. Перевод с немецкого В.Микаелян. Изд. АН Армении, Ереван, 1991.

² Նշվ. աշխ., էջ 6:

³ Նշվ. աշխ., էջ 17:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 26:

² Նշվ. աշխ., էջ 27:

հեղինակը,-բայց միթե նրանք պարտավոր էին նույնքան բութ ու անբան լինել»¹:

Չեղինակը գալիս է այն համոզման, որ թուրքերը ոչ մի կերպ չկարողացան ներել որոշ հայերի խիստ հարստանալը: Նրանք տեսնում էին, որ իրենց երկիրը փլուզվում է, բայց մտքերից էլ չանցկացրին, որ կործանումը կարելի է կանխել անցյալի մեթոդներից հրաժարվելու, գլխից մինչև ծայրանդամները վերափոխվելու ճանապարհով: Նրանք զգում էին, որ ի վիճակի չեն նորը ստեղծել, քանի որ միշտ եղել էին բռնասեր, ղեկավարվել բիրտ ուժով: Ի՞նչ էր մնում անել: Կամ զիջումներ կատարել, հասնել փոխըմբռնման, կամ շարունակել կոտորել, վերացնել հայերին²:

«Աբդուլ Չամիդի տապալումը» գլխում Ֆիրբուխերը ուրույն մեկնաբանություն է տալիս 1908-ի երիտթուրքական հեղափոխությանը, այն որակելով իբրև պատմության մեջ եզակի գինվորական հեղաշրջում, որի շարժիչ ուժը դարձան Մակեդոնիայում հաստատված մի խումբ սպաներ:

«Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն բացարձակ իշխանության հասավ: Սակայն քաղաքակրթության և մարդասիրության դրոշի փոխարեն նրանք պարզեցին օսմանյան արնագույն դրոշը, որը մի ամբողջ ազգի պատրանքը դարձավ, և իշխանության նոր տերերը ավարտին հասցրին գահընկեց մարդասպանի ոճիրը³:

Գերմանացի հեղինակը խոսում է Չայ հեղափոխական դաշնակցության մասին, նշում, որ այն կազմավորվեց Աբդուլ Չամիդի օրոք հայությանը բաժին ընկած ծանր ճակատագրի հետևանքով: Կուսակցության առաջնորդները եղբայրաբար համագործակցում էին երիտթուրքերի հետ, որովհետև վերջինների ժողովրդավարական բարեփոխումների, ազգերի իրավահավասարության և այլ ծրագրային պահանջները լիովին համընկնում էին իրենց ազգային-ազատագրական ու ժողովրդավարական ձգտումներին: Երբ 1909-ին Աբդուլ Չամիդի գործակալներն սկսեցին հետապնդել երիտթուրքական առաջնորդներին, հայ դաշնակցականները, կյանքները վտանգելով, թաքցրին նրանց: Սակայն 1911-ին երիտթուրքերը հայերին զլացան նույնիսկ խոստացված խորհրդարանական 10 տեղերը,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 28:

² Նույն տեղում:

³ Նշվ. աշխ., էջ 32:

և խաբվածները, ճարահատ, կուլ տվեցին ներքին ընդվզումը: Չայ քաղաքական առաջնորդները շարունակում էին հուսալ և կրկին հավաստել իրենց նվիրվածությունը նոր վարչակարգին: Բավականան պատերազմի ժամանակ, երբ հեղինակի պատկերավոր արտահայտությամբ «երկրի բոլոր կարկատանները պատառոտվում էին», նրանք դավաճանական ոչ մի քայլ չկատարեցին, իսկ 1914-ի նոյեմբերին, երբ թուրքիան պատերազմի մեջ մտավ, դաշնակցությունը պարտավորվեց պաշտպանել օսմանյան «հայրենիքը»: «Այսօր, երբ հետադարձ հայացք ենք նետում իրադարձությունների վրա, - գրում է հեղինակը,- հայ կուսակցապետերը այն՝ մի խումբ անձանց հավատալու ու վստահելու զոհն են թվում, որոնք շատ շուտ ցույց տվեցին իրենց իսկական դեմքը...»

Չայերը կարծում էին, հույսեր փայփայում... երիտթուրքերի իշխանավորները, սակայն, իրենց հաշիվներն ունեին: Ըստ այդմ էլ գործում էին: 1915 թվականին նրանք սառնասրտորեն կոտորել տվին հայ բարեկամներին, ովքեր 1909-ին փրկել էին իրենց կյանքը¹:

Բնութագրելով երիտթուրքերի կառավարությանը, Ֆիրբուխերը նշում է, որ առաջին իսկ օրվանից նրանց պարագլուխները ընտրեցին բռնապետության ուղին: «Չաստատվել էր կիսագրագետ մտավորականության ու սպաների ահաբեկչություն, որոնք Նապոլեոնի կենսագրականը ուղեցույց ձեռնարկ էին համարում և կարծում էին, որ նրան կապկելը լիուլի բավարար է Նապոլեոն դառնալու համար»²:

Շուտով ամբողջ երկիրը ցեղապաշտական այնպիսի մոլուցքով բռնկվեց, որ ոչ թուրքական ամեն ինչի դեմ անողոր հալածանք էր մղվում: Չեղինակը նշում է, որ էնվերը անպատկառության կարկառուն ներկայացուցիչների՝ Թալեյրանի, Մետերնիխի, Բիսմարկի արժանի հետևորդն էր: Թուրքիայում թուրք ազգաբնակչությունը հազիվ ինը միլիոն էր, իսկ էնվերը երազում էր այնպիսի տարածքներ նվաճել, ուր առնվազն 31 միլիոն թուրք էր ապրում, այսինքն՝ հավակնում էր հասնել մինչև Չինաստան:

«Ոճրի հղացումը» գլխում Ֆիրբուխերը գրում է, որ թուրքերը բացեիբաց մեղադրում էին հայերին՝ պատերազմում կրած անհաջողությունների համար և սպառնում նրանց ոչնչացնել: Նրա համոզմամբ 1915թ. ապրիլի 21-ին արդեն կառավարությունը վերջնականապես վճռել էր բնաջնջել հայերին: Նա

¹ Նշվ. աշխ. էջ 33

² Նշվ. աշխ. էջ 34

հաստատում է նաև, որ իշխանությունների նպատակը ոչ թե հայ ժողովրդին տեղահանելը, այլ բնաջնջելն է եղել:

1915-ի հունիսին Թալեաթ փաշան քաղաքացիական իշխանություններին հրահանգեց սկսել հայերի «տեղահանությունը» և Միջագետք արքայազնը: Այդ առնչությամբ հեղինակը գրում է. «Այդ լերկ, ամայի երկրամասում, կարճ ժամանակամիջոցում, անհնար էր մեկ ու կես միլիոն հայ տեղավորել, մանավանդ, որ նման քանակությամբ տարագիրներ բնակեցնելու համար նախապատրաստական ոչ մի աշխատանք չէր կատարվել... Պարզ չէր, թե ինչ նպատակ է հետապնդում մի ամբողջ ազգության՝ կանանցով, երեխաներով, իրենց հազարամյա հող ու ջրից արմատախիլ անելը, ամառվա կիզիչ տոթին, թալանված, հուսահատության մատնված անպաշտպան զանգվածներին հարյուրավոր կիլոմետրեր լեռնային կածաններով քշելը, քաղցի, ծարավի, հիվանդության տառապանքներին մատնելը»¹:

Անդրադառնալով հայերի ունեցած զենքի հարցին, նա գրում է, թե սովորաբար նախ շրջապատում էին գյուղերն ու քաղաքները, տղամարդկանցից պահանջում զենքերը հանձնել՝ մի բան, որ շատ քչերի տանը կար, այն էլ, հիմնականում, դեռևս հեղաշրջման ժամանակ երիտթուրքերն էին բաժանել, որ հայերը պաշտպանեին նոր վարչակարգը: Չնայած դրան, ում մոտ հրազեն էին գտնում՝ կամ տեղնուտեղը զնդակահարում էին, կամ դաժան կտտանքներով մահվան հասցնում:

Գերմանացի ակամատեսը վկայում է, որ տղամարդկանց կապկպում էին իրար, սովորաբար սպանում բնակավայրերից ոչ հեռու: Հետո կանանց, երեխաներին հրամայում էին մի քանի ժամում, հաճախ մի քանի ընտանիքում պատրաստվել ու ճամփա ընկնել:

Սարսռեցուցիչ է Քեմալի կիրճում տեղի ունեցած հայերի նախճիրի նկարագրությունը: «Հարյուր հազարավոր հայեր այնպիսի աննկարագրելի տանջանք ու տառապանք կրեցին այնտեղ, որ թվում էր այդ անծիյալ մի ափ հողակտորի վրա դարձյալ կենտրոնացել է մարդկային հազարամյա դաժանությունը», - գրում է Ֆիթթյուվերը²: Հայերի մեծ զանգվածները հունիսի 8-ին, 9-ին և 10-ին դուրս եկան Երզնկայից: Նրանց ուղեկցում էր զինվորական պահակախումբը: Բռնագաղթածներին քշեցին Քեմալ: Անդնդախոր կիրճում թուրք զինվորներն ու արյունարբու քրդերը հարձակվեցին անպաշտպան գաղթականների վրա, արյան անհազ ծարավով

¹ Նշվ. աշխ., էջ 42:

² Նշվ. աշխ., էջ 44:

կողոպտեցին, կոտորեցին նրանց: Ջարդարարները խելագար ոռնոցներով անդնդախոր կիրճն էին շարտում դիակներն ու մահամեծների մարմինները: Ջախջախվող ոսկորների ճարճատյունն անընդհատ արծագանքում էր ծորի նեղ պատերի մեջ, խառնվում վերևից եկող հոգեվարքների հուսահատ ճիչերն: Ծոռոցների աչքի առաջ զավակներին ու մերձավորներին բզկտում, կտոր-կտոր էին անում, արյունաշաղախ մսագնդերը խփում սուրսայր ժայռերին: Ցած ընկնող անկենդան մարմիններից ալիքներն անընդհատ ճողվում էին¹: «Միթե գերմանացի ոչ մի պետական գործիչ գիշերը չգարթնեց խղճի խայթից, - գայրագին գոչում է հեղինակը, - որպեսզի բոսֆորյան պաշտոնակիցների դեմքին գոռար, որ նրանք շղթայվելու արժանի դևեր են...»

1915 թվականի եղեռնագործությունը անըմբռնելի է այն աստիճանի, որ իրավամբ թվում է պատմության ամենաարյունոտ դժնդակ առեղծվածը: Սովորական, մարդկային բանականության համար հայերի սպանող անընդունելի ու անմեկնաբանելի է՝ ոճիր, որի հետ չի կարելի հաշտվել»²:

Հեղինակը քաղվածքներ է բերում Մարզվանի /Սեբաստիայի կուսակալություն/ քուլեջի մի ամերիկյան միսիոների զեկուցագրից, քաղաքի 12 000 հայերից կենդանի մնացին մի քանի հարյուրը: Պայտել էին Սեբաստիայի եպիսկոպոսին: Չիլե գյուղի տղամարդկանց կապկպել էին իրար, հավաքել գյուղի կենտրոնում, բլուրի աչքի առաջ սպանել: Կանանց ստիպել էին մահմեդականություն ընդունել ու քանի որ հրաժարվել էին, խողխողել էին զավակների ներկայությամբ: Խարբերդի ամերիկյան քուլեջի հայ ուսուցիչներին տանջահար էին արել: Պոկել էին պրոֆեսորներ Թենեքեյանի, Բուջիկանյանի մազերը, մորուքը, գլխիվայր կախել, մի ուրիշ պրոֆեսոր խելագարվել էր: Կուսակալն անձամբ էր մասնակցել պրոֆեսոր Լյուլեյանի խոշտանգմանը: Դիարբեքիրում 26 երևելիների սպանել էին, բռնաբարել կանանց, 674 տղամարդու լցրել էին լաստերը ու թափել Եփրատը: Հինգ քահանայի մերկացրել էին, վրաները ծյուր լցրել, պտտեցրել քաղաքի փողոցներում: Մի ենթասպա հինգ ոստիկանների հետ Ռիրֆայի ճանապարհին զնդակահարել էր 700 անգեն հայերի: Լիջեի գավառապետին, որը չէր ենթարկվել կուսակալի հրամանին՝ հայերին կոտորելու վերբերյալ, Դիարբեքիրից ոչ հեռու խողխողել էին: Սասունից Խարբեք էին փոխադրել 3000 տղամարդու և, բացառությամբ երեքի, բոլորին մորթել³:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 45:

² Նույն տեղում:

³ Նշվ. աշխ., էջ 47-49:

Ֆիրբյուխերը Վանի կուսակալ, Էնվերի փեսա Ջևդեթ բեյին ներկայացնում է իբրև ջարդարար: Նա գրում է, որ Վանը չենթարկվեց ջարդարարների կամքին, մի ամիս դիմադրեց, որի ընթացքում տասնութ թուրքեր /ընդգծումն իմն է-Մ.Կ./ սպանվեցին, մինչդեռ Բեռլինի օսմանյան դեսպանն աշխարհով մեկ տարածեց, որ Վանում հայերը 150 000 թուրք են կոտորել: Մինչդեռ իրականությունն այն է, որ պաշարման ամբողջ ընթացքում Ջևդեթ բեյը ավերել է 200 գյուղ, սպանել 26 000 բնակչի, և քաղաքը փրկվեց ռուսների անսպասելի առաջխաղացման շնորհիվ:

Նա վկայակոչում է վենետիկացի Ռաֆայել Նոգալես-ի-Մենդեսի «Չորս ամիս կիսալուսնի ներքո» գիրքը, որտեղ Ջևդեթը ներկայացված է իբրև մարդու տեսքով զազան:

Մեկ այլ առիթով Ֆիրբյուխերը խոսում է Հալեպից հարավ Մեսքենեի մի մեծ համակենտրոնացման ճամբարի մասին, ուր հայերը սովամահության էին դատապարտված: Ըստ թուրքական տվյալների, այդ վայրերում 55 000 հոգի է թաղված, իսկ Տեր-Չոր արքայության 66 000 հայերից գրեթե ոչ ոք չի փրկվել:

Նա վերստին վկայակոչում է Նոգալես-ի-Մենդեսին, որը պնդում է, թե «թուրքական բանակի հայր» գերմանական մարշալ ֆոն դեր Հոլցը, որը համարձակվել էր ցավակցաբար խոսել հայերի կրած տառապանքների մասին, սովամահ է արվել խալիլ փաշայի կարգադրությամբ¹:

«Վերջ տանք, բավական է» գլխում, տրվելով խոհափիլիսոփայական մտքերին, Ֆիրբյուխերը հարց է տալիս. «Պատմության ամենամեծ ողբերգությունը երբևէ կգտնի՞ իր մարմնավորողին՝ նկարչին, գրողին, որը կարողանա գալիք սերունդների հայացքը բեռնել մեր դարի՝ խելագար, դիվային սոփոմոգոմոսի վրա...»

Երբ աշխարհին Շեքսպիր, Վոլտեր, Գյոթե տված Եվրոպան կուրացավ պատերազմի արյունոտ մտքից, լեռնային երկրում ապրող մի ժողովուրդ նահատակվեց գլխովին: Ու այդ մասին մոռացան:

Մենք իրավունք չունենք տրվելու մոռացմանը: Մեզնից ամեն ոք պարտավոր է նայել իր էության խորքը, լսել՝ հոգում կեղծ ծայանահիշներ չեն հնչում, որոնք վաղը կարող են պատերազմի ազդակոչերի, մեկ օր անց մահվան քայլերգի փոխվել»²:

Առանձին գլխում դնելով կայզերական կառավարության մեղքի բաժնի հարցը, Ֆիրբյուխերը անվարան եզրակացնում է. «Վիլհելմ 2-րդի՝ դիվանագիտական ու ռազմական հիմնարկումների ու հանցագործությունների այն ահռելի մեղքից զատ, որ ընկած է գերմանական հերոստրատների ուսերին, պատերազմի տարիների կայզերական կառավարությունը պատասխանատու է նաև 1915 թվականի նոդկալի ոճիրների համար»¹:

Սակայն, կայզերական կառավարությունը համամիտ էր դաշնակցի գործած ոճիրներին, հեղինակը կտրականապես պատասխանում է՝ իհարկե՝ ոչ: Նա պնդում է, որ Թուրքիայում գտնվող շատ գերմանացիներ, որոնք ազդեցություն ու հեղինակություն ունեին, անհնարին արեցին հայերին օգնելու, պաշտպանելու համար:

Փորձելով պատասխանել այն հարցին, թե ինչու, այնուամենայնիվ, Գերմանիան մտքով իսկ չանցկացրեց հրաժարվել Ստամբուլի դահիճների դաշինքից, Ֆիրբյուխերը գրում է. «Մեր կառավարությունը ոճրագործների այդ խմբի հետ համագործակցում էր, որովհետև նրանք բոլոր խաղաթղթերը ձեռքերում էին պահել և ստիպում էին ենթարկվել իրենց ավելի զորեղ կամքին: «Հաղթանակ» կոչվող ուրվականը դրդում էր շատ ու շատ բան՝ այդ թվում բարոյական չափանիշներ զիջել»²: Մեր կարծիքով, այստեղ առկա է գերմանական կառավարության հանցանքը ինչ-որ չափով մեղմելու միտում:

1915-ի մայիսին Էնվերը բարոն Վանգենհայմին տեղեկացրեց, որ հարկ կլինի տվյալ պահին խռովության գոտիներում ապրող բոլոր հայ ընտանիքներին Միջագետք տեղափոխել, և մայիսի 3-ին դեսպանը հեռագրեց Բեռլին. «Էնվերը համառորեն խնդրում է, որ այդ նախաձեռնությանը չմիջամտենք: Իհարկե, հնարավոր է, որ կիրառվող միջոցները չափազանց ծանր լինեն հայ ժողովրդի համար, սակայն, իմ համոզմամբ, մենք ի վիճակի ենք միայն որոշ քայլեր մեղմել տալ, սկզբունքորեն արգելել մենք չենք կարող»³: Դրան հետևում է հեղինակի բերած՝ դեսպանի հունիսի 17-ի հաղորդումը. «Թալեաթը առանց թաքցնելու հայտարարեց, որ Բարձր Դուռը որոշել է օգտվել համաշխարհային պատերազմից, երկրի ներքին թշնամիներին /քրիստոնյաներին/ վերացնել: Նա հույս հայտնեց նաև, որ միջազգային դիվանագիտությունն

¹ Նշվ. աշխ., էջ 55:

² Նշվ. աշխ., էջ 56

³ Նույն տեղում

¹ Նշվ. աշխ., էջ 52:

² Նշվ. աշխ., էջ 54:

իրենց չի խանգարի»: Եվ վերջապես բերվում է դեսպանի հուլիսի 7-ի տեղեկությունը. «Տարագրության ձևերը ակնհայտ են դարձնում, որ կառավարության բուն նպատակը Օսմանյան կայսրությունում հայ ազգը գլխովին բնաջնջելն է»¹: Գերմանացի հրապարակախոսի մոտ կասկած չի մնում, որ կայգերական կառավարությունը շատ լավ գիտեր, թե ինչ է կատարվում Հայաստանում, որի դեսպանին 1915թ. օգոստոսի 31-ին Թալեաթն արդեն հայտարարում էր, որ Հայկական հարց այլևս գոյություն չունի ու պարծենում, որ այդ հարցը լուծելու համար ինքը մի օրում ավելի արեց, քան Արդուլ Համիդը՝ 30 տարում:

Ինչ վերաբերում է գերմանացի ժողովրդին, հեղինակն ավստոսանքով նշում է, որ երբեք ոչ մի ազգ նման նենգությամբ չի խաբվել, և նույնիսկ ռայխստագում չգիտեին ճշմարտությունը, իսկ Լեփսիուսի՝ պատգամավորների համար հայթայթած տեղեկատվական նյութերը հասցեատերերին չհասան:

Ֆիրբյուխերը իր գիրքը եզրափակում է հետևյալ խոսքերով. «Այդպես հայ ժողովրդին դավաճանեցին, խաբեցին ու լքեցին»²:

*
* * *

Հայոց ցեղասպանության ականատես վկաներից է դանիացի միսիոներուհի Մարիա Յակոբսոնը, որի հուշերի գրքից մի պատառիկ Վ. Խ. Այվազյանի ջանքերով հրատարակվել է հայերեն³: Նրա ծավալուն գիրքը հրատարակվել է դանիերեն, անգլերեն, արևմտահայերեն /Անթիլիաս, 1979/:

Պատերազմի տարիներին Յակոբսոնը որբանոց է բացել Խարբերդում, 1921-1922 թթ. իր ընկերուհի Պետերսոնի հետ անցել է Լիբանան և Սիրիա, շարունակել զբաղվել հայ որբերի խնամքով: Նրա վկայությունները, ինչպես իրավամբ նախաբանում է նշել գրքույկի հրատարակիչը, այդ չտեսնված հանցագործության կենդանի փաստերն են:

Հուշագրության սկզբում նկարագրելով թուրքական բանակի մատակարարման ողբալի վիճակը, դանիացի միսիոներուհին գրում է, որ բեռնափոխադրումները կատարվում են բռնագրավված գրաստներով, որոնք

տեղափոխում են մզլած ցորեն, իսկ զինվորներին տրված կերակուրները չեն ուտվում: Հիվանդանոցները լիքն են տիֆով հիվանդ զինվորներով:

Սեզրեի հիվանդանոցում օրական մեռնում էր 25 հոգի: Մի զինվոր պառկեցնելու համար գետնի ոջիլները ավլում էին ավելով: Ձինվորները դասալքում էին հազարներով, որոնց բռնելիս կախում էին: Դրանք և թուրքերից էին, և հայերից:

1915-ի փետրվարի 7-ին օրագրության մեջ նշվում է, որ այդ օրը եկեղեցում կարդացվում է մի հրովարտակ, որը զորակոչ էր հայտարարում, և ավելացնում էր, որ նրանք, ովքեր փախուստի կղիմեն, կպատժվեն որպես գող, և նրանց տները կայրվեն: Նշվում էր նաև, որ սա մահմեդականի և քրիստոնյայի պատերազմ չէ, այլ պատերազմ է նրանց դեմ, ովքեր աստծուց չեն վախենում: «Հայերը շատ դժբախտ են, - գրում է օրագրողը, - որովհետև նրանք պետք է պատերազմեն քրիստոնյաների դեմ, և, այսպիսով, օգնեն մահմեդականներին»¹:

Փետրվարի 9-ին օրագրության մեջ պատմվում է երեք հայ և չորս քուրդ փախստական զինվորների մահապատժի մասին: Նա գրում է, թե այս երկրում մարդը արժեք չունի: Տիֆը գնալով տարածվում է, և երբ մի զինվոր է մեռնում, նրան նետում են փոսը, որից հետո նրա մասին այլևս չեն մտածում, կարծես անասուն էր եղածը: Ձինվորներն ստանում են օրական երկու փոքր հաց և հինգ գդալ ապուր: Շատ հասարակ բան է քրդերին մտրակելը, որոնք թուրքերեն չիմանալու պատճառով չեն հասկանում, թե ինչ են հրամայում իրենց և սովորություն չունեն թուրք սպաներին բարևել: Մինչ զինվորները մեռնում են կեղտից ու քաղցից, սպաները լցնում են իրենց գրպանները:

Մայիսի 4-ի օրագրությունը տեղեկացնում է, որ ժողովուրդը սարսափի մեջ է: Բոլորն ասում են, թե այս ամենը նախապես ծրագրված է և պարզ է, որ լինելու է ջարդի սկիզբը, քանի որ զենքերը հանձնելու համար տրված է հինգ օր ժամանակ: Սակայն ամենքն էլ ասում են, որ չպետք է հանձնեն: Մտածում են՝ եթե հանձնեն, թուրքերը կկատարեն ու վրեժխնդիր կլինեն:

Հունիսի 8-ին միսիոներուհին գրում է, թե բանտերի մեջ ֆիզիկական տանջանքների են ենթարկում մտավորականներին: Գայմազամի հրամանով խոշտանգեցին պրոֆեսորներ Լյուլեճյանին, Պուճիգանյանին, հետո նրանց քարշ տվեցին զուգարան, որտեղ մնացին մի ամբողջ օր:

Նկարագրելով Խարբերդի հայերի ահավոր վիճակը, Յակոբսոնը գրում է. «Ես չեմ կարող բառեր գտնել նկարագրելու այս ժողովրդի ցավերը,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 6:

¹ Նույն տեղում:

² Նշվ. աշխ., էջ 61:

³ Մարիա Յակոբսոն, 1915, պատառիկներ օրագրություններից, Երևան, 1995:

տառապանքներն ու սարսափը: Մարդը խելագարվում է, երբ լսում է նրանց պատահած սոսկալի դեպքերի մասին: Կարծես սատանայական հնարամտությունները հասել էին իրենց գագաթնակետին, տանջում ու չարչարում էին զոհերին»¹:

Յակոբսոնը պատմում է, թե ինչպես էին թուրքերը զենք փնտրելու պատրվակով մտնում հայերի տները, տղամարդկանց ձերբակալում, ծեծում ու չարչարում, նրանց վազեցնում են, ոտքերը դնում ջրի մեջ, մտրակում են մինչև ոտքերից արյուն հոսի: Գեղվանքում նրանք բանտարկյալներին նստեցրել էին շիկացած երկաթների վրա:

Հունիսի 17-ին միսիոներուհին արձանագրում է, որ բոլոր բանտարկյալները սպանվել են լեռներում, իսկ ձերբակալությունները շարունակվում են: Լուրեր են պտտվում, թե բոլոր հայերին աքսորելու են Ուրֆայի կողմը, որը կնշանակի հայ ժողովրդի մաքրագործում:

Օրագրում հուլիսի 6-ը նշված է իբրև հարբերդում սոսկալի դեպքերի օր: Ձինվորները պաշարել են քաղաքը և 13 տարեկանից բարձր բոլոր տղամարդկանց ձերբակալում են: 800 հոգու տարան Խան Քոյ և ըստ այնտեղից փախած դեղագործ Մելքոն էֆենդու պատմածի, բոլորին գնդակահարեցին, իսկ երբ գնդակները վերջացան, ողջ մնացածներին սպանեցին կացիններով ու սփններով²:

Տեղեկություն է ստացվում, որ Իչմեում մորթել են բոլոր տղամարդկանց, Կարմիր Խոնազի բոլոր երիտասարդներին սպանել էին աքսորի ճանապարհին:

Հուլիսի 9-ին միսիոներուհին գրել է, որ թուրքերը հայտարարում են, թե այն կանայք ու աղջիկները, որ մնացել են, պետք է մահմեդականություն ընդունեն: Սա նշանակում էր, որ պետք է ամուսնանային թուրքերի հետ, իսկ փոքր տղաները պիտի թուրքանային: Դրա պայմանն այն է, որ պիտի թլպատվեին:

Երզնկայից փախած մի խումբ պատմում էր, որ տղամարդկանցից շատերն արդեն սպանված են, կանայք ու աղջիկները՝ բռնաբարված: Քայլել չկարողացող ծերերին ու հիվանդներին թուրքերը թողել են գերեզմանատանը, որպեսզի մեռնեն: Խմբի մեջ եղած տղամարդկանց պարզապես մորթել են:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 17:

² Նշվ. աշխ., էջ 21:

Հուլիսի 21-ին Յակոբսոնը գրել է, որ հարբերդում թույլատրվել էր մնալ միայն հայ ընտանիքների, որոնք կոշկակար էին, թիթեղագործ, ժամագործ, արծաթագործ, կազմարար: Թուրքերը տեղափոխվում էին հայերի տները, որոնք ավելի լավն էին: Փողոցները լի էին աղբով ու աղտեղությամբ, իսկ առաջ այնպես գեղեցիկ ու մաքուր էին:

Թուրքերը մզկիթների մեջ հայտարարում էին, որ եթե որևէ թուրք պահի մի հայի, ապա կկախվի և տունն էլ կայրվի: Նաև ասում էին, որ խուզարկվելու են բոլոր թուրքերի, նույնիսկ վալիի տունը:

Օգոստոսի 7-ին միսիոներուհին ականատես է լինում մի հսկայական հրավառության՝ այրվում էր Չմշկածագի դաշտը իր մի շարք գյուղերով:

Թուրքերն այլևս չէին դժվարացնում մաքրագործման հարցը. հայերին մի քիչ դուրս էին հանում գյուղից ու սպանում: Այդպես վարվեցին Հուսեյնիկ գյուղում:

Խուլյու գյուղում /Թլկատին/ բոլոր կանանց հավաքել ու սպանել էին: Նրանց հրամայել էին հագուստները հանել, այնուհետև իրար վրա դարսելով, գլխատել էին: Ներքևում գտնվող կանայք առաջին հարվածից չէին մեռնում, ուստի մեռած ձևացողները հետո կարողացան փախչել:

Օրագրության հրատարակված հատվածն ավարտվում է 1915թ. սեպտեմբերի 26-ի գրառումներով, որը տեղեկացնում է, թե բոլորին ներում են շնորհել, որովհետև ամեն ինչ արդեն վերջացած է¹:

*
* * *

Պատմության կեղծարարության յուրահատուկ մեթոդ է ընտրել թուրք ականատես պատմաբան Ահմեդ Ռեֆիկը, որի գիրքը հրատարակել են ՀԳԱԱ հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը և արևելագիտության ինստիտուտը²: Այն թուրքերենից թարգմանել և առաջաբանը գրել է Սամվել Մուրադյանը:

Թուրք պատմաբան Ահմեդ Ռեֆիկ Ալթընայը /1880-1937/ 1915թ. Եսքիշեհիրի հայոց տեղահանության ականատեսներից է: Այնուհետև 1918-ին նա եղել է Էրզրումում և Գյումրիում: 1919-ին Ստամբուլում նա հրատարակել

¹ Նշվ. աշխ., էջ 42:

² Ահմեդ Ռեֆիկ. Երկու կոմիտե՝ երկու ոճիր: Երևան, 1997:

է երկու հողված՝ իր տեսածների մասին, որոնք հետագայում երկու անգամ հրատարակվեցին առանձին գրքով: Ներկա թարգմանությունը կատարված է Անկարայի 1994-ի թուրքերեն հրատարակությունից:

Առաջաբանի հեղինակը Ահմեդ Ռեֆիկին դասում է թուրք այն փոքրաթիվ մտավորականների շարքին, ովքեր ընդունում են հայերի ցեղասպանության փաստը իբրև պատմական իրողություն և խորապես գիտակցում են կատարվածի ողբերգականությունը նաև սեփական ժողովրդի պատմության կտրվածքով: Նրա կարծիքով Ահմեդ Ռեֆիկը օժտված էր տեսածը հասկանալու, պատճառը պրպտելու, փաստագրելու և հրապարակավ ասելու կարողությամբ ու ազնվությամբ, ճշմարտությունը ցուցահանելու պատմաբանի համարձակությամբ¹:

Աշխատությունը բաղկացած է երկու մասից՝ «Էսքիշեհիր», որտեղ նկարագրված է 1915թ. հայոց ցեղասպանությունը. և «Էրգրում», որտեղ պատկերված են թուրք ազգաբնակչության նկատմամբ այսպես կոչված «հայկական հրոսակախմբերի» կարծեցյալ «զազանությունները» 1918 թվականի գարնանը: Այստեղից էլ աշխատության վերնագիրը՝ երկու կոմիտե /նկատի ունի երիտթուրքական և դաշնակցական կոմիտեները/ և երկու ոճիր: Ինչպես իրավամբ նկատում է Ս.Մուրադյանը, թուրք հեղինակը փաստորեն չի տարբերակում հարձակվողն ու պաշտպանվողը, ուստի հայերի ու թուրքերի գործողությունները դիտարկում է նույն հարթության վրա, հավասարապես դատապարտում դրանք՝ անկախ նրանց ծավալներից, դրդապատճառներից ու նպատակներից: Դրան զուգահեռ նշվում է նաև, որ Ահմեդ Ռեֆիկը առաջիններից էր, որ ոչ միայն ոճրագործություն հայտարարեց երիտթուրքերի կազմակերպած հայոց ցեղասպանությունը, այլև փաստեց նրա ծրագրվածությունը և բացահայտեց ծրագրողների շահագրգռությունները, ուստի անուրանալի է նրա առանձնահատուկ տեղը թուրքական պատմագրության մեջ: Ընդգծվում է թուրք հեղինակի սկզբունքային ու ելակետային այն եզրակացությունը, որ կայսրության հայ բնակչության հանդեպ գործադրված անողորմ կոտորածն ու աքսորը ողբերգություն էր նաև թուրք ժողովրդի համար, ուստի երիտթուրքերը հանցագործներ էին նաև սեփական ժողովրդի նկատմամբ: Ուշադրություն է հրավիրվում թուրք պատմաբանի այն դատողության վրա, ըստ որի սեփական ժողովրդի ազատագրությունը շաղկապվում էր հայերի ենթադրյալ հաղթանակի հետ²:

Իր՝ Ահմեդ Ռեֆիկի հեղինակային խոսքում նշվում է, որ խնդրո առարկա ժամանակաշրջանը օսմանյան պատմության ողբերգական էջերից մեկն է: «Օսմանյան պատմության մեջ, հարկավ, բավականաչափ խառնաշփոթ և գրեթե սարսափահարույց ժամանակաշրջաններ են եղել, սակայն ոչ մեկը համեմատելի չէ այս բռնակալների / երիտթուրքերի - Մ.Կ./ կառավարման հետ: Ազնիվ դրդումներով սկսված, բայց հսկա մի պետության անկմամբ ավարտված այս ժամանակահատվածը օսմանյան պատմության ամենացավալի շրջանն է»¹, - գրում է ընդհանուր պատմության պրոֆեսորը:

Գրքի առաջին մասում Ա.Ռեֆիկը պատկերում է էսքիշեհիրի իրականությունը 1915 թվականի աշնանը, գրում, որ հայերի կայարանամերձ բոլոր գեղեցիկ տները բռնագրավվել էին, երեք դղյակներ էլ բաժին էին ընկել գլխավոր ոճրագործներ Թալեաթ, Ջանփուլադ և Չաքքի բեյերին: Դատողություններ անելով երկրի ահավոր ծանր վիճակի մասին, նա նշում է, որ օսմանյան պատմության մեջ երբեք չի եղել մի շրջան, որ նմանվի Մեհմեդ 5-րդի՝ անարդարության և կազմալուծման ժամանակաշրջանին: Թուրքական պառլամենտի պատգամավորների մեծ մասը զուրկ էին օրենքն ու իրավունքը պաշտպանելու կարողությունից, նշանակված էին իթթիհատի կողմից ու նրա հավատարիմ սպասավորներն էին: Չույն և հայ պատգամավորների մոտ իրենց ազգակիցների տեղահանումներն ու սպանությունները բողոքի ձայն չէին առաջացնում: Բարձրագույն պաշտոնյաները թալանում ու վատնում էին ազգային գանձարանը, իսկ ժողովուրդը, որը մի ժամանակ ձեռքներից դրոշակներ, առջևից զուռնաներ, ինքնամոռաց վագում էր իթթիհատականների հետևից, այժմ սովամահ էր լինում, բայց և զոհաբերվող ոչխարների պես գնում էր այդ արկածախնդիրների իշխանության պաշտպանման համար իրենց դիակներից պատնեշներ կառուցելու²: Անգամ Բյուզանդիան իր անկման վերջին օրերին այս աստիճան չէր բարոյալքվել:

Չեղինակը զուտ թուրքավարի է մեկնաբանում պանթուրքիզմի հանդես գալը. գտնելով, որ թուրանականության խնդիրը մեջտեղ հանեցին իշխանավորները՝ ի հակակշիռ Չունաստանը հույներին, Չայաստանը հայերին, Արաբիան արաբներին կարգախոսների: Իսկ առաջին համաշխարհային պատերազմի սկսվելը պարարտ հող ծառայեց Թուրանի գաղափարի իրականացման համար, որի կույր գործիքը դարձավ լուսավորության նախարարությունը:

¹ Նշվ. աշխ., Առաջաբան, էջ 5:

² Նշվ. աշխ., էջ 9:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 11:

² Նշվ. աշխ., էջ 23:

Ահմեդ Ռեֆիկը այն համոզմունքին է, թե դարեր շարունակ օսմանցի փաշաները հայերից և ոչ մեկի քիթը չեն արյունոտել: Թուրք, հայ և հույն պարոնները շքեղ ու բարեկեցիկ կյանք են վարել: Հայ վարպետներն ստեղծել են օսմանյան արվեստի ամենաաքանչելի գեղարվեստական գործեր: Եվ այս իրավիճակը շարունակվեց այնքան, մինչև օսմանյան հայրենիքում ապրող ժողովուրդները տարվեցին ազգային գաղափարներով: Թուրքիայի գործերին Եվրոպայի խառնվելը և ոչ մահմեդականների դիմակ հագնելը էապես վնասեց գործին: Հայերի գաղտնի մտադրությունները ամբողջովին երևան եկան պատերազմի սկզբնական շրջանում: Նրանք բացահայտորեն հայտարարում էին, որ պատերազմում թուրքերը ջախջախվելու են և կոչ էին անում ամեն կերպ օգնել ռուսներին¹:

Վանի ինքնապաշտպանությունը համարելով ապստամբություն, Ահմեդ Ռեֆիկը գտնում է, որ իշխանությունները դրանց կազմակերպիչներին պատժելու փոխարեն որոշեցին իսպառ բնաջնջել հայերին և այդ ձևով մեջտեղից հանել վեց վիլայեթների հարցը: Անատոլիայի արևելյան սահմաններում կատարվող շուտափույթ ձեռնարկումները վերաճեցին կոտորածների, և «հայրենիքի հազարավոր հայ ու թուրք զավակներ ճգնվեցին Կոնիստեի ոտքերի տակ»²:

Թուրք հեղինակն արձանագրում է, որ պատերազմի սկզբում Ստամբուլից բազմաթիվ հրոսակախմբեր ուղարկվեցին Անատոլիա, որոնք կազմված էին բանտերից ազատված մարդասպաններից ու հանցագործներից: Նրանք ռազմական նախարարության մարզահրապարակում մեկ շաբաթ վարժվելուց հետո «Հատուկ կազմակերպության» միջոցով ուղարկվում էին Կովկասի սահման: Ընդգծվում է, որ հայերի նկատմամբ իրականացվող բռնություններում ամենից մեծ հանցագործություններն այս հրոսակախմբերն են կատարել: Մեր կարծիքով հեղինակի նման շեշտադրումը միտում ունի նեղացնել ոճրագործությունների մասնակիցների շրջանակները:

Նկարագրելով բեռնատար վագոններով Եսքիշեհիր հասնող տարագիր հայերի ծանր վիճակը, ականատես պատմաբանը արձանագրում է, որ մի քանի օրվա ընթացքում քաղաքի կայարանի շրջակայքը լցվեց շուրջ 20 000 ընտանիքներով: Որոշ ժամանակ այստեղ մնալուց հետո նրանց անասուն տեղափոխող վագոններով աքսորեցին դեպի Կոնիայի անապատները: Նրա

վկայությամբ արտաքսվեցին նաև Եսքիշեհիրի, Իզմիթի և Ադաբազարի հայերը, որոնց գույքը նույն զիշեր թալանվում էր, իսկ տները հրկիզվում էին՝ հետքերը ծածկելու նպատակով:

Ընդհանուր պատմության ապագա պրոֆեսորը խիստ ուշագրավ դատողություն է անում, որ գերմանացիներից նրանք, ում սրտերը լի էին մարդասիրական զգացմունքներով, ատելություն էին տածում այս հանցագործությունների նկատմամբ: «Սակայն եթե պաշտոնական Գերմանիան ցանկանար, շարունակում է նա, խոչընդոտ կհանդիսանար կոտորածներին: Սայիդ Հալիմ փաշան Իթթիհադի կույր գործիքն էր: Էնվերն ու Թալեաթը, սովորաբար, Գերմանիայի խոսքից մեկ քայլ չէին կարող դուրս գալ: Հնարավոր չէր ոճիրն իրականացնել՝ ապավինելով միայն հանցագործ ուժերին: Անկասկած է այն, որ նրանք ապավինում էին Գերմանիայի հաղթանակին, հույս էին տածում Գերմանիայի միջոցով լռեցնել տալ այս մեծ ոճրի արձագանքները, անմեղ զոհերի ողբի ձայնը խեղդել գերմանացիների հաղթական երգերով: Գերմանիան ինքն իր հերթին տարված էր Անատոլիայում եկամուտներ կորզելու շահադիտությամբ: Նա իր վրա էր վերցրել լռակյաց ու անտարբեր դիտորդի դերը: Անգամ միջնադարում չեն հիշատակվում կատարված նման հանցանքներ»¹:

Վկայակոչելով Եսքիշեհիրում Ջեմալ փաշայից ստացված հեռագիրը՝ իթթիհատի «աչքի բիբը» հանդիսացող Ահմեդ Չերքեզին գնացքից իջնելուն պես ձերբակալելու մասին, Ա.Ռեֆիկը փորձում է այն տպավորությունն ստեղծել, թե փաշան հովանավորել է հայերին, պաշտպանել իրեն ենթակա տարածքներ մուսոք գործած աքսորյալ ժողովրդին: Ա.Ռեֆիկի այն հարցին, թե ինչ եղավ Վարդգեսի ու Ջոհրապի հետ, Ահմեդ Չերքեզը պատասխանել էր, որ Վարդգեսի գլուխը անձամբ է բացել մաուզերի զնդակով, ապա ոտքի տակ է առել Ջոհրապին ու մի մեծ քարով ջախջախել նրա գլուխը²:

Թուրք պատմաբանը վկայում է նաև Ստամբուլի հայ մտավորականության աքսորի մասին, որոնց մի մասը ուղարկվել էր Եսքիշեհիր և որոնց ինքն անձամբ ճանաչում էր՝ Տիրան Քելեկյան, Բյուզանդ Քեչյան, Թորգոմյան և ուրիշներ: Նա ցավով է արձանագրում, որ այդ բռնությունների դեմ ոչ ոք ձայն չէր բարձրացնում: Կղզու շքեղ ամառանոցում Հալաճյան էֆենդին խնջույքներ էր կազմակերպում իթթիհատականների համար, իսկ հայ երես-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 31-32:

² Նշվ. աշխ., էջ 33:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 44:

² Նշվ. աշխ., էջ 49:

փոխանները շարունակում էին շողջորթել Թալեաթին ու նրա հանցակիցներին:

Չեղինակը հաստատում է, որ մեծ ոճրի իրականացումը արդարացված պատկերելու նպատակով նախապատրաստական քարոզչական հիմնավոր աշխատանք էր կատարվել: Լուրեր էին տարածում, թե հայերը միանալու էին թշնամուն, Ստամբուլում ապստամբություն էին բարձրացնելու, սպանելու էին Իթթիհատի առաջնորդներին ու ձգտելու էին բացել նեղուցը: Այնուհետև նա գրում է, որ այս նողկալի խաբեությունները կարողացան համոզել միայն հասարակ ժողովրդի այն հատվածին, որը չէր գիտակցում իր քաղցած լինելը: Եվ ապա Թուրքիայի ապագայի վերաբերյալ նա հայտնում է այն ոչ ստանդարտ միտքը, թե ավելի լավ կլիներ, որ Իթթիհատականների օրոք հայերը հաջողություն ունենային, այդժամ և Թուրքիան, և թուրքերը փրկված կլինեին արկածախնդիրների գերիշխանությունից, հայերը հավերժ կվայելեին թուրքերի երախտագիտությունը: «Եթե հայերը տարված լինեին անկախության ու փրկության գաղափարներով,- շարունակում է Ա.Ռեֆիկը,- նրանց իղձերի իրականացման գեթ մի փորձն անգամ կարող էր ամեն ինչ տակն ու վրա անել, քանզի Իթթիհատականների անկումը պատճառ կհանդիսանար երկրում համաձայնության ու խաղաղության կողմնակից կուսակցության իշխանության գլուխ գալուն: Եթե հնարավոր լիներ դուրս պրծնել գերմանական երկաթե օղակից, համաձայնություն ձեռք կբերվեր անգլիացիների հետ, և Թուրքիան ավելի նպաստավոր դիրքեր կգրադեցներ»¹: Նա ցավով է ավելացնում, որ մինչդեռ տեղահանման հարցը հայերի ապստամբության ու պայքարի ողբերգական ու վերջին պատասխանն էր, իսկ դրա քաջալերումը՝ գերմանացիների հաղթանակը:

Թուրք հեղինակը փորձում է համոզել, որ Եսքիշեհիրում ազգաբնակչությունը տեղահանումներին չի մասնակցել, և հայերի նկատմամբ առավելապես բռնություններ էին կատարում առանձին պաշտոնյաներ, ժանդարմներ ու ոստիկաններ, իսկ շատ վայրերում սպաներն իրենց ձեռքերը չեն թաթախել այդ արյունալի չարագործությունների կաթսայում: Նա ընթերցողին է փոխանցում Բուրսայից և Անկարայից եկողների պատմածները, թե ինչպես են պաշարել տներն ու հարյուրավոր ընտանիքների լցնելով կառքերը՝ գետերը թափել: Տեսնելով այս գազանությունները, մի քանի կին ուղղակի խելագարվել էին:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 51:

«Այս ողբերգությունն իմանալով,- գրքի առաջին բաժինը եզրափակում է Ահմեդ Ռեֆիկը,- հնարավոր չէր չվշտանալ: Միանշանակ էր, որ մի օր սրա պատասխանը պահանջվելու էր: Այս ամենը մարդկության անվան տակ կատարված հանցագործություններ էին: Երբևէ ոչ մի իշխանություն այս աստիճան դաժան չի գործել: Արյունով ուղեկցվող հայերի տեղահանումները երկիրը զրկեցին կարևոր մի տարրից: Այս անմարդկային գործողություններին հաջորդեց այն, որ կանգ առան արաղացները, բնակչությունը մատնված էր առանց հացի մնալու վտանգի...»¹:

Գրքի երկրորդ՝ «Էրզրում, 6 մայիսի 1334» բաժինը նվիրված է Էրզրումի և Ալեքսանդրապոլի իրականության նկարագրությանը 1918-ի գարնանը: Եվ... կարդալով «հայկական գազանությունների» վերաբերյալ հորինվածքները, միանգամից հօդս են ցնդում հեղինակի ազնվության, օբյեկտիվության և անաչառության մասին նախորդ տպավորությունները:

Չեղինակի պատկերացմամբ ռուսական զորքերի հարձակումը խախտեց Արևելյան Անատոլիայի անդորրը, և դարեր շարունակ համատեղ ապրած երկու ժողովուրդները՝ թուրքն ու հայը, վերջ դրեցին իրենց մտերմությանը, նրանց միջև խորը անդունդ առաջացավ: Նրա խոստովանությամբ իշխանությունները, որոնք դաժան ու անարդար էին գործել ժողովրդի հանդեպ, ուժասպառ էին արել թուրքերին, իսկ հայերի շրջանում ազատության ու փրկության ձգտումներ էին արթնացրել, որի ամենամեծ ապացույցը հայկական Կոմիտեներն էին: Բանից պարզվում է, որ թուրքը չգիտեր, թե ինչ բան է ռումբը, այդ հայկական Կոմիտեներն էին, որ Թուրքիա ռումբ մտցրին և դրանով փորձեցին նույնիսկ սպանել փաղիշահին: Եվ այդ ռումբերն այժմ Անատոլիայում էին պայթելու, բռնարար իշխանությունների անգթության պատճառով թուրք ժողովուրդը խեղդամահ էր արվել «հայկական հրոսակախմբերի կողմից հոսեցված արյան հեղեղում»²:

Խեղաթյուրելով Վանի հերոսամարտի պատճառները, հեղինակն այն համարում է ցավալի ընդհարում, որովհետև ռուսական զորքերի առաջխաղացմանը զուգընթաց հայերի դաժանությունն ու խիզախություն էլ ավելի էր բռնում, և Անատոլիա ներխուժած ռուսական բանակին միակ աջակցողները հայերն էին: Խեղաթյուրվում են նաև հայկական կամավորական շարժման պատճառները: «Նորույթ» է նաև հեղինակի այն տեղեկությունը, թե իբր՝ Էրզրումն ազատագրելիս ռուսների առաջին քայլն այն եղավ, որ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 52:

² Նշվ. աշխ., էջ 55:

չթողեցին հայկական գումարտակներին քաղաք մտնել, քանի որ շատ լավ գիտեին, որ հակառակ դեպքում թուրքերը դաժանաբար ոչնչացվելու են: Եվ ահա թուրքերը հայ հրոսակախմբերից ահաբեկված թողնում էին իրենց տները և ապաստան էին որոնում երկրի խորքերում:

Սարիղամիշից մինչև Տրապիզոն ընկած շրջաններում ռուսական գերիշխանության հաստատումը հեղինակը բարեբախտություն է համարում թուրք ժողովրդի համար: Սակայն վիճակը փոխվեց, երբ, ըստ հեղինակի, բուլշևիզմի հաղթանակի հետևանքով ռուսները դիմեցին փախուստի, և նշված շրջաններում իշխանությունն անցավ հայկական Կոմիտեների ձեռքը:

Ամբողջ իշխանությունը հայերի ձեռքում էր կենտրոնացած հատկապես Երզնկայում և Երզրումում: Նրանք երբեմն փողոցներից հավաքում էին թուրք աշխատավորներին, խուճբ-խուճբ կտրում կոկորդներն ու փոսը գցում:

Ըստ թուրք հեղինակի, հիմնական ջարդերը սկսվեցին ավելի ուշ, երբ Երզնկայի, Տրապիզոնի և Երզրումի մատույցներում օսմանյան զորքեր երևացին: «Հայկական հրոսակախմբերը քաղաքից դուրս դիմադրում էին օսմանյան բանակի առաջխաղացմանը, ներսում ժողովրդին զորանոցները լցնելով ու դռները փակելով կոտորում: Երբեմն գլուխները կտրելով, դիակները ջրիորն էին գցում... Երզրումն այս արյունոտուշտ վայրագության ամենաողբերգական էջն է»¹:

Ահմեդ Ռեֆիկը առիթը բաց չի թողնում վերստին անարգանքի խոսք ասելու Ստամբուլի կառավարողների հասցեին, որոնք գրաքննությամբ բոլոր դժբախտությունները թաքցնում էին ժողովրդից: Չարաշահումների աղբյուրն ա համարում է Էնվեր փաշային, որն իր բացահայտ տգիտության պատճառով Սարիղամիշում 150 հազար թուրք էր զոհաբերել, բայց պատասխանատվության չէր կանչվել: Այն ժամանակ, երբ Ստամբուլի ազգաբնակչությունը սովամահ էր լինում, Իթթիհատի բարձր աստիճանավորներն զբաղված էին ճոխ խնջույքներով, իսկ Շվեյցարիան նրանց կանանց զվարճատեղին էր: «Այլևս ոչ ոք չէր մտածում հայ հրոսակախմբերի արյունոտ դաշույններից սպանված ու սովամահ եղած դժբախտ թուրքերի մասին», - ողբածայն գրում է հեղինակը: Շարունակելով շինծու ողբն ու կականը, նա բացականչում է, որ երբ Ստամբուլում Իթթիհատի այրերը շամպայն խմելով սազ ու երաժշտություն էին լսում, Երզրումում հայերի բռնություններից այրվող փլատակների տակ պառկած թուրքերը հոգի էին տալիս, որոնց ողբը մինչև երկինք էր հասնում:

«Տրապիզոնից մինչև Երզրում, ավերածություններից բացի, ոչինչ չէր երևում: Ոչ մի գյուղում, ոչ մի տան որևէ կենդանի էակ չկար: Հայերի բռնություններին այժմ հաջորդում էր սովը»¹, - ամփոփում է կեղծ ողբասացը:

Հետագա էջերում թուրք հեղինակի երևակայությունն ավելի է բորբոքվում, և նա գրում է, որ ռուսների նահանջից հետո հայերն այն աստիճան էին ավերել գյուղերն ու ավանները, որ Արդահանից մինչև Երզնկա, Տրապիզոնից մինչև Կարս ոչ մի գյուղում որևէ կենդանի շունչ չէր մնացել, իսկ Երզնկան կարծես վերածվել էր թուրքերի կառավարանի²:

Ամենուրեք հրդեհված տների ու քանդված պատերի տակ լի էին թուրքերի դիակներ՝ դեռևս չնեխած մարմիններ, կտրված ձեռքեր, գանգեր ու ազդուսկրեր:

Անդրադառնալով Երզրումին, նա գրում է, որ այստեղ նույնպես փողոցներում հազարավոր թուրքերի դիակներ էին կուտակված: Գյումրիում նույնպես, ըստ հեղինակի, քաղաքի հանձնման լուրն իմանալով, հայերն սկսեցին կոտորել թուրքերին, որը հայ-թուրքական կոտորածի վերջին փուլն էր: Կատարելով դերերի մտացածին տեղափոխություն, հեղինակը կեղծ վկայություն է տալիս, թե իբր այստեղ հայերը թրջուկի օրիորդներին բռնելով, բուլրի աչքի առաջ պարտադրում էին իրենց քմահաճույքը կատարել, անասնաբար վրեժխնդիր էին լինում նրանց անմեղ մարմնից, ապա սվինի հարվածով բացում էին որովայնը և գցում կրակը: Պատերին կանանց կրծքեր, անգամ այր մարդկանց անդամներ էին կախված, ճանապարհի երկու կողմերում որովայները բաց կանանց մերկ դիակներ էին դրված:

Գրքի վերջում Ահմեդ Ռեֆիկը գրում է հետևյալ տողերը, որը մեր կարծիքով հնչում է իբրև լավագույն ինքնամերկացում. «Եվրոպան անկասկած պատժի է ենթարկելու նրանց, ովքեր բռնագաղթի են ենթարկել հայերին: Բայց տեսնեք կորոնի արդյոք Եվրոպան այս հանցագործության մեղսակիցներին: Պատմությունն անգամ չի արձանագրել այսպիսի դաժանությունները»³: Այո, թուրք հեղինակը, իր կամքից անկախ, պարզ ու հստակ մատնացույց է անում, թե վերջապես որտեղ է թաղված շան գլուխը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 77:

² Նշվ. աշխ., էջ 81-83:

³ Նշվ. աշխ., էջ 89:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 61:

*
*   *
*

Նորագույն հեղինակներից խիստ ուշագրավ է գերմանացի գիտնական, լրագրող Վոլֆգանգ Գուստի գիրքը¹: Ինչպես նշվում է գրքի անոտագիայում, Վ. Գուստը գործադրել է ուրույն մեթոդ՝ դիմելով ցեղասպանության ականատեսների վկայություններին, նրանց եզրակացություններին, ինչպես նաև օգտագործել է թուրքական և գերմանական արխիվների նորահայտ վավերագրեր:

Գրքի առաջին բաժնում ներկայացված են հայերի բնաջնջման միջոցառումները, շեշտադրված են Ս. Թեհլիրյանի դատավարության ժամանակ հրապարակված փաստերը:

«Ցեղասպանություն» բաժնում առաջ է մղված ամերիկացի գեներալ-մայոր Ջեյմս Չարբորդի որակումը Հայոց ցեղասպանության մասին «Բոլոր ժամանակների ամենահավոր ոճիր» արտահայտությամբ: Նա հրապարակում է զոհերի թվի մասին գերմանական դեսպանատան տվյալները՝ մեկ ու կես միլիոն մարդ:

Վկայակոչվում է Մարզվանի ամերիկյան քոլեջի տնօրեն Թեոդոր Էլմերի բնորոշումը, թե հայերի հալածանքները իրենց չափերով գերազանցեցին այն բոլոր կոտորածները, ինչ առաջին քրիստոնյա նահատակներին պատճառել էին Հռոմի ամենադաժան տիրակալները²:

Մեջքերված է Տրապիզոնի իտալական հյուպատոս Չ. Գորինիի ինքնահարցումը, թե արդյո՞ք աշխարհի բոլոր մարդկերներն ու վայրի կենդանիները իրենց թաքստոցներից այստեղ չեն եկել՝ կատարելու հիմ ու նոր պատմության մեջ նմանը չունեցող մի ոճիր:

Հեղինակը եզրակացնում է, որ 1915-ին Փոքր Ասիայում կատարվածը եղել է կազմակերպված ոճրագործություն:

¹ Վոլֆգանգ Գուստ. Հայերի ցեղասպանությունը, աշխարհի հնագույն քրիստոնյա ժողովրդի ողբերգությունը: Երևան, «Հայաստան», 2002, 294 էջ: Գերմաներենից թարգմանությունը Ռուզան Յորդանյանի:

² Նշվ. աշխ., էջ 11

«Ձերբակալություններ և խոշտանգումներ» բաժնում տրված է մտավորականության ձերբակալությունների ու խոշտանգումների, զենքի բռնագրավման գործողության նկարագիրը:

Հաջորդ բաժնում ներկայացված է թուրքական բանակում զորակոչված հայ զինվորների բնաջնջումը¹:

Առանձին ներկայացված է պարզապես հայ տղամարդկանց ոչնչացումը, որոնք ոչ ազգային գործիչներ էին, ոչ էլ զինվոր: Այդ մասին բերվում է ամերիկյան քոլեջներից մեկի տնօրինուհի Մերի Լուիզ Գրեֆմի, Հալեպի գերմանական դպրոցի տնօրեն Մարտին Նիպագի և այլոց վկայությունները²: Հետագա իրար հաջորդող բաժիններում ներկայացված են տարագիրների ամբողջ քարավանների բնաջնջումը, բռնագաղթը, երեխաների տառապանքն ու մահը, կանանց ու աղջիկների ծակատագիրը, բռնագաղթի ենթարկված հայ ազգաբնակչության ունեցվածքի անսքող թալանն ու կողոպուտը, բռնի մահմեղականացումը, ոչնչացման ճամբարների դժոխային պայմանները: Հանրածանոթ այդ տեսարանները լրացված են բազմաթիվ նոր վկայություններով:

Չորրորդ գլխի բաժիններից մեկը Վ. Գուստը նվիրել է Վանի 1915 թ. ինքնապաշտպանության նկարագրությանը՝ օգտագործելով ամերիկուհի Գրեյս Հիլզել Բնափի, գերմանուհի դաստիարակ Քեթե Էթիոլդի, շվեյցարացի միսիոներ Շարրի օրագրությունները, որոնք իրադարձությունների ականատեսն են եղել: Հեղինակը մերժում է Վանի կարծեցյալ ապստամբության մասին վարկածը, թիկունքին հասցված դաշույնի հարվածի առասպելը և գտնում, որ այն եղել է օրինական ինքնապաշտպանություն³: Հպանցիկ ձևով հեղինակը գրում է նաև Շապին Գարահիսարի, Մուշի և մի փոքր ավելի շատ՝ Սասունի ինքնապաշտպանության մասին:

Բացառապես օտարերկրացիների հիշողությունների /գերմանացի Բրունո Էվարտ, դանիուհի Կարեն Էպպե, շվեյցարացի բուժակ Քյունցլեր և ուրիշներ/ հիման վրա է գրված Ուրֆայի ինքնապաշտպանության բաժինը, որը, սակայն, հեռու է բավարար լինելուց: Շփոթված է ինքնապաշտպանության տևողությունը, չի հիշատակվում ոչ մի հայ մարտիկի անուն և այլն:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 21-22

² Նշվ. աշխ., էջ 23-24

³ Նշվ. աշխ., էջ 167

Առավել հանգամանորեն Վ. Գուստը անդրադարձել է Մուսա լեռան հերոսամարտին և այս դեպքում հեղինակի միակ աղբյուրը բողոքական քահանա Տիգրան Անդրեասյանի հայտնի հիշողություններն են:

Ջննարկելով Արամ Անտոնյանի «Մեծ ոճիրը» գրքի ի հայտ գալու հանգամանքները, հեղինակը հակված է այն ընդունել իբրև արժանահավատ աղբյուր¹:

Խոսելով 1915 թ. հունիսի 17-ին Կոստանդնուպոլսի ռազմական նախարարության մերձակա հրապարակում կախաղան հանված 20 հնչակյան հայ գործիչների մասին, հեղինակն այն համոզմունքն է հայտնում, որ երիտթուրքերը հրապարակային մահապատժով փորձել են ստեղծել համահայկական դավադրության տպավորություն, մի բան, որ երբեք չի եղել²:

Համապատասխան փաստաթղթերի հիման վրա Վ. Գուստը պարզաբանում է Հատուկ կազմակերպության (Թեշքիլաթը Մախսուսե), ժանդարմերիայի, չեթեների և բանտերից ազատված մարդասպանների դերը եղեռնի գործադրման ժամանակ³:

Համոզմունք հայտնելով, որ երիտթուրքերը Թալեաթի գլխավորությամբ նախօրոք մշակել են հայերի բնաջնջումը, հեղինակն այնուհետև ներկայացնում է այդ ծրագրի 10 սկզբունքները⁴:

Վ. Գուստը կասկած չունի, որ բուն նպատակը եղել է ոչ թե տեղահանումը, այլ հայերի իսպառ ոչնչացումը, ինչը հաստատում են շատ հեռագրեր և դատի տրված երիտթուրքերի հարցաքննությունների շատ արձանագրություններ: Իսկ բնաջնջմանը հակադրվողներին սպառնացել է պաշտոնազրկում կամ մահ⁵:

«Նրանք պատերազմ են մղել հայերի դեմ, - գրում է հեղինակը, - որին որպես ժողովուրդ ցանկացել են վերացնել: Եվ նրանք բացահայտորեն խոսել են այդ մասին գաղտնի հեռագրերում ու մտերմիկ նամակներում»⁶: Բազմաթիվ օրինակներով Վ. Գուստը ցույց է տալիս, որ Թալեաթը և էնվերը

օտարերկրացիների ներկայությամբ բացահայտորեն խոսել են հայերի ցեղասպանության մասին¹:

«Ցեղասպանության վիճակագրությունը» բաժնում հեղինակը հանգամանալի վերլուծության է ենթարկում Հայոց ցեղասպանության զոհերի թվի վերաբերյալ պատմագիտական գրականության մեջ շրջանառվող տվյալները և գտնում, որ որպես ճիշտ մեծություն, գրականության մեջ հաստատվել է առաջին ցեղասպանության մեկ միլիոն հայ զոհերի թիվը: Այդ կապակցությամբ նա հայտնում է այն ուշագրավ միտքը, որ պատմական գրքերում բոլորովին չի հիշատակվում երիտթուրք ղեկավարների տենչերի զոհը՝ նրանց կողմից կեղեքված սեփական ժողովուրդը²:

Խոսելով հայերի նյութական կորուստների մասին, հեղինակը գրում է, որ թուրք թալանչիների հարստացման կարևորագույն աղբյուրը հայերից խլված փողերն ու բարիքներն են եղել: Նա հիշատակում է Հաշտության պայմանագրի համար Փարիզ ժամանած Հայկական պատվիրակության Օսմանյան կայսրությունում հայերի կորցրած ունեցվածքի հաշվարկած ընդհանուր գումարը՝ 14.6 միլիարդ ֆրանսիական ֆրանկ, կամ վերահաշվարկված՝ 6 միլիարդ մարկ³:

Փաստերի համադրմամբ հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ հայերի բնաջնջման ծրագիրը երիտթուրքերի կողմից մշակվել է պատերազմից առաջ, որը և եղել է Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելու շարժառիթներից մեկը⁴:

Առանձին գլխում Վ. Գուստն անդրադառնում է Հայոց ցեղասպանության հարցում Գերմանիայի դիրքորոշմանը: Նա գրում է, որ գերմանական ժողովրդի հիմնական զանգվածը երբեք չի իմացել այն, ինչ գիտեր ամբողջ աշխարհը, և դրա պատճառը եղել է գրաքննությունը:

Միակ գերմանացի պատգամավորը, որը փորձել է հրապարակայնորեն խարազանել հայերի սպանող, եղել է սոցիալ-դեմոկրատ, հետագայում Գերմանիայի Կոմկուսի հիմնադիր Կարլ Լիբկնեխտը, որը 1916թ. հունվարի 11-ին Ռայխստագում հանդես է եկել հարցապնդմամբ ու վկայակոչել է Լեփսիուսին, սակայն պառլամենտի նախագահը բարձր զանգահարումով ընդատել է նրան:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 186-189:

² Նշվ. աշխ., էջ 190:

³ Նշվ. աշխ., էջ 195-201:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 203-204:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 210-214:

⁶ Նշվ. աշխ., էջ 215:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 219-221:

² Նշվ. աշխ., էջ 225-226:

³ Նշվ. աշխ., էջ 230-231:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 231-237:

Գերմանացի հեղինակը գտնում է, որ ի տարբերություն գերմանական քաղաքացիների, գերմանական դիվանագետներն ինքնուրույն են ամեն ինչ, սակայն դրսևորել են անտարբերություն: Այդպես են վարվել դեսպաններ Վանզենհայմը, Յոհեննլոեն: 1915 թ. նոյեմբերին 15-ին Կ. Պոլսում դեսպանի պաշտոնն ստանձնած Պաուլ Վոլֆ-Մետերնիխը վճռականորեն բողոքել է հայերի հանդեպ դաժան վերաբերմունքի դեմ: «Նրա միջամտությունը, - գրում է Վ. Գուստը, - թերևս ունեցել է մասնակի հաջողություն, քանի որ չի կայացել նախատեսված մնացած 80 հազար հայերի տեղահանումը մայրաքաղաքից՝ Կոստանդնուպոլսից, որտեղից 30 հազարին արդեն քշել էին, իսկ 30 հազարն իրենք էին փախել»¹: Այդ հարցում զգուշավոր է եղել հաջորդ դեսպան Ռիխարդ Ֆոն Զյուլմանը:

Հեղինակը վկայակոչում է շվեյցարացի պատմաբան Քրիստոֆ Դինքլի եզրակացությունը, թե հայերի բնաջնջումը եղել է թուրքական բանակի գլխավոր շտաբում ծառայող գերմանացի բարձրաստիճան գինվորականների՝ բարոն Կոլմար դեր Գուլց, գեներալ Օտտո Լիման ֆոն Սանդերս, Ֆրից ֆոն Շելենդորֆ, ռազմածովային կցորդ Հանս Հուլման և շատ ուրիշների համաձայնությամբ և երբեմն ուղղակի նրանց պահանջով²: Իսկ մի դիվանագետ Հուլմանի մասին ասել է, թե նա ավելի թուրք է, քան էնվերը կամ Թալեթը:

Նշվում է նաև, որ Դինքլի հետազոտությունները պարզում են, որ գերմանացիները ոչ միայն հայերի դեմ են եղել, այլև կրակել են նրանց վրա և հրահրել տեղեկանումներ: Գերմանացի սպա կոմս Էբերհարդ Վոլֆսքել ֆոն Ռայխենբերգը ղեկավարել է կրակը Ռուֆայի, Ջեյթունի և Մուսա լեռան հայերի վրա: Սակայն, ըստ հեղինակի՝ շատ ավելի ավերիչ են եղել այն խորհուրդները, որ գերմանացի մյուս բարձրաստիճան սպաները տվել են ցեղասպանությունը ծրագրողներին:

«Գերմանացի բոլոր սպաները, - գրում է Վ. Գուստը, - ներառյալ Լիման ֆոն Սանդերսը, կրկնել են հայերի հասցեին արված թուրքական մեղադրանքները»³: Կովկասյան ռազմաճակատի ամենաբարձրաստիճան սպան Ֆելիքս Գուլեն գրել է, թե ամբողջ հայ ժողովուրդն է մեղանշել, իսկ ֆոն Շելենդորֆը հաստատել է, թե հայերը վաղուց էին ապստամբություն նախապատրաստել, որպեսզի անպաշտպան թուրք բնակչության սոսկալի

սպանդ կազմակերպեն: Նրանք բոլորը կրկնել են թուրքական այն կեղծիքը, թե տեղահանումների իրական առիթը եղել է Վանի ապստամբությունը¹:

Գերմանացի սպաները ոչ միայն համաձայնել են թուրքերի ծրագրերին, այլև ստորագրել են տեղահանման հրամանները²: Ֆոն Շելենդորֆն անձամբ է հոգացել հայերի՝ բռնագաղթին ակնհայտ նպատակի՝ բնաջնջման իրագործումն ապահովելու համար³:

Վ. Գուստի վկայությամբ Քրիստոֆ Դինքլը իր աշխատության մեջ թվարկել է նաև շատ դեպքեր, երբ գերմանական գինվորներն ու ենթասպաները բողոքել են հայերի նախճիրի դեմ, սակայն նրանց անմիջապես հետ են ուղարկել Գերմանիա:

Առանձին գլուխ է նվիրված Թուրքիայի պարտությունից հետո երիտթուրքական հանցագործների ձերբակալումներին, գինվորական դատարաններում տեղի ունեցած հրապարակային դատավարություններին, կայացած մահապատիժներին, ինչպես նաև հայ վրիժառուների արդար գործողություններին: Հետաքրքիր տեղեկություններ կան հայ վրիժառու Հրաչ Փափազյանի մասին, որը ծպտվել է իբրև թուրք և ուղղորդել Արշավիր Շիրակյանի, Արամ Երկանյանի և Սողոմոն Թեխլիրյանի գործողությունները Բեռլինում:

Ընձարկելով Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ Հիտլերին վերագրվող «Այսօր ո՞վ է խոսում հայերի բնաջնջման մասին» հայտնի արտահայտության հարցը, հեղինակը կատարում է հետևյալ կարևոր եզրահանգումը. «Եթե նույնիսկ հայերի վերաբերյալ Հիտլերի ակնարկների ճշտությունը վիճելի համարվի, ապա անվիճելի է այն, որ հայերի երիտթուրքական ցեղասպանության անպատիժ մնալը կարող էր միայն սաստկացնել գերմանական ցեղասպանների բնաջնջման մոլուցքը»⁴:

Վ. Գուստի չափազանց արժեքավոր գիրքն ավարտվում է հեղինակի ցեղասպանությունների դատապարտման համար հատուկ միջազգային դատարան ստեղծելու առաջարկությամբ⁵:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 251:

² Նշվ. աշխ., էջ 253:

³ Նշվ. աշխ., էջ 254:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 277:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 286:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 244-245:

² Նշվ. աշխ., էջ 246-247:

³ Նշվ. աշխ., էջ 250:

*
*   *
*

Հետխորհրդային ժամանակաշրջանում Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ Հայաստանում թարգմանաբար հրատարակվել են մի շարք օտար հեղինակների գործեր, որոնց շարքում առանձնանում է ամերիկացի իրավաբան-միջազգայնագետ, փիլիսոփայության դոկտոր Հերբերտ Ադամս Գիբբոնսի փոքրածավալ, բայց մեծարժեք գիրքը¹:

Նախաբանում գրքի հեղինակը գրքում է, որ Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Թուրքիայում հայերի նկատմամբ գազանությունները հետագա ապացույցներ չեն պահանջում, և չափից ավելի ակնհայտ է, թե դրա համար ում վրա պետք է ընկնի պատասխանատվությունը: Ուստի իր բարոյական պարտքն է ընդհանուր ուշադրություն դարձնել «Նորագույն պատմության ամենասև էջի վրա», լուսաբանել փաստերը և ի հայտ բերել պատասխանատուներին: Ներածականում Թուրքիային քաջածանոթ և պատերազմին նախորդած իրադարձություններին ականատես հեղինակը գրում է, որ ինքը նվազագույն կասկած չունի իր կողմից բերված փաստերի վերաբերյալ, և իր կարծիքը հենված է բազմամյա դիտարկումների ու բոլոր տվյալների մանրազնիմ ուսումնասիրման արդյունքների վրա:

Առաջին գլխում Գիբբոնսը սեղմ, սակայն ցայտուն կերպով տալիս է հայ զինվորականության ոչնչացման, բնակչության տեղահանության և բնաջնջման իրական պատկերները, ամփոփելով, որ Բրայսի նշած 800.000-ի փոխարեն զոհերի թիվն արդեն հասել է մեկ միլիոնի: Իսկ Վաշինգտոնում թուրք դեսպանը շարունակում է հայտարարել, թե այդ ամենը հորինվածք է, և կանանց ու երեխաներին երբեք չեն սպանել:

Երկրորդ գլխում հեղինակը գրում է, որ հայ հեղափոխականների կողմից թուրքերին ոչինչ չէր սպառնում: Օսմանյան կառավարությունը չափազանց անարդարացիորեն է հիմնավորում հարձակումները իրենց հպատակ հայերի վրա այն փաստով, որ բազմաթիվ հայեր կռվում են ռուսական բանակի շարքերում, քանի որ նրանք, իբրև ռուսական հպատակներ, կատարում էին

իրենց պարտքը¹: Նա գտնում է, որ կեղծ են նաև հայերին պետական դավաճանության մեջ մեղադրելու փորձերը²:

Երրորդ գլխում ամերիկացի միջազգայնագետը գտնում է, որ թուրքերի կողմից հայերի հետապնդումը և ջարդերը ոչ մի կերպ չի կարելի դիտել որպես այդ երկու ժողովուրդների դարավոր թշնամության հետևանք կրոնի հողի վրա: Կամ ոչ մի կերպ չի կարելի մեղքը օգել հայ վաշխառուների վրա, որոնք, իբր, անխնա կերպով շահագործում էին պարզամիտ թուրքերին: Նա համոզվում է հայտնում, որ Փոքր Ասիայում հայկական տարրի պահպանումը անհրաժեշտ է նաև թուրքերի բուն բարեկեցության համար: «Առանց հայերի սատարման, - գրում է Գիբբոնսը, - թուրքերը չեն կարող գոյատևել ոչ քաղաքականապես, ոչ էլ տնտեսապես՝ որպես ինքնություն և անկախ ազգ»³: Շարունակելով իր միտքը, հեղինակը եզրակացնում է, որ արևմտահայերը ոչ մի տեղ թվական առավելություն չունեն, որ սպառնալից Թուրքիայի քաղաքական անկախությանը, սակայն նրանք կարող են ապահովել երկրի տնտեսական անկախությունը⁴:

Չորրորդ գլխում Գիբբոնսը Հայոց ցեղասպանության ողջ պատասխանատվությունը դնում է երիտթուրքական կառավարության վրա, այնուհետև մեղադրում Գերմանիայի դեսպան բարոն Վանգենհայմին, որը կարող էր, բայց չարգելակեց ջարդարարական մեխանիզմի գործադրումը: Նա գտնում է, որ հայերի բնաջնջմամբ գերմանացիները շահագրգռված էին, որովհետև նրանք վերջիններիս առևտրական մրցակիցն էին Փոքր Ասիայում:

Եզրակացության մեջ Գիբբոնսը մեղքի բաժին է հանում չեզոք երկրներին և հատկապես ԱՄՆ-ին ու Շվեյցարիային:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 19

² Նշվ. աշխ., էջ 20:

³ Նշվ. աշխ., էջ 24

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 25:

¹ Հ. Ա. Գիբբոնս, Ժամանակակից պատմության ամենասև էջը. 1915-ի դեպքերը Հայաստանում. փաստեր և պատասխանատվություններ: Խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր Լ. Ա. Բարսեղյան: ԴՊԱԱ ԴԶԹ, Երևան, 2003: Թարգմանություն 1916 թվականի անգլերեն հրատարակությունից:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԱՐԲԵՐ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

Հայոց ցեղասպանության պատմության գիտական հետազոտության բնագավառում հիմնարար նշանակություն ունեն պրոֆեսոր Վահագն Տատրյանի աշխատությունները: Իր ստեղծագործական կյանքի ընթացքում բազմաշխատ պատմաբանը հայոց ցեղասպանության հիմնահարցերի վերաբերյալ տարբեր լեզուներով հրատարակել է շուրջ հիսուն ուսումնասիրություն, որոնցից հայերեն է միայն մեկը¹: Աշխատությունը բաղկացած է երկու ուսումնասիրություններից, որոնցից առաջինը կրում է «Հայկական ցեղասպանությունը հետպատերազմյան օսմանյան խորհրդարանին մեջ /հայ երեսփոխաններու մեղադրական ելույթները/» վերնագիրը: Սույն ուսումնասիրության եզակի արժեքը կայանում է նրանում, որ վավերագրական ձևով ներկայացված են օսմանյան խորհրդարանի հայ պատգամավորների մերկացումները և թուրք պատգամավորների ու պետական պաշտոնյաների մասնակի խոստովանությունները, զղջումի արտահայտությունները, ինչպես նաև ներկայացվող մեղադրանքներին ընդդիմանալը՝ կատարված ոճրագործության կապակցությամբ: Իբրև ներածության ամփոփում հնչում է հեղինակի այն միտքը, թե Անկարայի նախկին կուսակալ Հասան Մազհարի գլխավորած հանձնախմբի՝ կառավարական պաշտոնյաների հանցագործությունների ստուգումների հիման վրա Պատերազմական ատյանը 1919-1920 թթ. արձակեց մի շարք վճիռներ և, որ ամենաէականն է, հաստատեց, որ Հայկական եղեռնը կանխատեսված, ծրագրված և հսկողությամբ իրագործված ոճիր էր, որն իրականացվեց կառավարությունն իր ձեռքը զցած Իթքիհատ կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի և նահանգներում գործող իր արբանյակների կողմից:

Ինչպես նշվում է աշխատության հակիրճ նախաբանում, իթքիհատական ոճրագործների դեմ քրեական դատ բանալու գործում կարևոր դեր խաղաց Օսմանյան երեսփոխանական ժողովը, որը, չնայած ճնշող մեծամասնությամբ կազմված էր իթքիհատական հացկատակներից, հասարակական

կարծիքի ճնշման տակ ստիպված էր վիճակահանությամբ կազմել Հինգերորդ հանձնախումբը, որի պարտականությունն էր հարցաքննության ենթարկել պատերազմի ժամանակ Սայիդ Հալիմի և Թալեաթի գլխավորած երկու իրարահաջորդ կառավարություններում իբրև նախարար ծառայած կառավարական պաշտոնյաներին և որոշել՝ պետք է նրանք իբրև հանցագործներ դատվեն, թե ոչ: Այդ առթիվ խորհրդարանային այս մարմինը պատրաստեց մեծ թվով հարցաքննական թղթածրարներ և կարողացավ ձեռք բերել մի շարք հույժ կարևոր վավերագրեր: Սակայն Հանձնաժողովը չկարողացավ իր եզրակացություններն ամփոփել և երեսփոխանական ժողովին ներկայացնել քվեարկության համար, քանի որ սուլթան Վահիդեդդինը լուծարեց այդ ժողովը և արձակեց երեսփոխաններին՝ իրենց թաքուն և խափանարար գործունեության համար: Բայց և այնպես այդ մարմնի հավաքած տեղեկությունները և փաստաթղթերը ավելի ուշ մեծ օգուտ ունեցան դատավարության ընթացքում: Հեղինակը եզրակացնում է, որ երեսփոխանական ժողովի վիճաբանությունները դատական հետապնդման նախաքայլ հանդիսացան այն իմաստով, որ դրանք հանգեցին Հինգերորդ հանձնախմբի կազմավորման և արդյունավետ գործունեության¹:

Երեսփոխանական ժողովը հետպատերազմյան իր առաջին նիստը գումարեց 1918 թ. հոկտեմբերի 10-ին: Նախագահն էր նախկին արտգործնախարար, թթու իթքիհատական և Թալեաթի մտերիմ խալիլը, իսկ փոխնախագահը՝ «բարեխառն» իթքիհատական Հյուսեին Ջահիդը:

Այնուհետև Վ.Տատրյանը ներկայացնում է 1918 թ. նոյեմբերի 4-ից մինչև դեկտեմբերի 12-ը տեղի ունեցած հինգ նիստերի սղագրական նկարագիրը, որոնց հետևում է յուրաքանչյուր նիստի նշանակության վերաբերյալ հեղինակի վերլուծությունները, ամփոփումներն ու գնահատականները:

1918 թ. նոյեմբերի 4-ի նիստում, որը հեղինակը բնորոշում է իբրև առճակատման առաջին փորձաքար, ժողովի քարտուղարությանը հղվեցին հայ, հույն և թուրք երեսփոխանների մի շարք թագրիղներ՝ դիմումնագրեր: Դրանցից առաջինը Այտըն /Ձմյուռնիա/ նահանգի հույն երեսփոխան Էմմանուել Էմմանուելիտի դիմումն էր, որով առաջարկվում էր ժողովի քննարկման առաջնահերթ նյութ դարձնել պատերազմի ժամանակի կառավարության վարքագիծը: Իր հերթին Տրապիզոնի երեսփոխան, իրավաբան Հաֆեզ Մեհմեդ Էմինը առաջարկեց քննարկել թուրքական կառավարության՝ պատերազմին մասնակցելուն առնչվող փաստաթղթերը: Այդ առաջարկները

¹ Պրոֆ. Վահագն Տատրյան. Հայկական ցեղասպանությունը խորհրդարանային և պատմագիտական քննարկումներով: Պայքար, 1995 /ԱՄՆ/:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 7:

պաշտպանեցին տասնչորս ուրիշ երեսփոխաններ, որոնցից երկուսը՝ հայեր, երկուսը՝ հույներ էին:

Է. Էմմանուելիտի դիմումնագիրը բաղկացած էր ութ կետերից, որոնցից առաջինում ընդօժվում էր, որ հայ ազգին պատկանելուց զատ ուրիշ ոչ մի հանցանք չունեցող մեկ միլիոն հոգի, առանց բացառելու կանանց և երեխաներին, սպանվեցին: Երկրորդ և երրորդ կետերում ասվում էր, որ քառասուն դարերից ի վեր երկրի քաղաքակրթության հիմնաքարը հանդիսացող հույն տարրից 250 000 մարդ օսմանյան սահմաններից արտաքսվեցին, կողոպտվեցին և բնաջնջվեցին, իսկ պատերազմից հետո էլ 550 000 հույներ արտաքսվեցին, կողոպտվեցին և սպանվեցին Սև ծովի շրջանից, Չանաքլալեի, Մարմարա ծովի և Կղզիների մարզերից: Հինգերորդ կետում խոսվում էր երեսփոխաններ Ձոհրապ և Վարդգես Էֆենդիների բնաջնջման մասին¹:

Սակայն, ինչպես նշում է Վ.Տատրյանը, այն դիմումնագիրը, որը հետևողական հանդիսացավ և իր անառարկելի դրոշմը դրեց ժողովի Հինգերորդ հանձնախմբի կազմության և աշխատանքների վրա, պատրաստված էր Դիվանիեի արաբ երեսփոխան Ֆուատի կողմից, որը պաշտոնապես զրանցվեց և վիճաբանության հիմնահարց դարձավ նոյեմբերի 4-ի նիստում: Հեղինակի բնորոշմամբ, տասը կետերից բաղկացած այդ դիմումնագիրը ընդհանրական էր և շոշափում էր ոչ միայն հայկական ջարդերը, այլ նաև կառավարության մի շարք ապօրինի արարքներ:

Ներկայացնելով Հայկական եղեռնի քննական հետապնդումը թելադրող 5-րդ կետը, որտեղ խոսվում է մարդկային և իրավական կանոնների դեմ մեղանչող, օսմանյան սահմանադրության ոգին ոտնակոխող ժամանակավոր օրենքների և հրամանագրերի ընդունման և դրանցով իսկ երկիրը ողբերգության բեմի վերածելու մասին՝ Վ. Տատրյանը բացահայտում է ժամանակավոր օրենք հորջորջված տեղահանության օրենքի ընդունման /27.05.1915/ կապակցությամբ իթթիհատականների գործած զարտուղի և օրինազանց գործողությունները, ցույց տալիս, որ այդ օրենքի հաստատումից շաբաթներ առաջ արդեն թալեաթը տեղահանման գործողություններ էր ձեռնարկել Ձեթունում, Մարաշում, Պոլսում և երկրի այլ շրջաններում: Այդ առնչությամբ հեղինակը մեկնաբանում է օրենքի ցարդ անհայտ մնացած 4-րդ հոդվածը, ըստ որի տեղահանությունները պետք է իրականացնեին պատերազմական նախարարության իշխանությունները, մինչդեռ դրանք գրեթե

ամբողջությամբ ի կատար ածվեցին ներքին զործերի նախարարության և նրան ենթակա նահանգային ոստիկանության /ժանդարմերիա/, զաղտնի ոստիկանության և բանտային հանցագործների ոհմակների կողմից, որոնք Հատուկ կազմակերպության պիտակի տակ գլխավոր ջարդարարները հանդիսացան: Նշվում է նաև, որ տեղահանության օրենքը խորհրդարանի քվեարկությանը դրվեց 1918-ի նոյեմբերի 4-ին, երբ հայերը բնաջնջված էին, թուրքերը՝ պարտված:

Այնուհետև Վ.Տատրյանն անդրադառնում է Ֆուատի ժամուցարի 10-րդ կետին, որտեղ նշվում է, որ իշխանության մարմինները, երկրի ներսում քառս և խառնակություն ստեղծելով, մարդկանց կյանքը, սեփականությունը և պատիվը վստահեցին իրենց իսկ օժանդակած հրոսակախմբերին և դրանով իսկ աղետալի ոճիրների մասնակից դարձան¹:

Վ.Տատրյանը ներկայացնում է Հայկական եղեռնի հարցի արծարծմանը մասնակից վեց հայ երեսփոխաններին՝ Գոզանի /Սիս/ երեսփոխան Մատթեոս Նալբանդյան, Իզմիրի երեսփոխան Օննիկ Իսսան, Էրզրումի երեսփոխան Հովսեփ Սաղաթյան, Հալեպի երեսփոխան Արթին Պոշկեզեյան, Մարաշի երեսփոխան Հակոբ Խրլաթյան, Սվազի /Սեբաստիա/ երեսփոխան Տիգրան Պարսամյան: Բացակայում էին Մուշի երկու հայ երեսփոխաններ, Գեղամ Տեր-Կարապետյանը, որը հիվանդ էր, Վահան Փափազյանը, որը հեռացել էր երկրից, Պոլսի երեսփոխան Պետրոս Հալաճյանը: Եղեռնի ժամանակ գազանաբար սպանվել էին հայ երեսփոխաններ Ձոհրապը, Վարդգեսը և Վռամյանը /Օննիկ Դերձակյան/: Մերթ ընդ մերթ հայերին զորավիզ էին կանգնում 10 հույն երեսփոխաններ, որոնց մեջ հատկապես աչքի էին ընկնում Էմմանուելիտին, Էֆթալիտիսը, Հարավամպիսը, Յուվանիտին:

Վիճաբանությունների ասպարեզ նետվեցին երեք հարակից հարցեր. ինչպիսին էր ոճրի բնույթը և տարողությունը, ովքեր էին պատասխանատուները, ինչպես կարելի է դարձանել հասցված վնասները և կորուստները:

Ըստ Վ.Տատրյանի հանգամանալի նկարագրության, խորհրդարանական վիճաբանության առաջին հանգրվանը բացվեց հույն երեսփոխան Էմմանուելիտի հարցապնդմամբ, թե ներկայի թուրքական կառավարությունը ինչ է մտածում խնդրի մասին և ինչ քայլերի պիտի դիմի: Պատասխանի համար բեմ բարձրացավ նախկին իթթիհատական, ներքին գործերի նախարար Ֆեթի Օքեարը: Կրկնելով թուրքական սովորական հանգերզը, թե խնդրո առարկա

¹ Նշվ. աշխ., էջ 8:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 10:

զոհերը միայն հայերը, հույները կամ արաբները չէին, այլ թուրք ժողովրդի զանգվածները նույնպես, նախարարը խոստացավ իրենց բնակավայրերը վերադարձնել քաղաքային և նյութական հատուցում տալ նրանց:

Այնուհետև հրապարակվեց Գոզանի /Սիս/ երեսփոխան Մատթոս Նալբանդյանի դիտողագիրը /թագրիր/, որն ստորագրել էին նաև հայ երեսփոխաններ Խրլաքյանը, Իսահանը, Պոշկեզեյանը, Մադաթյանը և Պարսամյանը: Հայ երեսփոխանները հարց էին տալիս կառավարությանը, թե նա ինչ դիրք ունի Տեղահանության /27.05.1915/ և Լքյալ գույքերի /26.09.1915/ օրենքների գործադրության առթիվ գործված ոճիրների կազմակերպիչների և գործադրողների, ինչպես և այդ ոճիրների զոհերի հանդեպ:

Գնահատելով նիստի նշանակությունը, Վ.Տատրյանն արձանագրում է, որ դա առաջին քաղաքական առճակատումն էր, որով հայ երեսփոխանները մերթ փաղաքշելով, մերթ սաստելով և մերթ էլ երկիմաստ կամ թաքուն արտահայտություններով իրենց թուրք պաշտոնակիցներին մարտահրավեր նետեցին Մեծ եղեռնի առնչությամբ գործված ոճրապարտ արարքների համար: Թուրքիայի ներքին գործերի նախարարը հարկադրված էր անձամբ ներկայանալ Խորհրդարան՝ բացատրություններ և խոստումներ տալու համար: Միաժամանակ հեղինակը ուշադրություն է հրավիրում թուրք երեսփոխանների ճղճիմ ճիգերի և համառ փորձերի վրա, որոնց նպատակն էր նսեմացնել հայոց ցեղասպանության տարողությունն ու իմաստը, այն դնել թուրքերի կրած այլազան կորուստների հետ նույն նժարի վրա, և կամ հայերին վերագրել գրգռիչ և նախահարձակի դեր¹: Կարևորվում է Տրապիզոնի երեսփոխան Հաֆեզ Մեհմեդի բացահայտ խոստովանությունը՝ Տրապիզոնի կուսակալ Ջեմալ Ազմիի ոճրագործությունների, կառավարական հրահանգներով հայերի ջարդի և ծովամույն անելու վերաբերյալ:

Հեղինակն առանձնակի ուշադրություն է հրավիրում 1915-ի մայիսի 27-ի կառավարական որոշման վրա, որը հետապնդում էր երկու նպատակ. ա. տեղահանության պիտակի տակ գործադրել ցեղասպանությունը, բ. իրավական հիմք ստեղծել այդ ոճրի համար: Տեղահանության օրենքը, որը Խորհրդարանի վերջնական հաստատմանը պիտի ներկայացվեր 1915-ի սեպտեմբերին, այդպես էլ չներկայացվեց:

Հեղինակը զավեշտական է համարում այն փաստը, որ այդ ժամանակավոր օրենքը հայ երեսփոխանների պնդմամբ Երեսփոխանական ժողովի հաստատմանը դրվեց 1918-ի նոյեմբերի 4-ին միայն և առանց այլևայլի

մերժվեց, որն արդեն գործադրված էր: Չհայտարարվեց, սակայն, որ այդ օրենքը ապօրինի էր և հակասահմանադրական¹:

Մատնանշվում է նաև, որ հայ երեսփոխան Մատթոս Նալբանդյանը համարձակություն ունեցավ հասկացնել տալու թուրք երեսփոխաններին. թուրք հանրությանը և կառավարությանը, որ տեղի ունեցածը մի վիթխարի ոճիր էր, որից անմասն մնացածների թիվը շատ քիչ է:

1918թ. նոյեմբերի 18-ի նիստին ներկա էին արտգործնախարար Մուստաֆա Ռեշիդ փաշան, ներքին գործերի նախարար Մուստաֆա Արիֆը, կրթական նախարար Ռիզա Թևֆիքը, Պետական խորհրդի նախագահ Շերիֆ փաշան: Վ.Տատրյանի բնորոշմամբ այնքան տպավորիչ էր Հալեպի երեսփոխան Արթին Պոշկեզեյանի ելույթը, որ արտգործնախարարը, զգալով կացության լրջությունը, պահանջեց, որ նիստը գաղտնի լինի, բայց այդ առաջարկը չընդունվեց: Հայ երեսփոխանը մատը դրեց թուրքերի համար անախորժ և խռովահույզ հարց հանդիսացող Մեծ եղեռնի վրա, այն որակելով իբրև կոտորած մի վերջ: Հայ երեսփոխանը հայկական կոտորածները որակեց իբրև երկինք ու երկիր դրդոցանող վիթխարի ոճիր, որը օսմանյան պատմության ամենատխուր և ամենաարյունալի էջն է: Առաջ քաշելով պատասխանատուների հարցը, Ա.Պոշկեզեյանը հայտնեց այն միտքը, որ բուն ամբաստանյալը թուրք ազգը չէ, այլ թուրք կառավարությունը, նախորդ վարչակազմը: Նա «չեթեամիտ վարմունք» հառավարությունը, նախորդ վարչակազմը: Նա «չեթեամիտ վարմունք» համարեց մի քանի հրեշների և ճիվաղների գործած ոճրի համար մի ամբողջ ազգ ամբաստանելը: Սակայն, չուրանալով, որ մի շարք վայրերում ժողովուրդն, այնուամենայնիվ, մասնակից է դարձել չարագործություններին, հայ երեսփոխանը նրանց համար «հայտնագործում է» հետևյալ արդարացումը. «Այո, կարգ մը տեղեր խուժանը և ցած դասակարգի մարդիկ կառավարության ղրկած չեթեմերու ըրած ոճրային արարքներուն հետևանքները կշռելու և չափելու անկարող հասարակ մահկանացուներ էին. երբ ոչխարի հոտ մը ճահիճի մեջ կիյնա, ատոր հանցավորը ոչխարներն են, թե ոչ գիրենք առաջնորդող հովիվը. ես կպնդեմ, որ եթե կարգ մը տեղեր ասոնք ոճիրներուն մասնակցած են, հանցանքը կառավարական պաշտոնյաներունն է»²:

Շարունակելով խոսքը, Ա.Պոշկեզեյանն ասաց, որ իսկական հայ բնօրրան և հայրենիք, հայի բույն եղող մի քանի նահանգներ կան, ուր

¹ Նշվ. աշխ., էջ 20:

² Նշվ. աշխ., էջ 23:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 19:

ներկայումս ոչ մի հայ չի կարելի գտնել. 70-80 հազար հայ պարունակող նահանգում 70-80 հայ հնարավոր չէ գտնել: Տեր-Չորի և Ռաս-ուլ-Այնի միջև գտնվող տարածության վրա գայլերի և թռչունների հոշոտումներից մնացած հայերի ոսկորներից բլուրներ են առաջացել¹:

Գնահատելով չորս ու կես ժամ տևած նիստի նշանակությունը, Վ.Տատրյանը նշում է, որ հայ երեսփոխաններ Պոչկեգենյանին, Պարսամյանին և Նալբանդյանին հաջողվեց մի քանի թուրք և հույն երեսփոխանների աջակցությամբ կրկին արծարծել հայկական ցեղասպանության հարցը իր այլազան ծախքերով: Պոչկեգենյանը Մեծ եղեռնը որակեց իբրև աշխարհը դրդացնող ահավոր ոճիր և այդ որակումը փոքր-ինչ մեղմելու նպատակով դիմեց անպարարության՝ թուրք ազգը տարանջատելով թուրք կառավարությունից՝ ոճրի գլխավոր հեղինակ ճանաչելով վերջինիս:

Վ.Տատրյանն ընդգծում է երեսփոխան Պարսամյանի ելույթի բացառիկ նշանակությունը, որը, լինելով թունդ իթիհատական, այնուամենայնիվ, ոգեկոչեց սպանված հայ երեսփոխանների հիշատակը և ջարդարարներ անվանեց թուրք պաշտոնյաներին, պաշտպանության տակ վերցրեց Վանի երեսփոխան Վռամյանին և վանեցիներին²: Հեղինակի գնահատմամբ, Մատթեոս Նալբանդյանի ճառը իր ողջ տևությամբ մի ներհուն պատասխան էր թուրքական ուրացումի և դրժումի-բոլոր ելույթներին: Նա հայտարարեց, թե իրավաբանական կամ տրամաբանական ոչ մի հիմք չկա, որ երկրի տարբեր անկյուններում հայերը տեղահանվեն ու ջարդվեն Վանի դեպքերի պատանկյուններում հայերը տեղահանվեն ու ջարդվեն Վանի դեպքերի պատճառով, դեպքեր, որոնց հանգամանքները դեռ պետք է պարզել: Հայ երեսփոխանը հակադրվեց նաև այն պնդումներին, թե այդ մեծ ոճիրը մի փոքր խմբակի սարքած գործն էր և հասկացրեց, որ կազմակերպված նախճիրի իրագործմանը մասնակցեցին պետական հաստատություններ, կառավարական և զինվորական կառույցներ, ինչպես և բնակչության հատվածներ:

Վ.Տատրյանի կարծիքով այս նիստում ամենապարսավելի դերը խաղաց Մուշի քուրդ երեսփոխան, Մշո դաշտի 70-80 000 հայ բնակչության բնաջնջման գլխավոր պատասխանատու, մոլի իթիհատական Իլյաս Սամին: Եղելությունը չարափոխելու և չքմեղանալու նոր վարկած ձևավորելու միտու-մով նա Վանի հայ երեսփոխաններ Վռամյանի և Փափազյանի՝ 1915թ. հունվար-փետրվարին կառավարությանն ուղարկած խնդրագրերը որակեց

իբրև վերջնագրեր: Կուռ տրամաբանությամբ և անհերքելի փաստերով վեր հանելով Վանի հազվագյուտ հերոսամարտի ինքնապաշտպանական բնույթը, Վ.Տատրյանը վճռականորեն մերժում է այն իբրև հայկական աղետի սկզբնապատճառ ցույց տալու ճիգերը: «Վան դրդապատճառ մը չէր, այլ նպատակահարմար շարժառիթ մը,- այդ առիթով ամփոփում է նա իր մտքերը,- և այս տարբերությունը ամենալավը ըմբռնած էին Հայկական Ցեղասպանության կազմակերպիչները»¹:

Դեկտեմբերի 9-ի նիստում հայ երեսփոխանների համառ պահանջով ընթերցվեց Մշո նոր մահացած երեսփոխան Գեղամ Տեր-Կարապետյանի կազմած և Սեբաստիայի երեսփոխան Տիգրան Պարսամյանի կողմից նույնպես ստորագրված դիտողագրի լրիվ տեքստը: Փաստաթղթի հեղինակները հակահարված էին տալիս հայերի զոհերի թիվը 100 000-ի իջեցնելու թուրքական փորձերին և այն հասցնում էին 1,5 միլիոնի: Վճռական բողոք էր հայտնվում դատարկված Արևմտյան Հայաստանը այլազգիներով բնակեցնելու գործողությունների դեմ:

Վ.Տատրյանն այդ դիտողագրի ամենակենսական և զարմանալիորեն խիզախ մասը համարում է այն հայտարարությունը, որ Արևելյան նահանգները հայ ազգի պատմական բնօրրանն են, հարազատորեն հայկական հողեր են և կազմում են հայերի նվիրական հայրենիքը, մի բան, որ մինչ այդ որևէ մեկի կողմից չէր արվել: Գ. Տեր-Կարապետյանն առաջինն էր նաև, որ նահատակների թիվը հասցնում էր մեկ ու կես միլիոնի:

Դեկտեմբերի 11-ի նիստը գրեթե ամբողջությամբ հատկացվեց Թուրքիայի հույն բնակչության նկատմամբ պատերազմի ժամանակ կիրառված բռնարարների քննարկմանը, և այդ առնչությամբ հիշատակվեցին նաև հայերը: Մասնավորապես մի թուրք երեսփոխան հաստատեց Տրապիզոնում հայերին Սև ծովում խեղդելու փաստը: Նիստում թուրք հռչակավոր բանաստեղծ Մեհմեդ Էմինը փորձեց թուրք ազգի կրած տառապանքները բաղդատել հայերի կրած դժբախտությունների հետ՝ իբրև զուգակշիռ եղելություններ և պնդել, որ հայերի դեմ գործված ոճիրները բուն թուրքերի կողմից չեն կատարված: Անամոթությունը լիովին բավարարում է թուրք բանաստեղծին՝ հայտարարելու, թե թուրք ազգն այնքան կարեկից է պանդուխտների ու տնանկների նկատմամբ, որ սիրահոծար իր երկրում ապաստան է ապահովել հայերի և հրեաների նման ազգերի համար: «Թուրքը այսօր ալ ցուլի մը նման հուժկու ըլլալով հանդերձ ոչխարի մը չափ անմեղ և խաղաղ է...

¹ Նշվ. աշխ., էջ 25:

² Նշվ. աշխ., էջ 44:

Չարագործությունները այս Ազգին ոգի են, այս Ազգին սրտ են, այս Ազգին խղճ են, այս Ազգին գաղափարներ են բխած չարագործություններ չեն»,- ինքնամոռաց կուրծք է ծեծում թուրք ազգայնամուլը և միաժամանակ մեղադրական կարդում Մ.Խրիմյանի, Ներսես Վարժապետյանի, Գամառ Քաթիպայի հասցեին, որոնք ազգայնականության կրակ հրահրեցին հայերի շրջանում¹:

Վ.Տատրյանը բացառիկ կարևորություն է տալիս թուրք երեսփոխաններից մեկի վկայությանը՝ Տրապիզոնի կուսակալ Ջեմալ Ազմիի և Սամսոնի կառավարչի՝ հայերին Սև ծովում ծովամույն անելուն անմիջականորեն մասնակցելու վերաբերյալ: Նա գտնում է, որ դրանով բացահայտորեն մերկացվում է թուրքական զավառային վարչամեքենայի գործուն մասնակցությունը ցեղասպանության կազմակերպման գործողություններին, վարչամեքենա, որը բացարձակորեն և անմիջականորեն ենթակա էր կենտրոնական կառավարության հրամաններին²:

Դեկտեմբերի 12-ի վերջին նիստը նախագահում էր Երեսփոխանական ժողովի նախագահը՝ Հալիլ Մենթեշեն, որը պատերազմի ժամանակ արտգործնախարարն էր և մի կարծ ժամանակ՝ արդարադատության նախարարը և որը մի քանի ամիս անց պետք է ձերբակալվեր ու դատի տրվեր իբրև հայոց ցեղասպանության ոճիրների մեղսակից:

Վ.Տատրյանի բնորոշմամբ այս նիստի հատկանշական կողմերից մեկն այն էր, որ այն սկսվեց հույների նախաձեռնած հարցերի արծարծմամբ, սակայն դուրս եկավ հունից և ծանրացավ հայկական ցեղասպանության արհավիրքի և հատկապես Տարոն-Տուրուբերանում կատարված նախճիրի վրա: Այդ տեսակետից վճռական դեր խաղաց Սիսի երեսփոխան Մատթեոս Նալբանդյանը: Նրա ելույթը շռաջուն պատասխան էր թուրք բանաստեղծ Մեհմեդ Էմինի այն պնդումին, թե հայերի դեմ կատարված ոճիրը չպետք է թուրքերին վերագրել, և թե թուրք ազգն էլ արժանի է կարեկցության և մխիթարության³:

Նիստի ծանրության կենտրոնը դարձան Մուշի երեսփոխան Խոջա Իլյաս Սամիի ճառերն ու պատասխանները: Նախ նա կոչ արեց հարցը հնարավորին չափ շուտ փակել և այլևս դրան չանդրադառնալ: Նա ամեն կերպ ճգնում էր ժխտել մահմեդական կրոնավորների խաղացած ծանրակշիռ դերը ոճիրների իրագործման մեջ: Թուրք ոճրագործ երեսփոխանը փորձում է ծուռ հայելու մեջ

մերկայացնել Վահան Փափազյանի վարքագիծը և ունկնդիրներին հրամցել այն համոզումը, թե հայկական տեղահանությունը և նախճիրը միայն մի պատճառաբանություն ունի. Թուրքիան մահու և կենաց պայքարի մեջ գտնվելու պահին հարված ստացավ ռուսների հետ ընկերակցած հայկական զինյալ խմբերից և հուժկու հակահարված տվեց: Սակայն Խոջա Իլյասն անզամ ստիպված էր ընդունել, որ զոհված հայ զանգվածների ութսուն տոկոսը անմեղ մարդիկ էին¹:

Եզրափակման մեջ Վ.Տատրյանն ընդգծում է, որ Երեսփոխանական ժողովի նիստերի ուսումնասիրությունն ունի արտակարգ նշանակություն, քանի որ առաջին և վերջին անգամ թուրք երեսփոխանները և նախարարները ստիպված էին դիմագրավել ուղղակի և շեշտակի կերպով իրենց դեմ եղած մեղադրանքները՝ հայերի տեղահանության և ջարդին առնչվող ոճիրների կապակցությամբ: Առաջին և վերջին անգամ եղան մանրամասն խոստովանություններ, գղջումի արտահայտություններ և դարմաններ գտնելու անհրաժեշտության հավաստիքներ: Հիշեցնելով, որ Երեսփոխանական ժողովը վերջին հաշվով թունդ իթիհատական մարմին էր, հեղինակը տարակուսանք է հայտնում, որ եթե չլիներ հաշտության ծանր պայմանների ուրվականը, հազիվ թե նիստերը նույն բովանդակությամբ և ընթացքով տեղի ունենային:

*
*   *

Վ.Տատրյանի հատորում գետեղված երկրորդ երկասիրությունը կրում է «Պետութեան մը և պետական կուսակցութեան մը միաձույլ դերը հայկական ցեղասպանութեան մեջ» վերնագիրը:

Ներածության մեջ հեղինակը «ցեղասպանություն» հասկացությունը բնորոշում է իբրև զանգվածային ոճիր, որը նախադրում է գերակշիռ ուժերի եղեռնափորձ կիրարկումը ընդդեմ անհամեմատորեն անզոր զոհի, որը կարող է մի փոքրամասնության, ազգության կամ ուրիշ որևէ հավաքականություն լինել: Նրա կարծիքով ցեղասպանությունը ամենից առաջ կուտակված և համադրված հզորանքի մի արտահայտությունն է՝ պայմանավորված պարտադրիչ որոշ կառուցվածքների առկայությամբ և դրանց լծակային օգտագործմամբ²: Ջարգացնելով իր միտքը, Վ.Տատրյանը գրում է, որ արդի պատմության մեջ առհասարակ պետությունն է, որ մարմնավորում է

¹ Նշվ. աշխ., էջ 67:

² Նշվ. աշխ., էջ 74:

³ Նշվ. աշխ., էջ 87:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 88:

² Նշվ. աշխ., էջ 107:

ամեն տեսակի պարտադրիչ հզորանք, այնտեղ են կուտակված ուժի աղբյուրները, այնտեղից են բխում պարտադրանքի հնարամիջոցները: Եվ պատահական չէ, որ ցեղասպանության պատմությունն ուսումնասիրած պատմաբանների և այլ մասնագետների ճնշող մեծամասնությունը առանց այլևայլության ցեղասպանությունը դիտում է իբրև պետական ոճիր:

Կոնկրետացնելով խոսքը հայոց ցեղասպանության վրա, այդուհանդերձ, հեղինակն առաջարկում է այլընտրական վարկած. ըստ որի ոչ թե պետությունն ինքնին, այլ բռնատիրական միջոցներով այդ պետությունը նվաճած և նրա կառուցվածքին միաձուլված միահեծան քաղաքական կուսակցությունն է, որ զատորոշվում է իբրև հայկական ցեղասպանության բուն հեղինակ: Հասկանալի է, որ խոսքը վերաբերում է, այսպես կոչված, Երիտասարդ թուրքերի հաստատած Իթթիհատ վե թերազզը քաղաքական կուսակցությանը, որը 1908-ի հուլիսին նվազագույն արյունահեղությամբ տապալեց համիդյան բռնակալական վարչակարգը և վերահաստատեց 1976-ի սահմանադրությունը:

Երիտասարդ թուրքերի զազանային էությունը բացահայտելու համար Վ.Տատրյանը անդրադառնում է նրանց կուսակցության ակունքներին, գրում, որ Իթթիհատական հեղափոխությունը զուրկ էր մշակված գաղափարախոսությունից, և նրա ղեկավարների հիմնական և միակ մտասևեռումը համիդյան վարչակարգի տապալումն էր, որը անդունդի եզրին էր հասցրել կայսրությունը: 1908-ի հեղափոխությունից հետո Իթթիհատը մնաց իբրև մի դավադիր. խմբակցություն, որը մատնված էր անճարակության: Հեղափոխության ջահակիրները չէին զբաղվել հետհեղափոխական երևան գալիք խնդիրների լուծման հարցերով: Իթթիհատական ղեկավարների մեջ պակասում էին կառավարական փորձառությամբ խմորված վարչագետ անձինք: Նրանց մեջ ավելի շատ էին արյունակակ բախտախնդիրները, որոնք հայրենասիրության պիտակի տակ պատրաստ էին ամեն կարգի ծայրահեղության դիմելու՝ ներառյալ մարդասպանությունը:

Առանձին գլխում Վ.Տատրյանը վերլուծում է Ադանայի 1909թ. ապրիլյան կոտորածի հանգամանքները և հանգում այն եզրակացության, որ դա մի փորձաքար էր Մեծ եղեռնի կազմակերպման համար: Նա վկայակոչում է իթթիհատական երեսփոխան Հակոբ Պապիկյանի զեկուցագիրը, որով հաստատվում էր իթթիհատականների մասնակցությունը Ադանայի վայրագ եղեռնագործության կազմակերպմանն ու գործադրմանը: Այլ փաստեր ևս վկայակոչելով, հեղինակը Ադանայի եղեռնի գլխավոր հանցագործ է հռչակում իթթիհատական պարագլուխ դոկտոր Նազըմին: Այն միտքն է

հայտնվում նաև, որ Ադանայի եղեռնագործների անպատիժ մնալը խթանեց իթթիհատականների ցեղասպանական հակումները, որոնք հետագայում նոր թափ ստացան¹:

Հաջորդ գլխում քննարկվում են Բալկանյան պատերազմի արդյունքները, և կարծիք է հայտնվում, որ դրանք մեծ դեր խաղացին հայոց ցեղասպանության գաղափարի սաղմնավորման գործում:

Վ.Տատրյանը արտահայտում է վիճահարույց այն տեսակետը, թե ռուսական ազդակը, հակառակ իր հայանպաստ առաջադրության, հայերի համար դարձավ աղետալի՝ 1914թ. օգոստոսի 2-ին ստորագրված գերմանա-թուրքական դաշինքի պարագայում: «Թե գերմանացիներուն և թե թուրքերուն համար ռուսական հարցը ձևով մը դարձած էր հայկական հարց, այսինքն Ռուսիան խորտակելու ծրագրին մեջ կիյնար հայերը խորտակելու պայմանը»,- գրում է նա²: Դրանով է նա բացատրում գերմանական զինվորական և քաղաքական իշխանությունների լռեյայն գործակցությունը հայկական նախճիրին, և գերմանացիները անպաշտոն նեցուկի դեր կատարեցին այդ եղեռնագործության մեջ: Հայերին հետապնդելու, լրտեսելու և հսկողության տակ առնելու նպատակով ոստիկանական ընդհանուր տնօրինության համակարգում ստեղծվեց հատուկ մասնաճյուղ՝ ոստիկանապետ Պետրի բեյի գլխավորությամբ: Ականավոր հայերի, հատկապես կուսակցական ղեկավարների, ազգային մտավորականների և եկեղեցական գործիչների համար բացվեցին անձնական թղթապանակներ՝ նրանց բոլոր գործողություններին հետևելու և արձանագրելու նպատակով, Վ.Տատրյանը հաղորդում է, օրինակ, որ Ջոհրապի բոլոր այցելությունները ռուսական ղեսպանատուն՝ լրտեսված և նշված էին նրա հատուկ թղթապանակում: Լրտեսական այդ նոր մեթոդները թուրքերը կիրառում էին գերմանացիների ցուցումներով: Իսկ երբ սկսվեց պատերազմը, ստեղծվեց գերզաղտնի մի մարմին, որի պարտականությունն էր սարսափի և ահաբեկման ենթարկել հայությանը: Այդ մարմնի անդամներն էին ապահովության ընդհանուր տնօրեն, ժանդարներիայի պետ Ջանփուլադը, ոստիկանության պետ Պետրին, նրա օգնական Մուստաֆա Ռեշադը, ընդհանուր ապահովության բաժնիների վարիչներ Ազիզ և Էսադ բեյերը: Դրանք բոլորն էլ վճռական դեր խաղացին հայկական ցեղասպանության կազմակերպման մեջ: Պատերազմից հետո Էսադ բեյը անզլիական իշխանություններին հանձնեց գերզաղտնի

¹ Նշվ. աշխ., էջ 118:

² Նշվ. աշխ., էջ 125:

իթթիհատական մի փաստաթուղթ, որը հայկական ցեղասպանության ծրագրի նախնական ուրվագիծն էր:

Վ.Տատրյանի կարծիքով գերմանական թելադրությամբ և աջակցությամբ ստեղծված ամենակարևոր կառույցը Հատուկ կազմակերպությունն էր՝ Թեշքիլաթը մախսուսեն, որի սկզբնական գլխավոր նպատակադրումը դաշնակից երկրների և հատկապես Ռուսաստանի դեմ լրտեսական և խափանարարական գործողություններ ձեռնարկելն էր: Սակայն թուրքական 3-րդ բանակի կողմից ջախջախվելուց հետո իթթիհատական պարագլուխները Բեհաեդդին Շաքիրի պնդմամբ Հատուկ կազմակերպության համար սահմանեցին նոր առաքելություն՝ Թուրքիայի հայ ազգաբնակչության բնաջնջումը: Պետության մեջ պետության նման գործող այս կազմակերպությունն ուներ իր ծածկագրերը, համազգեստները, յուրահատուկ անձնակազմը և ֆինանսները: Հեղինակի բնորոշմամբ Հատուկ կազմակերպությունը իթթիհատի մահասփյուռ այն դժոխային մեքենան էր, որի միջոցով այդ կուսակցությունը կարողացավ ներթափանցել թուրքական պետական հաստատության մեջ, այլափոխել այդ պետության կառուցվածքային բնույթը և պարտադրել այդ պետությանը իթթիհատական կուսակցության առաջադրությունների որդեգրումը¹: Ահա այդ կազմակերպությունն էլ դարձավ հայոց ցեղասպանության գլխավոր գործիքը:

Երկասիրության վերջին՝ «Իթթիհատի կուսակցական կազմակերպության ցեղասպանական կարողականությունը» բաժնում Վ.Տատրյանը վերստին ընդգծում է, որ իթթիհատը ոչ միայն քաղաքական կուսակցություն էր, այլև դավադրական գաղտնի կազմակերպություն էր, և միայն այդպիսի կուսակցությունը կարող էր կազմել արյունարբու ոճրագործներից բաղկացած ջարդարար ոհմակներ և ավարտին հասցնել ցեղասպանությունը: Իսկ կառավարական գրեթե բոլոր մարմիններն ու իշխանությունները լծվեցին իթթիհատի կուսակցական ոճրապարտ ծրագրերն իրագործելու նպատակին: «Հայկական ցեղասպանությունը ցայտուն արտահայտությունն է միահեծան և բռնակալ կուսակցության մը այն ոճրապարտ նպատակադրության,- ամփոփում է իր խոսքը հեղինակը,- որով ազգ մը կործանեցավ շնորհիվ Իթթիհատ կուսակցության դավադրական միաձուլման Օսմանյան պետության հետ»²:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 130:

² Նշվ. աշխ., էջ 133:

* * *

1997-ին ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը «Օտարերկրացիները Հայկական հարցի և հայոց ցեղասպանության մասին» մատենաշարով (թիվ 2) հրատարակեց «Հունաստանի խորհրդարանը դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը» գրքույկը՝ Սիմոն Կրկյաշարյանի թարգմանությամբ և Լավրենտի Բարսեղյանի խմբագրությամբ¹: Այն Հունաստանի խորհրդարանի 1996-ի ապրիլյան նիստի սղագրությունն է, որտեղ քննարկվել և ընդունվել է ապրիլի 24-ը որպես թուրքերի կողմից հայերի ցեղասպանության հիշատակի օր հաստատելու մասին օրենքը: Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման առումով հիշյալ սղագրությունը նաև մի բացառիկ արժեք ներկայացնող վավերագիր է:

Հույն պատգամավորների ելույթները ոչ միայն հաստատում և դատապարտում են ճիվաղների անլուր հանցագործությունը, այլև անարգանքի սյունին են գամում ժամանակակից թուրք կեղծարարներին, որոնք ջանում են ժխտել հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարված հրեշավոր ոճրագործության փաստը: Այդ ելույթների ընթերցումը նաև խորին ակնածանք է առաջացնում ոչ միայն հույն պատգամավորների, այլև առհասարակ ողջ հույն ժողովրդի նկատմամբ, ժողովուրդ, որը ոչ միայն հաղորդակից է մեր համազգային վշտին, այլև սատարում է մեր արդի պահանջներին ու բարձր է գնահատում իր դարավոր բարեկամ հայ ժողովրդին:

Իր ելույթում Աթենքի պատգամավոր Ստեփանոս Ստեփանոպոլսոն ասաց, որ 1915 թ. ջարդից 81 տարի հետո այս քննարկումն ինքնին հարգանքի պարտադիր տուրք է մի ազնիվ եղբայր ժողովրդի, որը ոչնչացվեց, որպեսզի պարզապես ծառայություն մատուցվեր թուրք ղեկավարության սնած պանթուրքական զգացումներին: Երկու միլիոն 26 հազար հայերից, որոնք մինչև 1914 թ. ապրում էին թուրքական լծի տակ, հազիվ 100 հազար հոգի ողջ մնաց: Մեկուկես միլիոնը մորթվեց գորքի, չեթների և ժանդարմների կողմից, թուրք ղեկավարության հրահանգով: Այդ ջարդերին մասնակցում էին նաև զինված թուրքերի խաժամուժ ամբոխները: Բանախոսը թուրքական գազանության անհերքելի ասպցույցներ համարեց դատված

¹ Հունաստանի խորհրդարանը դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը: «Օտարերկրացիները Հայկական հարցի և հայոց ցեղասպանության մասին» մատենաշար թիվ 2, Երևան, 1997: Հունարենից թարգմանեց Սիմոն Կրկյաշարյանը: Խմբագիր՝ Լավրենտի Բարսեղյան:

թուրք զինվորականների վկայությունները, թուրքական փաստաթղթերը, դեսպանական և հյուպատոսական զեկուցագրերը, զերմանացիների դատարանական վճիռները, բազմաթիվ այլ անձնական վկայություններ¹: Այդ առումով ատենախոսը հատկապես կարևորում է թալեաթ փաշայի 1915 թ. սեպտեմբերի 9-ի և 13-ի հեռագրերը՝ ուղղված Չալեպի նահանգապետարանին:

Չայտարարելով, որ 1915 թ. հայերի բնաջնջումը ցեղասպանության դրսևորում էր, պատգամավորը քարտուղարությանն է հանձնում հիշատակի օր սահմանելու վերաբերյալ 15 կետերից բաղկացած որոշման նախագիծ²: Պատգամավոր Սպիրիդոն Յատրասը իր ելույթում հայտարարում է, որ թուրքական վարչակարգի կողմից եղեռնը 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունն է, որն իրագործվեց քաղաքակիրթ ու քրիստոնյա եվրոպայի աչքի առաջ և նրա հանցագործ հանդուրժողականությամբ, իսկ ապրիլի 24-ը հիշատակի օր սահմանելը հարգանքի տուրքի նվազագույն հատուցում կհանդիսանա եղբայր ժողովրդի նկատմամբ: Նա նույնպես հաստատում է, որ թալեաթի վերոհիշյալ երկու հեռագրերը անհերքելի վկայություններ են, որոնք էլ կազմեցին հետագայում թալեաթին սպանած հայ հայրենասեր Սողոմոն Թեխլիրյանի՝ Բեռլինի դատարանի կողմից արդարացվելու հիմնական պատճառը: Ատենախոսն ավելացրեց նաև, որ մեր օրերում նույն գործողությունները կրկնվում են գրաված Կիպրոսում և Քուրդիստանում³: Ի դեպ՝ Կիպրոսի իրադարձությունների հետ զուգահեռներ են անցկացնում զրեթե բոլոր ելույթ ունեցող պատգամավորները:

Պատգամավոր Անաստասիոս Ներանցիսը իր ելույթում ասաց, որ զոյություն ունի թուրքերի կողմից մի չարագործ փորձ աղավաղելու ճշմարտությունը: Տեսեք թե ուր են հասել հուշարձան են կանգնեցրել հարգելու այն զոհերին, ովքեր, իբր, կործանվել են հայ ժողովրդի պատճառով: Այսինքն՝ լկտիությունը հասել է գագաթնակետին, երբ դահիճը ներկայանում է որպես զոհ: Գերմանացիները ևս գարշելի դիակիզարաններ կանգնեցրին, որոնք արատավորում են մեր քաղաքակրթությունը: Բայց նրանք արտահայտեցին իրենց զղջումը, ընդունեցին, ծունկ չոքեցին, արտասվեցին, ապաշխարանքի խոսքեր հայտնեցին: Իսկ այս դեպքում անգամ

չեն ընդունում փաստը: Ընդհակառակը, առկա է մի հակադարձ շարժում, մի զգվելի փորձ խեղաթյուրելու դեպքերը, դրանց իմաստը և չափերը¹:

Վերջում պատգամավորն ավելացրեց, որ ներկա քննարկման և կայացնելիք որոշման նպատակն է արթնացնել և կենդանի պահել համաշխարհային հիշողությունը, զոհն վրդովել անտարբերությունը, որովհետև ոչ ոք չգիտի, թե հաջորդը որ ժողովուրդը կլինի:

Չունաստանի խորհրդարանի նախագահի երրորդ տեղակալ Պանայոտիս Սղուրիտիսն իր ելույթում ասաց, որ իրենք թուրքերի ձեռքով ողջակիզված մեռյալներին հիշում են ոչ թե նրանց հարգանքի տուրք մատուցելու համար, այլ որպեսզի պաշտպանեն ապրողներին ու տակավին չծնվածներին: Տվյալ դեպքում հայերի ցեղասպանությունը, բացի մեկուկես միլիոն հայերի նկատմամբ կատարված հանցագործություններից, բացահայտում է նաև մեկ ուրիշ հանցագործություն, այն է՝ պատմությունը խեղաթյուրելու թուրքիայի փորձը: Չամաշխարհային առաջին պատերազմից հետո պարտված թուրքիան կազմակերպեց ջարդերի պատասխանատուների դատ-պարողիաները, բայց զրեթե բոլոր դատապարտվածներն արդարացվեցին և կամ պարզապես չդատվեցին: Եվ մինչդեռ Գերմանիան ներողության մեկ ժեստով ընդունեց իրենների նկատմամբ իր կատարած ողջակիզումը, այսօր թուրքիան դամբարանով մեծարում է թալեաթ փաշային²:

Նիստի ավարտին Չունաստանի խորհրդարանն ընդունում է երեք հոդվածներից բաղկացած օրենք «Ապրիլի 24-ը թուրքիայի կողմից հայերի ցեղասպանության հիշատակի օր հաստատելու մասին» և մեկ րոպե լռությամբ հոտնկայս հարգում է հայերի և բոլոր ցեղասպանությունների զոհերի հիշատակը³:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 5:

² Նշվ. աշխ., էջ 6-9:

³ Նշվ. աշխ., էջ 11-12:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 14:

² Նշվ. աշխ., էջ 37:

³ Նշվ. աշխ., էջ 39-40:

*
*   *
*

ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի նպատակադրումներից մեկն էլ տարբեր երկրներում Հայոց ցեղասպանության մասին տեղի ունեցած խորհրդարանական քննարկումների նյութերի հրապարակումն է:

1999 թ. Լավրենտի Բարսեղյանի խմբագրությամբ և առաջաբանով հրապարակվեց Կանադայի խորհրդարանի Համայնքների պալատի 1996 թ. ապրիլի 23-ի քննարկումների պաշտոնական արձանագրությունը¹:

Ինչպես առաջաբանում նշում է Լ. Բարսեղյանը, 1996 թ. ապրիլի 3-ին Կանադայի խորհրդարանի համայնքների պալատի օրակարգում քննարկման դրվեց «Մարդու անմարդկային վերաբերմունքը իր մերձավորի նկատմամբ» հարցը, որի ժամանակ անդրադարձ կատարվեց նաև հայերի ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման հարցին:

Կանադայի կառավարության ներկայացուցիչները առարկեցին հայոց ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչմանը, որը դժգոհություն առաջացրեց խորհրդարանում: Դժգոհ պատգամավորները հիշեցրին, թե ինչպես կառավարությունն արգելեց Մոնրեալում կառուցել Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին կառուցված հուշարձան, իսկ արտագործնախարարության ներկայացուցիչը 1988-ին պահանջեց դպրոցական դասագրքից հանել հայերի ցեղասպանության մասին բոլոր հիշատակումները:

Պատգամավորներից ոմանք առաջարկեցին «ցեղասպանություն» բառը փոխարինել «հայկական ողբերգություն» արտահայտությամբ, գտնելով, որ առաջինը շատ կտրուկ է ու աննպատակահարմար:

Պատգամավոր Ջ. Պետերսոնը կոչ արեց արիություն ունենալ ճշմարտության աչքերին նայելու համար և ոչ թե գլուխը թաքցնել ավազի մեջ: Նա

ընդգծեց, որ այդ ողբերգությունը տեղի է ունեցել, և հայերի ցեղասպանությունը պատմական փաստ է¹:

Քննարկումների ընթացքում բազմիցս հանդես եկավ խորհրդարանի միակ հայ պատգամավոր Սարգիս Ասատրյանը:

Քվեարկության դրվեց ուղղունով ձևափոխված հիմնական առաջարկությունը, որը, ինչպես նշում է Լ. Բարսեղյանը, փաստորեն արտահայտում էր կառավարական շրջանների ցանկությունը:

Ընդունված որոշման մեջ ասված է. «Պալատը կայացնում է որոշում 1915 թ. ապրիլի 24-ին տեղի ունեցած և մեկ և կես միլիոն մարդկային կյանք խլած հայերի ողբերգության 81-ամյա տարելիցի առթիվ, ինչպես նաև մարդկության դեմ գործած այլ ոճրագործությունների կապակցությամբ, յուրաքանչյուր տարվա ապրիլի 20-27-ը հայտարարել և նշել «իրենց մերձավորների նկատմամբ մարդկանց դաժան վերաբերմունքի հիշողության շաբաթ»:

Լ. Բարսեղյանը սույն որոշումը որակում է իբրև ողջ երկրի ժողովրդավարական ուժերի մեծ հաղթանակ:

Այնուհետև բերվում է քննարկումների ամբողջական պաշտոնական արձանագրությունը, որը ֆրանսերենից հայերեն են թարգմանել ՀՅԹ՝ աշխատակիցներ Մ. Կ. Բարսեղյանը և Լ. Ա. Պետրոսյանը²:

*
*   *

2000 թ. ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը հրատարակեց Մեծ Բրիտանիայի Պառլամենտի Լորդերի պալատում 1999 թ. ապրիլի 14-ին հայոց ցեղասպանության խորհրդարանական քննարկումների նյութերը³:

Խորհրդարանական քննարկման հենց սկզբին բարոնուհի Քոքսը հարցումով դիմեց բրիտանական կառավարությանը՝ ցանկանալով տեղե-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 6:

² Նշվ. աշխ., էջ 9-119:

³ Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանական քննարկումները Լորդերի պալատում Հայոց ցեղասպանության մասին (14 ապրիլի, 1999 թ.): Պաշտոնական գեկուցագիր, Հայկական հարց, 1915 թ. Խմբագիր՝ Լ. Ա. Բարսեղյան: Թարգմանությունը Գեորգի Հակոբյանի: ՀԳԱԱ ՀՅԹ, Երևան, 2000:

¹ Կանադայի խորհրդարանի 1996 թ. ապրիլյան քննարկումները Հայոց ցեղասպանության դատապարտման մասին: Պատասխանատու խմբագիր և առաջաբանի հեղինակ՝ պատմ. գիտ. դոկտոր Լավրենտի Բարսեղյան: ՀԳԱԱ ՀՅԹ, Երևան, 1999: Օտարերկրացիները Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության մասին: Մատենաշար, թիվ 6:

կանալ, թե արդյոք նա չի վերանայելու իր նախկին որոշումը՝ 1915 թվականին հայերի նկատմամբ գործադրված ցեղասպանությունը ճանաչելու մասին: Այնուհետև նա բերեց համոզիչ փաստարկներ, որոնք անժխտելիորեն ապացուցում են ցեղասպանության իրողությունը:

խորհրդարանական հետազա քննարկումները փաստորեն ընթացան բարոնուհու զեկույցի շուրջ:

Կոմս Շենենը իր ելույթում ընդգծեց, որ չի կարող երբևիցե լինել որևէ փաստարկ, որը կհերքի ցեղասպանության իրողությունը:

Լորդ Մոնտնը նշեց, որ չնայած պատահածը իրոք սարսափելի էր, բայց դա ցեղասպանություն չէր:

Կոմս Կառլայլը շեշտեց, որ 1915 թ. դեպքերը տեղի են ունեցել և դա ցեղասպանություն էր:

Կոմս Վիվերլին հայտնեց, որ պաշտոնական ճանաչումը վնասակար և վիճահարույց նախադեպ կարող է ստեղծել: Նա ավելացրեց, որ պատմությունը հիմնականում միշտ մեկնաբանվում է միտումնավոր կերպով և այդ իսկ պատճառով անվստահելի է ու հակասական:

Լորդ Պիրսոնը գտավ, որ խոստովանության մեջ ոչ մի վնաս չկա, որովհետև այն միշտ նշանակում է հոգու մաքրում:

Լորդ Օբվերին հայտարարեց, որ կատարված հանցագործությունը այսօր դատապարտելն իրենց գործն է: Նա բերեց փաստարկներ, որոնք ապացուցում են, որ հայ մտավորականության, զինվորականության ոչնչացումը, բնակչության տեղահանումն ու բնաջնջումը թուրքական կառավարության գործն էր:

Լորդ Մոյնիենը կասկածից դուրս համարեց, որ 1915-1923 թթ. հայ ժողովուրդը ապրել է անասելի չափերի ողբերգություն, և այդ բոլորը հանցագործություն է մարդկության դեմ: Սպանվել է 600 հազարից մինչև 1.5 միլիոն հայ, և դա դարի ամենասև էջն է: Սակայն, ըստ նրա, նախկին բրիտանական կառավարության որոշումը՝ չճանաչել 1915 թվականի իրադարձությունները որպես ցեղասպանություն, պայմանավորված է նրանով, որ չկան ապացույցներ, որ այն ժամանակվա թուրքական կառավարությունը որոշում է ընդունել իրենց երկրում ապրող հայերի ոչնչացման մասին: Նա կոչ արեց զգուշորեն գնահատել անցյալի իրադարձությունները:

Բարոնուհի Ռամսեյը նույնպես համաձայնեց, որ Օսմանյան վարչակազմի կողմից հատուկ որոշման անհերքելի վկայության բացակայության պատճառով բրիտանական կառավարությունները 1915-1916 թթ. դեպքերը

որպես ցեղասպանություն չեն ճանաչում: Նա կարծիք հայտնեց, որ գերադասելի է նայել առաջ այլ ոչ ետ, պետք չէ դառնալ անցյալի գերին: Պետք է ժամանակ տալ Հայաստանի և Թուրքիայի ժողովուրդներին լուծելու միմյանց միջև այն խնդիրները, որոնք առայժմ բաժանում են նրանց¹:
քննարկումների արդյունքում որևէ որոշում չընդունվեց:

*
*
*

Հայոց 1915-1916 թթ. ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրման բնագավառում կարևոր նորույթ է Տիգրան Սարուխանյանի հրատարակած փաստաթղթերի ժողովածուն²: Դրանով առաջին անգամ հայերեն լեզվով ընթերցողին է ներկայացվում Մեծ Բրիտանիայի Պառլամենտի Համայնքների և Լորդերի պալատներում հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ 1915-1918 թթ. տեղի ունեցած քննարկումների արձանագրությունները, որոնց արդիականությունն ու այժմեական խորհուրդը ժողովածուն կազմողի բառերով ուղղված է հայերի նկատմամբ մեծ ոճիրի բոլոր ուրացող-բացասողների ու կեղծարարների դեմ: Բրիտանական պառլամենտի անդամները, ինչպես նաև նրանց հարցապնդումներին պատասխանող կառավարության ներկայացուցիչները՝ Ռոբերտ Սեսիլ, Արթուր Բալֆուր, Ասքլիտ, Էդուարդ Գրեյ, Լլոյդ Ջորջ և ուրիշներ, իրենց ելույթներում հաստատագրեցին հայերի կանխամտածված բնաջնջման փաստը:

Այսպես Լորդերի պալատի 1915 թ. հուլիսի 28-ի նիստում Պատերազմական խորհրդի նախագահ Կոմս Գոյուն, պատասխանելով Վիկոնտ Բրայսի հարցին ասաց, որ ստացված տեղեկությունների համաձայն Հայաստանում թուրքերի կողմից քրիստոնյաների սպանությունները աճել են և՛ թվաքանակով, և՛ վայրագության աստիճանով: Նրանք ներառում են և՛ զանգվածային կոտորածը, և՛ բռնագաղթը, որոնք իրագործվել են հարկադրված վերաբնակեցման պատրվակի ներքո: Լորդը ավելացնում է նաև, որ չնայած նման վայրագությունների զսպման համար անհնար է անհապաղ քայլերի դիմելը, սակայն դրա պատասխանատուները վերջին հաշվով

¹ Նշվ. աշխ., էջ 43:

² Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանում (1915-1918 թթ.): Կազմող. առաջաբանի, թարգմանությունների և ծանոթագրությունների հեղինակ՝ Տիգրան Սարուխանյան: Խմբագիր Լ.Ա.Բարսեղյան, Երևան, 2000:

կատանան արդար պատիժ¹: Նրա ասածները հայկական կոտորածների մասին հաստատեցին Կոմս Կրոմերը և Քենթրբերիի արքեպիսկոպոսը:

1915 թ. հոկտեմբերի 6-ին Լորդերի պալատում ընդարձակ ելույթով հանդես եկավ Լորդ Ջեյմս Բրայսը: Նա հայտարարեց, որ հայերի բնաջնջման մասին իրեն տեղեկություններ են հասնում ամենատարբեր վայրերից. որոնք արժանահավատ են և փաստորեն վավերացնում են մեկը մյուսին: Տարբեր եղանակներով զոհվածների թիվը շատ մեծ է, այդ թիվը ընդունված է համարել 800 000: Լորդը հայտարարեց նաև, որ այդ բոլոր քայլերը խնամքով կանխամտածված ու նախատեսված էին այն անպատկառ արկածախնդիրների հրոսակախմբի կողմից, որը տնօրինում է թուրքական կայսրության կառավարությունը:

Այնուհետև Լորդ Բրայսը ներկայացնում է իր սեփական պատկերացումները բռնագաղթի ու կոտորածի մասին. յուրաքանչյուր քաղաքում ամբողջ հայ բնակչությունը տուն առ տուն խուզարկությամբ դատարկվում էր: Տղամարկանց մի մասը նետվում էր փողոց, որտեղ նրանք կտտանքներով սպանվում էին, մյուս մասը կանանց ու երեխաների հետ դուրս էին բերվում քաղաքից: Երբ նրանք անցնում էին մի քիչ հեռավորություն՝ տղամարդկանց առանձնացնում և դարձյալ կտտանքներով սպանում էին, իսկ կանայք՝ երեխաներն ու ծեր տղամարդիկ ամենաստորակարգ զինվորների ուղեկցությամբ քշվում էին դեպի նախատեսված հեռավոր հանգրվանները՝ երբեմն Փոքր Ասիայի կենտրոնական անկենդան շրջանները, իսկ ավելի հաճախ Տեր-Չոր նահանգի ընդարձակ անապատը, որն ընկած էր Հալեպից Արևելք՝ Եփրատի ուղղությամբ: Նրանք քշվում էին ոտքով, ծեծված կամ թողնված մեռնելու: Շատերն ընկնում էին ծանապարհին, շատերը՝ մեռնում սովից, որովհետև նրանց ոչ մի մթերք չէր տրվում: Կանանցից շատերն առանձնացվում էին ավելի նվաստացուցիչ բախտի համար: Այդ քրիստոնյա կանայք դատապարտվեցին ստրկության, ամոթի և ուրացության: Տրապիզոնում ծովը նետվեցին, կամ այլ եղանակներով սպանվեցին 8-10 հազար հայեր:

Լորդ Բրայսին է պատկանում այն թևավոր դարձած խոսքը, թե ամբողջ հայ ազգի չորս հինգերորդը երկրի երեսից սրբվել է, և անկասկած Լենկ Թեմուրի ժամանակից սկսած պատմության մեջ այնպիսի դեպք չի եղել, որտեղ արձանագրված լինի մի այնպիսի սարսափելի և մեծ չափի հասնող հանցագործություն²: Այնուհետև լորդը ավելացնում է, թե որտեղ էլ հայերը,

գրեթե ամբողջապես անգեն, կռվել են կռվել են ինքնապաշտպանության համար:

Ելույթի վերջում Բրայսը շեշտում է, որ թուրքական կառավարության վարքագծի համար գոյություն չունի ոչ մի արդարացում, իսկ ջարդի ու բռնագաղթի նրանց քաղաքականությունն անբարոյական է և առանց դրդապատճառի: Թվում է, որ դա միայն այն սկզբունքի իրագործումն է, որ մի անգամ հայտարարվել է Աբդուլ Համիդի կողմից՝ Հայկական հարցից ազատվելու միջոցը հայերից ազատվելն է:

Վերջում ատենախոսը պահանջում է գերմանացիներից, որ նրանք հարկադրեն թուրքերին դադարեցնելու հայ ժողովրդի սպանող¹:

Համայնքների պալատի 1915 թ. նոյեմբերի 16-ի նիստում արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ Լորդ Ռ. Սեսիլն ասաց, որ երկրագնդի պատմության մեջ ոչ մի ավելի սարսափելի ոճիր չի իրագործվել: Դա կանխամտածված ոճիր է՝ որոշված շատ վաղուց: Սա այն անձանց կշռադատված քաղաքականության մասն է, որոնց Լորդ Բրայսը այնքան արդարորեն կոչեց մարդասպան սրիկաների հրոսակախումբ, որը ներկա պահին իշխում է Կ.Պոլսում: Դա երկար քննարկված, կշռադատված քաղաքականություն է՝ ոչնչացնելու և երկրի երեսից ջնջելու հայերի գոյությունը, որը և համակարգված կերպով իրագործվում է: Այնտեղ ոչ մի ապստամբություն, խռովություն, ոչ մի մեծ կարգի բան չի եղել: Ոճիրը կշռադատված է ոչ թե հայ ազգը պատժելու, այլ ոչնչացնելու համար: Դա միակ նպատակն էր, դրա միակ պատճառը²:

1918 թ. պառլամենտի երկու պալատների նիստերի ընթացքում քննարկվել են Հայոց ցեղասպանության հետևանքների վերացման, հայկական պետության ստեղծման և հարակից այլ հարցեր, որոնք նույնպես մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում և ունեն որոշակի պատմագիտական արժեք:

¹ Նշվ. ժողովածու, էջ 15:

² Նշվ. ժողովածու, էջ 21:

¹ Նշվ. ժողովածու, էջ 23:

² Նշվ. ժողովածու, էջ 30-31:

*
* * *

2001 թվականին հրապարակվեցին Ռուսաստանի Պետական Դումայի 1915-1917 թթ. փաստաթղթերը Հայոց ցեղասպանության մասին¹:

Ներածության հեղինակ Արմեն Մարուքյանը նշում է, որ արևմտահայերի հարցը Ռուսաստանի Պետական Դումայի առջև հրամայական կերպով կանգնեց Հայոց Սեօ Եղեռնի ժամանակ, երբ երիտթուրքերի կուսակցությունը Արևմտյան Հայաստանում իրականացնում էր հայ ժողովրդի զանգվածային ոչնչացումը:

Իրավիճակը ներկայացնելու խնդիրն իրենց վրա վերցրին Պետական Դումայի հայ պատգամավորներ Պապաջանովը և Աճեմովը, որոնք կաղեկական կուսակցության անդամներ էին: Նրանց վրա դրված էր դժվարին խնդիր՝ փաստերով ապացուցել հայերի զանգվածային ջարդերի իրականությունը լինելը, կոչ անել Ռուսաստանի իշխանություններին՝ կանխելու հետագա կոտորածը, օգնելու հրաշքով փրկված տարագիրներին:

Ինչպես գրում է Ա. Մարուքյանը, պատգամավոր Միքայել Պապաջանովը Պետական Դումայում ունեցավ ելույթների մի ամբողջ շարք: Նրա ելույթները չափազանց հուզական էին և մեծ ներգործություն էին ունենում պատգամավորների վրա: Նա քննադատում էր Ռուսաստանի ռազմական և քաղաքացիական իշխանությունների դիրքորոշումը ռուսական զորքերի կողմից գրավված Արևմտյան Հայաստանի հայ ազգաբնակչության նկատմամբ:

Ներածության հեղինակի հավաստմամբ Ս. Պապաջանովը ակտիվ գործունեություն էր ծավալում նաև Պետական Դումայի շրջանակներից դուրս: Նա ակտիվորեն մասնակցել է թուրքերի և քրդերի մոտ պատասպարված հայերին «Մեկ հայ՝ մեկ ոսկի» ծրագրով փրկագներու գործին, ինչպես նաև հայ կամավորական ջոկատներին ամեն կերպ օգնելուն²:

Ա. Մարուքյանը գրում է Ռուսաստանի կաղեկների կուսակցության առաջնորդ և այդ ֆրակցիայի ղեկավար Պավել Միլյուկովի ելույթների

մասին, որը պահանջում էր կատարել հայերին տված խոստումը ինքնավարության մասին:

Ներածության հեղինակը նշում է, որ Թուրքիայում հայերի կոտորածի մասին Պետական Դումայում իր ելույթներում անդրադարձել է Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Սերգեյ Սազոնովը: Երբեք չխոսելով Արևմտյան Հայաստանին ինքնավարություն տալու մասին, Ս. Սազոնովը, սակայն, միշտ շեշտել է, որ հայերը հավատարիմ են Ռուսական կայսրությանը, և անհրաժեշտ է միջոցներ ձեռնարկել՝ ցեղասպանությունից տուժած հայերին օգնելու ուղղությամբ¹:

Ա. Մարուքյանը եզրակացնում է, որ Պետական Դումայում հնչած ելույթներն ունեին կարևոր հայանպաստ նշանակություն:

Այնուհետև ներկայացվում են Ռուսաստանի Պետական Դումայի 1915-1917 թվականների փաստաթղթերը Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ հողվածներ Ս. Սազոնովի, Ս. Պապաջանովի, Պ. Միլյուկովի ճառերից և այլ փաստաթղթեր:

*
* * *

2001 թվականին լույս ընծայվեցին Ավստրալիայի խորհրդարանական քննարկումների նյութերը Հայոց ցեղասպանության մասին²:

Առաջաբանում Լ. Բարսեղյանը նշում է, որ 1997 թ. ապրիլի 17-ին Ավստրալիայի Նոր Հարավային Ուելսի խորհրդարանի Օրենսդիր ասամբլեայի նիստը քննարկեց մի խումբ պատգամավորների առաջարկությունը՝ Հայոց ցեղասպանության հիշատակի օր նշելու մասին:

Երկրի վարչապետ Քարոլը հիմնավորեց հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու անհրաժեշտությունը:

Ավստրալիայի խորհրդարանը 1997 թ. ապրիլի 17-ին միաձայն որոշում ընդունեց յուրաքանչյուր տարի Հայոց ցեղասպանության հիշատակի օր նշելու մասին:

¹ Ռուսաստանի Պետական Դուման և Հայոց ցեղասպանությունը (1915-1917 թթ.): Կազմող և ներածության հեղինակ՝ Արմեն Մարուքյան: Պատ. խմբագիր՝ Լ. Ա. Բարսեղյան: ԳՊԱԱ ԳՅԹԻ, Երևան, 2001:

² Նշվ. աշխ., էջ 5:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 7:

² Ավստրալիայի խորհրդարանական քննարկումները Հայոց ցեղասպանության մասին (1997-1999 թթ.): Նյութերի ժողովածու: Կազմող, առաջաբանի հեղինակ և խմբագիր՝ Լ. Բարսեղյան: Թարգմանությունը Աճա Աղախանյանի:

1998 թ. ապրիլի 28-ին Ավստրալիայի խորհրդարանի Օրենսդիր ժողովի օրակարգում քննարկման դրվեց հայերի ցեղասպանության տարելիցի հարցը: Խորհրդարանը ձայների մեծամասնությամբ որոշում ընդունեց խորհրդարանի տարածքում հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակը հավերժացնող կոթող տեղադրելու մասին:

Սակայն, ցավոք, ինչպես նշում է Լ. Բարսեղյանը, ավստրալիական խորհրդարանը Հայոց ցեղասպանության դատապարտման հարցում դեռևս անհամերաշխություն է հանդես բերում:

Նշվում է, որ 1998 թ. մայիսի 21-ին Ավստրալիայի խորհրդարանի ներկայացուցիչների պալատը կրկին անդրադարձավ Հայոց ցեղասպանության հիշատակությանը: Պատգամավոր Լինչը պահանջեց քննարկել թուրքական համայնքի բողոքը:

1998 թ. հուլիսի 18-ին ներկայացուցիչների պալատը կրկին անդրադարձավ ցեղասպանության հիշատակությանը: Այս անգամ թուրքական բողոքն ընթերցեց Պատգամավոր Նազը: Հարցը չքննարկվեց:

1999 թ. մայիսի 13-ին ներկայացուցիչների պալատում նորից հիշատակվեց Հայոց ցեղասպանությունը: Նախարար պատգամավոր Վատկինսը պալատին առաջարկեց ճանաչել 1915 թ. հայերի ցեղասպանությունը և հարգել զոհված հայերի հիշատակը:

Պատգամավոր Արմստրոնգը կասկածի տակ վերցրեց Հայոց ցեղասպանության իրողությունը և առաջարկեց հետաձգել քննարկումը, որն էլ ընդունվեց:

Ներածականի վերջում Լ. Բարսեղյանը տեղեկացնում է, որ անկախ Ավստրալիայի խորհրդարանում քննարկումների ընթացքից, այսօր արդեն խորհրդարանի տարածքում տեղադրվել է Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակը հավերժացնող հուշարձանը, որը մի նոր ահազանգ է աշխարհի ժողովուրդներին¹:

Առաջաբանին հետևում են խորհրդարանական քննարկումների արձանագրությունները:

Ավստրալիայի, Նոր Հարավային Ուելսի խորհրդարանի Օրենսդիր ասամբլեայի 1997 թ. ապրիլի 17-ի նիստում պարոն Քոլինջն առաջարկեց դատապարտել Հայոց եղեռնը, ինչպես նաև այն ժխտելու և խեղաթյուրելու բոլոր փորձերը, ապրիլի 24-ը հայտարարել 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանության զոհ դարձած 1.5 միլիոն հայերի հիշատակի օր:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 6:

Այնուհետև պատգամավորը խորը տեղյակությամբ ներկայացնում է հայերի ցեղասպանության մեթոդները, եղանակներն ու ընթացքը: Նա խոսեց նաև Ավստրալիայի 30-35 հազարանոց հայկական համայնքի օգտակար գործունեության մասին:

Սարաուբայի մշակույթի նախարար պարոն Քարրը պաշտպանեց առաջարկությունը, ընդգծեց, որ տեղի է ունեցել նաև մշակութային ցեղասպանություն: Կանգուն մնացած եկեղեցիներն իրենց տեսակի մեջ մշակութային և ճարտարապետական եզակի ոճ ունեին և արտացոլում են հայկական մշակույթի հարստությունը: Թուրքիան և Գերմանիան պատասխան պետք է տան գործած հանցագործության համար¹:

Խորհրդարանի պատգամավոր պարոն Ֆոտիոսը ամոթանք տվեց ցեղասպանության մեղավորներին:

Գլադեսվիլի պատգամավոր պարոն Ուոթքինգը թախանձագին խնդրեց, որ կառավարությունն ընդունի արված առաջարկությունը, որն արդարացիորեն կոչ է անում պալատին դատապարտել ցեղասպանությունը, կանխել պատմական ճշմարտության խեղաթյուրման փորձերը և Նոր Հարավային Ուելսում ապրիլի 24-ը համարել հիշատակի օր:

Ավստրալիայի ներկայացուցիչների պալատի 1998 թ. մարտի 8-ի քննարկումներում ելույթ ունեցավ Հյուսիսային Սիդնեյի պատգամավոր պարոն Հոքեյը: Նա ասաց, որ դարավերջին Արևելյան Թուրքիայում իրենց պապենական հողերի վրա ապրում էին 2.5 միլիոն հայեր, որոնք ստեղծել էին հարուստ ու ծաղկուն մշակույթ: Այդ ամենը ոչնչացվեց 1915-1922 թթ. հայոց սարսափելի ցեղասպանությամբ: Նա կոչ արեց դատապարտել Թուրքիայում քրիստոնյա փոքրամասնությունների նկատմամբ շարունակվող խտրականությունը²:

Բարտոնի պատգամավոր պարոն Միքելանդը պաշտպանեց այդ առաջարկությունը: Նա ասաց, որ թուրքական կառավարությունը չի կարող հույս ունենալ՝ ամբողջությամբ ընդունվելու միջազգային հանրության կողմից, մինչև որ իր տանը կարգի չբերի մարդկային չարաշահումների խնդիրը³:

Հյուսիսային տարածքի պատգամավոր պարոն Դոնդասը ողջունեց Պալատի առաջարկությունը և հայտարարեց, որ միանում է միջազգային

¹ Նշվ. աշխ., էջ 13:

² Նշվ. աշխ., էջ 24:

³ Նշվ. աշխ., էջ 28:

հանրությանը՝ կոչ անելով պաշտպանել քրիստոնեական եկեղեցիները և կառույցները թուրքիայում:

Օրենսդիր ժողովի 1998 թ. ապրիլի 28-ի նիստը նվիրված էր հայերի ցեղասպանության տարեկիցին:

Պարոն Վատկինսը առաջարկեց պալատին՝ ճանաչել և դատապարտել 1915 թ. հայկական ցեղասպանությունը, ընդունել խորհրդարանին ենթակա տարածքում զոհերի հիշատակի հավերժական հուշակոթող կառուցելու առաջարկը:

Պարոն Քոլինզը քերտորեն պաշտպանեց արված առաջարկը:

1998 թ. մայիսի 21-ի նիստում Լիվերպուլի պատգամավոր պարոն Լինչը, արտահայտելով ՆՂՈՒ թուրքական համայնքի բողոքը, հրապարակեց իր թուրք ընտրողների նամակը, որով թուրքերը բողոքում էին հայերի ցեղասպանության ճանաչման և հուշակոթող կառուցելու որոշման դեմ:

Այնուհետև պատգամավորը «պարզաբանեց» կատարվածը՝ ասելով, թե Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ թիկունքից հարձակվելու պատճառով թուրքական կառավարությունն ստիպված էր հայերին տեղահանել արևելյան Անատոլիայից, որի ընթացքում հազարավոր կյանքեր կորսվեցին երկու կողմից էլ: Պատգամավորի խոսքերով դա իրոք ողբերգություն էր, սակայն չի կարող կոչվել ցեղասպանություն, իսկ սփյուռքի հայերը փորձում են աղավաղել պատմությունը: Ընդունել ցեղասպանությունը՝ համարժեք կլինի վիրավորել թուրք ժողովրդին¹:

1998 թ. հուլիսի 18-ի նիստում պարոն Նագլը նույնպես թուրքական համայնքի բողոքների հիման վրա փորձեց խեղաթյուրել կատարվածը և ժխտել հայերի ցեղասպանության փաստը:

1999 թ. մայիսի 13-ի նիստում պարոն Վատկինսը առաջարկեց ճանաչել 1915 թ. հայերի ցեղասպանությունը և ապրիլի 24-ը համարել հիշատակի օր: Նա հայտնեց, որ ընթացիկ տարվա սկզբներին արդեն հուշարձան է դրվել խորհրդարանի այգում, որը հայկական խաչքար է:

Նրան պաշտպանեց պարոն Քոլինզը:

Լանչլանի պատգամավոր Յան Արմստրոնգը կտրականապես դեմ արտահայտվեց հայերի ցեղասպանության ճանաչմանը, գտնելով, որ այն պաշտոնապես ապացուցված չէ:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 40-41:

Գոսֆորդի պատգամավոր պարոն Չարթերը պաշտպանեց հայերի ցեղասպանությունը ճանաչելու առաջարկությունը:

Պարոն Անդերսոնի առաջարկությամբ քննարկումը հետաձգվեց:

*
* * *

2001 թ. հրատարակվեցին Իտալիայի խորհրդարանում Չայոց ցեղասպանության ճանաչման նախագծի քննարկումների նյութերը¹:

Առաջաբանում Լ. Բարսեղյանը նշում է, որ 2000 թ. մարտի 6-ին Հռոմի Քաղաքային խորհուրդը, որն արդեն 32-րդ իտալական քաղաքն էր, միաձայն որոշում ընդունեց դիմել իտալական կառավարությանը՝ Չայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու կոչով: Վերջինը՝ 33-րդը, Բելունո քաղաքի խորհրդարանն էր:

Ինչպես նշում է Լ. Բարսեղյանը, 2000 թ. ապրիլի 3-ին Իտալիայի խորհրդարանի Փոքր (Կամերային) պալատում տեղի ունեցավ Չայոց ցեղասպանության ճանաչման նախագծի քննարկումը, որը զգալի առաջընթաց էր Իտալիայի քաղաքական կյանքում:

Պատգամավոր Ջանկարլո Պալյարինին իր զեկուցումը ներկայացրեց նախագծի ձևով: Նա ասաց, որ ճանաչելով հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը, Իտալիան և եվրոպական պետությունները բարոյական հոգեհանգիստ կմատուցեն ցեղասպանության զոհերին: Այնուհետև զեկուցողը հակիրճ ներկայացրեց Չայոց ցեղասպանության գլխավոր փաստերն ու դրվագները: Նա բերում է թվական տվյալներ՝ 1.800.000-ից մոտ 700.000 սպանվեցին իրենց բնակության վայրերում, մոտ 600.000-ը մահացան բռնազաղթի ժամանակ, 200.000-ը փախան Կովկաս, 150.000-ը՝ Եվրոպա: Թուրքիայում վերապրեցին 150.000 հայեր: Ոչնչացվեց իր հայրենիքում ապրող հայերի 70 տոկոսը:

Չեկուցողը հայտնեց, որ իր ներկայացրած նախագիծը ստորագրել են 145 պատգամավորներ, որով հանձնարարվում է Իտալիայի կառավարությանը՝

¹ Իտալիայի խորհրդարանի Փոքր պալատում Չայոց ցեղասպանության ճանաչման նախագծի 2000 թ. ապրիլի 3-ի քննարկումները: Առաջաբանի հեղինակ և խմբագիր՝ Լ. Բարսեղյան: Թարգմանությունը Գ. Բաղդասարյանի: ԳՊԱԱ ԳՅԹԻ, Երևան, 2001:

պաշտոնապես ճանաչել հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը, և դա իրենց պարտքն է մարդկության առջև:

Պատգամավոր Գուլբերտո Նիկոլինին ասաց, թե կասկած չկա, որ տեղի է ունեցել ցեղասպանություն: Ապացույցներն այնպիսին են և այնքան շատ, որ ընդունելի չէ վիճել: Եղել է, թե ոչ, ցեղասպանությունը եղել է: Թուրքերը պետք է բարոյական, քաղաքացիական և քաղաքական քաջություն ունենան դա ընդունելու: Դա թուրքերից պիտի պահանջի միացյալ Եվրոպան: Նա թուրքերին կոչ արեց չվախենալ սեփական մեղքերն ընդունելուց:

Այլ ելույթների հայտեր չլինելու պատճառով նախագահը քննարկումը հայտարարեց փակված: Հաջորդ խորհրդարանական քննարկումը դեռևս չի կայացել:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱԶՄԱՆ ԵՎ ՊՏԱՊԱՐՏՄԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման և դատապարտման գործընթացը լուսաբանելու բնագավառում հետևողական աշխատանք է կատարել ՀԳԱՍ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տնօրեն, պատմ. գիտ. դոկտոր, Լավրենտի Բարսեղյանը:

1998-ին նրա հրապարակած գրքույկներից մեկը¹ ներկայացնում է համառոտ տեղեկատվություն 1965-1997 թթ. ընթացքում միջազգային կազմակերպությունների և առանձին պետությունների կողմից Հայոց ցեղասպանության դատապարտման և պաշտոնական ճանաչման ուղղությամբ կատարված աշխատանքի մասին:

Ընթերցողին ուղղված խոսքում Լ. Բարսեղյանը նշում է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո ընկած մի մեծ ժամանակահատվածում մինչև 1965 թվականը, հատկապես Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի թոհուբոհից հետո, գնալով խամրեց հայերի ողբերգության հիշողությունը: Հայերի ցեղասպանությունը դարձավ «մոռացված ցեղասպանություն»:

1965-ից հետո, երբ ի լուր աշխարհի պոռթկաց հայ ժողովրդի հավաքական հիշողությունը, և հայ մարդկանց նոր սերունդը շառաչուն ապտակ իջեցրեց ցեղասպանությունն իրականացնողների երեսին, թուրքական քարոզչական մեքենան փորձեց ամենաստոր ճանապարհներով «մոռացված» ցեղասպանությունը դարձնել «վիճելի ցեղասպանություն» և ընդհանրապես հերքել այդ իրողությունը, որն անշուշտ, հաջողություն ունենալ չէր կարող:

Ինչպես նշում է գրքույկի հեղինակը, 1965 թ. Հայոց ցեղասպանության 50-ամյա տարելիցի լայնամասշտաբ նշումը սփյուռքահայ համայնքներում և հայրենիքում խթան հանդիսացավ հետագա տարիներին 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանության միջազգային դատապարտման ու նրա պաշտոնական ճանաչման գործում:

¹ Լ. Վ. Բարսեղյան. Միջազգային հանրությունը դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը: ՀՀ ԳԱՍ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ: Պատասխանատու խմբագիր՝ Ս. Կ. Պողոսյան, Երևան, 1998:

Առաջին հզոր ծայրը հնչեց 1968 թվականին՝ 64 երկրների և 16 միջազգային կազմակերպությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ հրավիրված խաղաղասեր ուժերի համաշխարհային կոնգրեսում:

1973-ին ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հանձնաժողովի ազգային փոքրամասնությունների ենթահանձնաժողովում Օսմանյան կայսրությունում հայերի քարոզ որակվեց իբրև 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն:

1984-ի ապրիլի 13-16-ին Փարիզում կայացած ժողովուրդների մշտական դատարանի հատուկ նստաշրջանը քննարկեց հայերի ցեղասպանության հարցը և ընդունեց դատապարտող որոշում:

1987 թ. հունիսի 18-ին Եվրախորհրդարանը բանաձև ընդունեց Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին, որտեղ Օսմանյան կայսրության տարածքում 1915-1917 թթ. հայերի նկատմամբ տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունները որակվեցին իբրև ցեղասպանություն¹: Միաժամանակ նշվում էր, որ ժամանակակից Թուրքիան պատասխանատու չի կարող համարվել Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության ողբերգության համար և «ամենայն հաստատականությամբ» ընդգծվում էր, որ պատմական այդ իրադարձությունների ճանաչումը որպես ցեղասպանություն առիթ չի կարող հանդիսանալ քաղաքական, իրավական կամ նյութական որևէ պահանջի այսօրվա Թուրքիայի նկատմամբ²:

Բանաձևի 3-րդ կետը պահանջում է Եվրախորհրդից՝ ճնշում գործադրել ներկայիս թուրքական կառավարության վրա, որպեսզի վերջինս ճանաչի 1915-1917 թթ. հայերի հանդեպ կազմակերպված ցեղասպանությունը և այդպիսով նպաստի քաղաքական երկխոսության հաստատմանը Թուրքիայի և հայերի լիազոր պատվիրակների միջև:

Չորրորդ կետում նշվում է, որ ցեղասպանության ճանաչումից Թուրքիայի հրաժարումը անհաղթահարելի արգելքներից մեկը կդառնա՝ Եվրոպական տնտեսական համագործակցության մեջ Թուրքիայի հնարավոր ընդունման քննարկման համար:

Ինչպես նշում է Լ. Բարսեղյանը, Թուրքիան ընդհանրապես հրաժարվեց բանաձևի գոյության փաստն ընդունելուց:

Գրքույկի առանձին բաժնում ներկայացված է Հայոց ցեղասպանության ճանաչումն ու դատապարտումը առանձին պետությունների կողմից:

1965 թ. ապրիլի 20-ին Ուրուզվայի Ազգային համագումարը Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտելու իր որոշմամբ դարձավ աշխարհում առաջին երկիրը:

1980-ին նման որոշում կայացրեց Կանադայի Քվեբեկի նահանգի Ազգային համագումարը և Օնտարիո նահանգի խորհրդարանը:

1985 թ. ապրիլի 23-ին հայերի ցեղասպանությունը դատապարտելու մասին միաձայն որոշում ընդունեց Արգենտինայի Ազգային Կոնգրեսը:

1988 թ. նոյեմբերի 22-ին Հայկական ՍՍՀ Գերագույն խորհուրդը օրենք ընդունեց «Օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1915 թվականի ցեղասպանության դատապարտման մասին» և ապրիլի 24-ը հայտարարեց զոհերի հիշատակի օր: Համանման առաջարկություն ներկայացվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահություն:

1990 թ. ապրիլի 19-ին հայերի ցեղասպանության դատապարտման վերաբերյալ հատուկ բանաձև ընդունեց Կիպրոսի խորհրդարանը:

Լ. Բարսեղյանն ամբողջությամբ ներկայացնում է 1995 թ. ապրիլի 14-ին Ռուսաստանի Դաշնության Պետական դումայի ընդունած հայտարարությունը «1915-1922 թթ. հայ ժողովրդի ցեղասպանության դատապարտման մասին», որտեղ ընդգծվում է ցեղասպանության փաստը և նշվում, որ իր պատմական հայրենիքում եղբայրական հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջումը կատարվել է Ռուսաստանի քայքայման համար պայմաններ ստեղծելու նպատակով:

Դատապարտելով հայերի բնաջնջման կազմակերպիչներին, ՌԴ Պետական դուման իր կարեկցանքն է հայտնում հայ ժողովրդին և ապրիլի 24-ը համարում ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր¹:

1996 թ. ապրիլի 23-ին Հայոց ցեղասպանության դատապարտման բանաձև ընդունեց Կանադայի համայնքների պալատը:

1996 թ. ապրիլի 25-ին հայերի ցեղասպանության ճանաչման և ապրիլի 24-ը որպես Թուրքիայի կողմից հայերի ցեղասպանության Հիշողության օր սահմանելու մասին օրենք ընդունեց Հունաստանի խորհրդարանը:

1997 թ. ապրիլի 17-ին համանման որոշում ընդունեց Նոր Հարավային Ուելսի (Ավստրալիա) խորհրդարանի օրենսդիր համագումարը և առաջարկություն ներկայացրեց Ավստրալիայի դաշնային կառավարությանը ընդունել նույնանման որոշում:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 9:

² Նույն տեղում:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 14-15:

1997 թ. մայիսի 3-ին Լիբանանի Հանրապետության խորհրդարանը բանաձև ընդունեց ապրիլի 24-ը հայության հետ միասնականության օր հռչակելու մասին¹:

Հետագա էջերում Լ. Բարսեղյանը համառոտակի ներկայացնում է ԱՄՆ-ի կոնգրեսականների երկարատև պայքարը՝ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման մասին բանաձև ընդունելու համար, որը, ցավոք, հաղթանակով չպսակվեց և շարունակվում է առ այսօր: Ավելի ուշ հեղինակն այդ հիմնահարցին նվիրեց առանձին ծավալուն ուսումնասիրություն:

Գրքույկի վերջում զետեղված է հիմնահարցի վերաբերյալ կարևորագույն իրադարձությունների ժամանակագրություն:

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ու դատապարտման շրջանակների հետագա ընդլայնումը անհետաձգելի էր դարձնում համապատասխան գիտական ժամանակագրություն ստեղծելու գործը, որին և հատուկ ուսումնասիրություն նվիրեց Լավրենտի Բարսեղյանը²:

Ներածական խոսքում նա զարգացնում է այն ուշագրավ միտքը, որ հայթուրքական հարաբերությունները կարող են կանոնավորվել միայն այն դեպքում, եթե թուրքական կառավարությունը ճանաչի և դատապարտի Հայոց ցեղասպանությունը, փոխզիջումային տարբերակով փոխհատուցի ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդին հասցված նյութական վնասները³:

Համոզմունք հայտնելով, որ պայքարը ցեղասպանության դրսևորումների դեմ համամարդկային երևույթ է դառնում, Լ. Բարսեղյանն ավելացնում է, որ այդ պայքարը պահանջում է տեղյակ լինել նաև, թե ինչպես են աշխարհի տարբեր երկրներում ժողովուրդները և կառավարությունները ճանաչել ու դատապարտել Հայոց ցեղասպանությունը: Այնուհետև տարի առ տարի, ամիս առ ամիս ներկայացվում է Հայոց ցեղասպանության հրապարակայնորեն դատապարտման ու ճանաչման ժամանակագրությունը ութսունհինգ տարիների ընթացքում՝ սկսած 1915 թվականից և վերջացած 2000 թվականով: Նման հրատարակության գիտագործնական արժեքը պարզապես անզերագնահատելի է:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 17-18:

² Լ. Ա. Բարսեղյան. Հայոց ցեղասպանության հրապարակայնորեն դատապարտման և ճանաչման ժամանակագրություն (1915-2000 թթ.): Խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր Ա. Մակարյան: ԳԳԱ ՀՅԹԻ, Երևան, 2001:

³ Նշվ. աշխ., էջ 12:

Երկարատև սպասումներից հետո՝ 1998 թ. մայիսի 29-ին, Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման և դատապարտման գործընթացում տեղի ունեցավ կարևորագույն իրադարձություն. պատմականորեն մարդու իրավունքի հայրենիքի՝ Ֆրանսիայի Ազգային ժողովը ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը: Այդ նշանակալի իրադարձությանն էլ նվիրված է Լավրենտի Բարսեղյանի հատուկ ուսումնասիրությունը¹:

Գրքի ներածական խոսքում նշվում է, որ Ֆրանսիայի առաջադեմ հասարակայնության ներկայացուցիչները միշտ էլ հանդես են եկել հայ ժողովրդի արդար դատի պաշտպանությամբ, իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրել արևմտահայության դեմ կիրառված անլուր դաժանությունների կապակցությամբ: Դրա անմիջական արձագանքն է 1900-1960-ական թվականներին Ֆրանսիայում լույս տեսած շուրջ 400 գրքերի հրապարակ գալը՝ նվիրված հայ ժողովրդի ճակատագրին:

1970-1980-ական թվականների հրատարակություններից հեղինակը առանձնացնում է հատկապես ֆրանսիացի պատմաբաններ Իվ Տերնոնի և Ժան-Սարի Կարգուի աշխատությունները, որոնք փաստում են 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության անհերքելի իրողությունը:

Միաժամանակ հեղինակը ստորաբարձրության աննախադեպ օրինակ է համարում ֆրանսիացի փաստաբան Ժորժ դը Մալվիլի 1988 թ. հրատարակած գիրքը, որտեղ հայ ժողովրդի ողբերգությունը չի որակվում իբրև ցեղասպանություն:

Լ. Բարսեղյանը հանգամանորեն ներկայացնում է Ազգային ժողովի որոշմանը նախորդած ժամանակամիջոցում կատարված նախապատրաստական աշխատանքը, կոնունիստների և սոցիալիստների խմբակցությունների ներկայացրած օրինագծերը:

1998 թ. մայիսի 29-ին Ֆրանսիայի Ազգային ժողովը ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը: Սոցիալիստների խմբակցության նախագիծը՝ «Ֆրանսիան հրապարակավ ճանաչում է Հայոց 1915 թ. ցեղասպանությունը», ընդունվեց միաձայն, հոտնկայս ծափահարություններով:

¹ Լ. Ա. Բարսեղյան, Ֆրանսիան հրապարակայնորեն ճանաչում է Հայոց ցեղասպանությունը: ԳԳԱ ՀՅԹԻ: Պատասխանատու խմբագիր՝ Ս. Կ. Պողոսյան: Երևան, 1998:

Չեղինակը ներկայացնում է հուզիչ մանրամասներ. Գիստն սկսվեց Փարիզի ժամանակով 9-ին և տևեց 2.40 ժամ: Բացման խոսքն արտասանեց պատգամավոր, օրինագծի զեկուցող Ռընե Ռուբեն, որը հուզված շեշտեց, որ դա Ֆրանսիայի համար պատմական առիթ է՝ ճանաչել պատմական ճշմարտությունը: Նա հիշատակեց նաև հանգուցյալ նախագահ Ֆ. Միտերանին՝ որպես ցեղասպանությունը ճանաչած առաջին պետական ղեկավարի: Մի շարք ելույթներից հետո Ազգային ժողովի միակ հայ պատգամավոր Պատրիկ Դեշյանը հայտարարել է, թե այսօր այլևս չկան աջեր ու ձախեր, կա հավերժական Ֆրանսիա¹:

Չուզիչ ու հետաքրքրական է աշխարհահռչակ երգիչ, Ֆրանսիայում Չայաստանի արտակարգ հանձնարարությունների դեսպան, ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի Չայաստանի պատվիրակ Շառլ Ազնավուրի՝ նույն օրը տված հարցազրույցը «Ֆրանս սուար» թերթի թղթակցին, որը Լ. Բարսեղյանը մեջ է բերել ամբողջությամբ: Նա գոհունակություն է հայտնել և ցանկացել, որ թուրքերի և հայերի միջև այսուհետև հաստատվի յուրահատուկ մտավոր գործակցություն²:

Լ. Բարսեղյանը հանգամանորեն ներկայացնում է այն ուժգին հակազդեցությունը, որ դրսևորեց թուրքական կողմը՝ Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի որոշման կապակցությամբ: Թուրքիայի նախագահ Սուլեյման Դեմիրելը մի քանի օր անց հույս հայտնեց, որ Ֆրանսիայի Սենատը չի վավերացնի այդ որոշումը, իսկ վարչապետ Մեսութ Յըլմազը դեռևս մայիսի 3-ին նամակ էր գրել Ֆրանսիայի վարչապետ Լիոնել ժոսպենին: Նամակում ասված էր, որ 83-ամյա վաղեմության իրադարձությունները ցեղասպանություն համարել-չհամարելու հարցը պետք է լուծեն ավելի շուտ պատմաբանները, քան քաղաքական գործիչները: Ակնարկելով նման օրենքի ընդունման դեպքում առաջանալիք վնասակար հետևանքների մասին, վարչապետն ուղղակիորեն հայտարարում էր, որ որևիցե ատյանի կողմից Չայոց ցեղասպանության ճանաչումը Թուրքիան կհամարի անվավեր և ուժ չունեցող: Ասվում էր նաև, որ թուրք ժողովուրդը չափազանց զգայուն է «ցեղասպանություն» բառի նկատմամբ և իրեն անարդարացիորեն մեղադրված է զգում մի ոճրի համար, որը չի գործել թե մեկ և թե մյուս կողմի մեծ տառապանքների ժամանակաշրջանում:

Նամակի վերջում խնդրվում էր Ֆրանսիայի վարչապետից՝ ձախողել օրինագծի ընդունումը Ազգային ժողովում¹:

Ի պատասխան այդ նամակի, Լավրենտի Բարսեղյանը բաց նամակ հղեց Թուրքիայի վարչապետին, որն առաջին անգամ հրապարակվեց Բեյրութի «Արարատ» օրաթերթի 1998 թ. հունիսի 17-ի համարում:

Նշելով, որ Թուրքիայի վարչապետի նամակները նպատակին չհասան, բաց նամակի հեղինակը նրան հիշեցնում է պատմական անցյալը՝ 1919 թ. կայացած թուրքական ռազմական ատյանի դատավճիռները, որոնցով մահապատժի և տարբեր ժանկետներով բանտարկության դատապարտվեցին երիտթուրքական գլխավոր հանցագործները: Նա ընդգծում է, որ Չայոց ցեղասպանության անհերքելի փաստը և նրա ընդունումը անհնար է անվավեր համարել և ուժ չունեցող ճանաչել:

Համառոտակի ներկայացնելով Չայոց ցեղասպանության ճանաչման ժամանակակից միջազգային գործընթացը, բաց նամակի հեղինակը թուրք ղեկավարի ուշադրությունը հրավիրում է այն փաստի վրա, որ ընդամենը մեկ նախադասություն պարունակող ֆրանսիական օրինագծի կապակցությամբ Թուրքիայում դրսևորվող չափազանց զգացմունքային արձագանքները վկայում են, որ թուրքական իշխանություններն անմիջապես իրանց վրա են վերցնում կատարվածի պատասխանատվությունը²:

Բերված փաստերից էլ բխում է Թուրքիայի վարչապետին ուղղված Լ. Բարսեղյանի անկեղծ ու անմիջական հարցը՝ արդյոք ժամանակը չէ՞, որ Չայոց ցեղասպանության հարցերը քննարկվեն կլոր սեղանի շուրջ, անզգացմունք հանդարտությամբ, մեր երկու երկրների պատվիրակների մասնակցությամբ, նույնիսկ գործընթացն սկսել հայ և թուրք պատմաբանների հանդիպումներով³:

Լ. Բարսեղյանը հիշեցնում է նաև ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանի դիրքորոշումը, որը 1998-ի ապրիլի 24-ին, դիմելով հայ ժողովրդին՝ նշեց, որ Չայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցում վրեժխնդրությունը չէ, որ առաջնորդում է հայ ժողովրդին, այլ՝ անցյալի ճիշտ գնահատումը, որը թույլ կտա կանխել մարդկության դեմ հնարավոր նոր ոճիրները և կծառայի տարածաշրջանում կայունության և խաղաղության հաստատմանը⁴:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 23:

² Նշվ. աշխ., էջ 24:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 37-38:

² Նշվ. աշխ., էջ 47:

³ Նշվ. աշխ., էջ 48:

⁴ Նույն տեղում:

Այնուհետև Լ. Բարսեղյանը ներկայացնում է Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի որոշման կապակցությամբ Թուրքիայի կառավարող շրջանների հիվանդագին արծազանքը: Որոշումից անմիջապես հետո թուրքական հեռուստատեսությունը դա համարեց պատմական թյուրիմացություն, իսկ Թուրքիայի նախագահ Սուլեյման Դեմիրելը այն որակեց ոչ այլ ինչ, քան պատմության խեղագիտություն և հույս հայտնեց, որ Ֆրանսիայի Սենատը կուղղի իր սխալը¹: Համանման գնահատականներ տվեցին նաև Մեջլիսի նախագահ Հիքմեթ Չեթինը, վարչապետ Յըլմազը, փոխվարչապետ Բյուլենթ Էջևիթը, արտգործնախարար Իսմայիլ Ջենը, պաշտպանության նախարար Իսմեթ Սեզգինը:

Նշվում է, որ 1998 թ. հունիսի 3-ին Թուրքիայի Հանրապետության նախագահ Ս. Դեմիրելը հատուկ նամակով դիմեց Ֆրանսիայի նախագահ ժակ Շիրակին՝ խնդրելով ձախողել Սենատի կողմից Ազգային ժողովի օրինագծի վավերացումը:

Լ. Բարսեղյանը գրում է նաև Թուրքիայում նկատվող առողջ միտումների մասին: Այսպես՝ ներկայացվում է թուրք լրագրող Ահմեդ Ալթանի հեռուստատեսությամբ, երբ թուրք լրագրողը հայտարարեց, որ ցեղասպանությունը ամբողջ աշխարհի կողմից հաստատված փաստ է, և դրա ժխտումը ոչ մի նպատակի չի ծառայի: Նա կոչ է անում գերմանացիների օրինակով ճանաչել հայերի ցեղասպանությունը²:

Ներածականի վերջում Լ. Բարսեղյանը նշում է, որ Ֆրանսիայի սահմանադրության համաձայն, Ազգային ժողովի որոշումները հաստատում է վերին պալատը՝ Սենատը, վավերացնում է կառավարությունը, որից հետո միայն դրանք ստանում են օրենքի ուժ:

Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի 1998 թ. մայիսի 29-ի որոշումից մեկ ամիս անց՝ հունիսի 29-ին, նախատեսվում էր բանաձևի քննարկումը Սենատում: Սակայն այն հետաձգվեց անորոշ ժամանակով, Լ. Բարսեղյանի համոզմամբ թուրքական ահաբեկչության պատճառով:

Գրքի վերջում բերված է Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի պատմական նիստի ամբողջական սղագրությունը՝ Գրիգոր Ջանիկյանի հայերեն թարգմանությամբ³:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 49:

² Նշվ. աշխ., էջ 59:

³ Նշվ. աշխ., էջ 65-131:

Ֆրանսիայի Հանրապետության կողմից Հայոց ցեղասպանության օրենսդրորեն վերջնական ճանաչման հետագա գործընթացներին է նվիրված Լավրենտի Բարսեղյանի հաջորդ աշխատությունը¹:

Ներկայացնելով հիմնահարցի շուրջը մամուլում և այլուր ծավալված տարբեր քննարկումները, հեղինակը նշում է, որ 2000 թ. մարտի 21-ին Ֆրանսիայի Սենատը հերթական նիստում 130 կողմ, 172 դեմ քվեարկելով մերժեց օրակարգ մտցնել Հայոց ցեղասպանության հարցի քննարկումը:

Սակայն 2000 թ. նոյեմբերի 8-ին, Փարիզի ժամանակով առավոտյան ժամը 5.30-ին, երեքուկես ժամ տևած գիշերային քննարկումներից հետո Ֆրանսիայի Սենատը ճանաչեց 1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունը:

Նիստին ներկա 208 սենատորներ 164 կողմ, 40 դեմ և 4 ձեռնպահ ձայներով քվեարկեցին Սենատի հինգ կուսակցությունների ներկայացուցիչների կողմից առաջարկված օրենքի նախագիծը՝ «Ֆրանսիան հրապարակապետորեն ճանաչում է 1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունը»:

Ինչպես նշեց Ազգային ժողովի պատգամավոր, օրինագծի հեղինակ ժան Պոլ Բրեն՝ դա խոշոր հաղթանակ էր ստի դեմ²:

2001 թ. հունվարի 29-ին Ֆրանսիայի նախագահ ժակ Շիրակը ստորագրեց Հայոց ցեղասպանության մասին Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի ընդունած օրինագիծը, որը Ազգային ժողովը միաձայն ընդունել էր հունվարի 18ին:

Այնուհետև Լ. Բարսեղյանն ամբողջությամբ ներկայացնում է թիվ 2001-70 օրենքը, որն ազդարարում էր. «Ազգային ժողովը և Սենատը ընդունել են, Հանրապետության նախագահի՝ հրապարակում է օրենք, որի բովանդակությունը հետևյալն է.

Եզակի հողված

Ֆրանսիան հրապարակապետորեն ճանաչում է 1915 թ. Հայոց

ցեղասպանությունը:

Ներկա օրենքը կկիրառվի որպես պետության օրենք:

Փարիզ, 2001 թ. հունվարի 29:

¹ Լ. Ա. Բարսեղյան. Ֆրանսիան Հայոց ցեղասպանությունը օրենսդրությամբ ճանաչած առաջին պետությունն է աշխարհում: ՀԳԱԱ ՀՅԹԻ: Խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր Ա. Ս. Սանուկյան, Երևան 2002, 244 էջ:

² Նշվ. աշխ., էջ 83:

Ժակ Շիրակ
Հանրապետության նախագահ
Վարչապետ Լեոնել Ժոսպեն

Նշելով, որ ժակ Շիրակի կողմից օրինագծի ստորագրումը երկու տարվա պայքարի վերջնակետն էր, Լ. Բարսեղյանն ընդգծում է, որ փաստորեն Ֆրանսիան դարձավ աշխարհում առաջին պետությունը, որն օրենսդրությամբ ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը: Դա նշանակում էր նաև, որ այսուհետև նրանք, ովքեր կփորձեն Ֆրանսիայում ժխտել կամ կասկածանքի տակ դնել Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած Հայոց ցեղասպանության փաստը, կենթարկվեն քրեական պատասխանատվության¹:

Այնուհետև Լ. Բարսեղյանը ներկայացնում է այդ կապակցությամբ առաջացած դժգոհության բուռն ակիբը Թուրքիայում. բողոքի և խիստ դժգոհության հայտարարություններ արեցին վարչապետ Բ. Էջևիթը, պետնախարար Ռ. Յուջելենը, Մեջլիսի նախագահ Օ. Իզզին, ռազմական գերատեսչության ղեկավար Ս. Չաքմաքոլլին, իսկ Թուրքիայի արտգործնախարարությունը Սենատի որոշումը որակեց որպես պատմական իրականությանը ամբողջովին հակասող ու սխալ²: Ստամբուլում թուրքերը հրապարակավ այրեցին Ֆրանսիայի ազգային դրոշմը:

Գրքի վերջում զետեղված են Ֆրանսիայի Հանրապետության Ազգային ժողովի 1998 թ. մայիսի 29-ի նիստի և Սենատի 2000-2001 թթ. խորհրդարանական քննարկումների արձանագրությունները³:

* * *

ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը, ի շարք բազում այլ մտահաղացումների, ձեռնարկել է Հայոց ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդի կրած կորուստների և նյութական պատասխանատվության հիմնահարցերի պարզաբանմանը: Այդ թեմայով ստեղծված գրքույկ-տեղեկատվության հեղինակն է Լ. Բարսեղյանը⁴: Մատենաշարի նպատակն է Հայոց

¹ Նշվ. աշխ., էջ 86:

² Նշվ. աշխ., էջ 87-88:

³ Նշվ. աշխ., էջ 94-244:

⁴ Լ. Բարսեղյան. Գեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդի կրած կորուստները: Մատենաշար թիվ 1: Խմբագիր՝ Ս. Կ. Պողոսյան: ՀԳԱԱ ՀԳԹԻ, Երևան, 1999:

ցեղասպանության թանգարանի այցելուներին տեղեկացնել ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդի կրած մարդկային և նյութական կորուստների մասին:

Տեղեկատվության առաջին աղյուսակը թվական տվյալներ է պարունակում 1914 թ. դրությամբ Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանի տարածքում բնակվող հայ ազգաբնակչության մասին: Առաջին սյունակներում տրվում են նահանգների անվանումը, հայկական բնակավայրերի, հայ բնակչության, հայկական եկեղեցիների, դպրոցների թիվը: Աղյուսակի համաձայն հայկական բնակավայրերի թիվը 2.925 էր, հայերի թիվը 2 միլիոն 133 հազար 190, եկեղեցիները՝ 3.368, դպրոցները՝ 1996:

Առանձին աղյուսակով ներկայացվում է մարդկային կորուստների թիվը նահանգների անվանումը, բնակչության թիվը 1914-ին, 1922-ին, տեղահանվածների կամ ոչնչացվածների թիվը: Ամփոփիչ տվյալներն են. բնակչության թիվը 1914-ին՝ 2.133.190, 1922-ին՝ 387.800, տեղահանվածների կամ ոչնչացվածների թիվը՝ 1.745.390:

Տեղեկագրում տվյալներ են բերվում նաև հայ ժողովրդի կրած նյութական մոտավոր կորուստների մասին, որը կազմված է հայկական երկու պատվիրակությունների՝ 1918 թվականին Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին ներկայացրած հուշագրի հիման վրա: Ըստ այդ տեղեկատվության 1914 թ. Օսմանյան կայսրությունում հայերի ընդհանուր թիվն է 2026000 մարդ:

Մանրամասն աղյուսակներով ցույց է տրվում, որ Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչությունը հասցված նյութական վնասը կազմում է 14 միլիարդ 598 միլիոն 460 հազար ֆրանսիական ֆրանկ:

Առանձին հաշվարկ է կատարված Հայաստանի Հանրապետության և Կովկասի հայաբնակ շրջաններից տեղահանված ու ոչնչացված հայ ազգաբնակչության նյութական կորուստների վերաբերյալ, որը կազմում է 4 միլիարդ 532 միլիոն 472 հազար ֆրանկ:

Այսպիսով, ինչպես ամփոփում է տեղեկագրի հեղինակը, Արևմտյան Հայաստանում և Հայաստանի Առաջին Հանրապետության տարածքում 1914-1919 թթ. ընթացքում հայ ժողովրդի կրած նյութական վնասները կազմում են 19 միլիարդ 130 միլիոն 932 հազար ֆրանկ՝ 1919 թ. Ֆրանսիայում գործող զների համապատասխան:

Սատենաշարի երկրորդ գրքուկում¹, որի հեղինակն է նշանավոր իրավագետ-միջազգայնագետ Յուրի Բարսեղովը, քննարկվում է ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդի նյութական կորուստների փոխհատուցման իրավական հիմքերի հարցը: Հեղինակը գտնում է, որ բոլորը, ովքեր մասնակցել են հայերի ցեղասպանության գործողությանը՝ մասնավոր անձինք, պետություն կազմող ժողովուրդը և պետությունն ինքնին, ենթակա են տնտեսական պատժամիջոցի: Նյութական պատասխանատվություն պիտի կրեն նաև օտար պետությունները, բանկերը և մասնավոր անձինք, ովքեր յուրացրել են ցեղասպանության օբյեկտ դարձած ժողովրդի կողոպտման պտուղները²:

Նա հայ ժողովրդին կողոպտելու հիմք է համարում Օսմանյան կառավարության 1915 թ. մայիսի 30-ի ժամանակավոր օրենքը հայերի տեղահանության մասին, որը Պառլամենտը չէր հաստատել, այլ դրան իբր թե «համաձայնել էր» 1915 թ. սեպտեմբերի 15-ին, այսինքն օրենքը հակասահմանադրական էր:

Ինչպես գրում է Յու Բարսեղովը, իրավական ուժ չստացած տեղահանման մասին օրենքին հաջորդեց 1915 թ. հունիսի 15-ի լրացուցիչ օրենքը, որով հայերի ամբողջ ունեցվածքը հայտարարվեց «լքյալ» և կալանք դրվեց դրավրա: Այդ օրենքը նույնպես կիրառվեց Սահմանադրության խախտմամբ՝ առանց խորհրդարանի քննարկման: Այդ կապակցությամբ Յու Բարսեղովը վկայակոչում է գերմանական բանկերից մեկի տնօրեն Արթուր ֆոն Գվինների այն կարծիքը, թե օրենքի տասնմեկ հոդվածների բովանդակությունը հանգում է տեղահանված հայերի ամբողջ ունեցվածքի բռնազավթմանը:

Նշվում է, որ 1914 թ. նոյեմբերի 4-ին, երբ Թուրքիան պարտություն կրեց պատերազմում, Օսմանյան կայսրության խորհրդարանը այդ փաստաթուղթը ճանաչեց ոչ սահմանադրական, իրավական առումով անվավեր³:

Առանձին ենթաբաժնում հեղինակը ցույց է տալիս, թե ինչպես էր կատարվում ցեղասպանության օբյեկտ դարձած արևմտահայության կողոպտուղ ողջ Օսմանյան կայսրությունում: Նա վկայակոչում է ամերիկյան հյուպատոս Ջեյտոնին, որը հայ ժողովրդի կողոպտուղ դիտում էր որպես

հայերի բնաջնջման բաղկացուցիչ մաս, շվեյցարացի հեղինակ Ջուլիանոսին, որը գտնում էր, թե այն, ինչ կատարվեց իրականում, մեկուկես միլիոն քաղաքացիների լայնամասշտաբ ունեզրկում էր¹:

Յու. Բարսեղովը հիշատակում է այնպիսի տվյալների գոյության մասին, ըստ որոնց հայկական բռնագրավված փողերի մի մասը թուրքական կառավարությունն ավանդագրել է Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի բանկերում, որոնք հետո անցել են Անտանտի տերությունների տնօրինությանը²:

Վկայակոչելով զանազան տվյալներ, հայերի նյութական կորուստների գումարային չափերի մասին նա ամենամախնակա՞ն ու ոչ լրիվ է համարում հայկական երկու պատվիրակությունների հաշվարկները 19 միլիարդ ֆրանկի մասին:

Անդրադառնալով միջազգային պայմանագրերում հայերի սեփականության պաշտպանության մասին, իրավագետ-միջազգայնագետը գտնում է, որ ցեղասպանության զոհերի սեփականության իրավունքների հարցն առավել ամբողջությամբ կարգավորվել է Սևրի դաշնագրում: Մինչդեռ 1923 թ. Լոզանի համաձայնագիրը, որը փոխարինեց Սևրի դաշնագրին, չէր բովանդակում դրույթներ Հայաստանի և հայ ժողովրդի մասին³:

Գնահատելով Թուրքիայի Հանրապետության օրենքները իբրև մարտահրավեր մարդկության իրավագիտակցությանը, Յու. Բարսեղովը մատնանշում է քեմալականների ընդունած 1923 թ. ապրիլի 15-ի օրենքը «լքյալ ունեցվածքի» մասին, որով հայերի ամբողջ ունեցվածքը բռնագրավվում էր, իսկ հայերին տրված բոլոր լիազորագրերը հայտարարվում էին անվավեր: Այդ օրենքի հիման վրա թուրքական կառավարությունը պահանջներ առաջադրեց թուրքական բանկերում և օտարերկրյա բանկերի բաժանմունքներում հայերի ավանդների նկատմամբ: Քեմալական կառավարությունը փախստական հայերին զրկեց թուրքական քաղաքացիությունից: Արգելվեց հարյուր հազարավոր փրկված հայերին վերադառնալ իրենց սեփական տները:

Նշանավոր միջազգայնագետը եզրակացնում է, որ Թուրքիայի Հանրապետության օրենքները և թուրքական պետության դիրքորոշումն ամբողջապես ցեղասպանության զոհ հայերի նկատմամբ անհամատեղելի են

¹ Յուրի Բարսեղով. Հայերի ցեղասպանության համար նյութական պատասխանատվությունը (ռեպարացիայի և փոխհատուցման խնդիրներ): Խմբագիր՝ Լ. Ա. Բարսեղյան: ԳՊԱԱ ԳՅԹԻ, Երևան, 1999:

² Նշվ. աշխ., էջ 4:

³ Նշվ. աշխ., էջ 6:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 8:

² Նշվ. աշխ., էջ 10:

³ Նշվ. աշխ., էջ 13:

միջազգային իրավունքի ամենատարրական նորմերին և հակասում են միջազգային պարտավորություններին¹:

Ինչպես նշում է հեղինակը, հայ ժողովրդի կողոպտման փաստին քաղաքական և իրավական գնահատական տալու փոխարեն, Ազգերի լիգայի խորհուրդը հայ գաղթականների բոլոր գանգատներն ու բողոքները հանձնեց թուրքական Չանրապետության կառավարությանը:

Ազգերի Լիգայի Գլխավոր քարտուղար Է. Դյունոնդին ուղարկված թուրքական կառավարության պատասխանում նշվում էր, որ հայ գաղթականների ճակատագիրը և «լքյալ ունեցվածքի» հարցը ենթակա չի քննության, քանի որ իրենց երկրից փախածները գտնվում են հատուկ, այն է՝ հանցագործների վիճակում²:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում շարադրանքի այն մասը, որը վերաբերում է Թուրքիայի դիրքորոշման կապակցությամբ Չայ գաղթականների կենտրոնական կոմիտեի՝ 1929 թ. հունիսի 5-ին իրավաբանական խորհրդատվության համար չորս նշանավոր միջազգայնագետ իրավաբանների՝ Ժյուրեռ Ժոզեֆին, Ալբեր Լապլադեին, Լուի Լեֆյունին և Անդրե Մանդելշտամին հղած դիմումի մասին: Իրավախորհրատուները հաստատեցին, որ անկախ հայերի տարագրման պատճառներից, թուրքական կառավարությունն իրավունք չունի բռնագավթել հայերի ունեցվածքն այն պատրվակով, թե ներկայումս նրանք Թուրքիայի բնակիչներ չեն: Հեղինակի կարծիքով խորհրդատվական եզրակացությունն ըստ էության տվեց տվյալ հարցում Թուրքիայի հակաօրինական քաղաքականության իրավաբանական գնահատականը: Եզրակացությունն ուղղված էր նաև արևմտյան տերություններին, որոնք հայկական հարցի լուծումը ենթարկել էին իրենց քաղաքական շահերին և Ազգերի լիգայում քննարկումը փակուղի մտցրել³:

Յու. Բարսեղովի կարծիքով հարցը կարող է և պետք է լուծվի հայ-թուրքական հարաբերությունների հիման վրա: «Չայ-թուրքական հարաբերությունների ողբերգական անցյալի քաղաքակիրթ եղանակով հանգուցալուծումը, - գրում է նա, - առնվազն ենթադրում է ունեցվածքը վերադարձնելը կամ վնասի դրամական փոխհատուցումը ցեղասպանության զոհերին կամ նրանց ժառանգներին»:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 16:

² Նշվ. աշխ., էջ 21-22:

³ Նշվ. աշխ., էջ 28-29:

* * *

Ի. Ա. Արաբյանի գիտահանրամատչելի գրքույկը նվիրված է ցեղասպանության և նրա պատժելիության հարցերին¹:

Միջազգային իրավաբանական փաստաթղթերի հիման վրա հեղինակը համակողմանիորեն բնորոշում է ցեղասպանության երևույթը, համառոտակի շարադրում նրա պատմությունը:

Փաստական նյութի հիման վրա հեղինակը տալիս է ցեղասպանության հանցակազմի իրավաբանական որակումը և նրա պատժելիությունը:

Ընդգծվում է, որ ցեղասպանությունը ծանրագույն հանցագործություն է մարդկության հանդեպ, որը դատապարտում է ողջ քաղաքակիրթ աշխարհը և որի դեմ ՄԱԿ-ը ընդունել է համապատասխան փաստաթղթեր: Այն չունի վաղեմության ժամկետ և ենթակա է դատապարտման, իսկ կազմակերպիչները՝ պատժի, անկախ կատարման ժամկետից:

Ի. Արաբյանը գտնում է, որ հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը ցեղասպանական գործողությունների դեմ պատմականորեն անհրաժեշտություն էր և իրավաբանորեն արդարացված: Նա ցեղասպանության դրսևորում է համարում նաև մերօրյա շրջափակումները, շոշափում նաև ցեղասպանության հետևանքներից բխող փոխհատուցման հարցերը:

Հեղինակը պաշտպանում է մի շարք ճանաչված իրավաբանների առաջարկը՝ ցեղասպանության հետ առնչված միջազգային իրավաբանական օրենսգիրք ստեղծելու և քրեական դատարան ձևավորելու վերաբերյալ:

¹ И. А. Арабян. Геноцид и его наказуемость (страницы истории: вчера и сегодня). Ответст. редактор доктор ист. наук Барсегян Л. А. МИГА НАН РА, Ереван, 1999:

Չայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի ուսումնասիրման բնագավառում կարևոր ներդրում է Լավրենտի Բարսեղյանի աշխատությունը՝ նվիրված ԱՄՆ-ում հիմնահարցի արծարծումներին և թուրքական հակազդեցությանը¹:

Աշխատության առաջին գլխում ներկայացված է ԱՄՆ-ի պրեզիդենտների և կոնգրեսականների գործունեությունը Չայոց ցեղասպանության դատապարտման ուղղությամբ:

Ուսումնասիրության առաջին օբյեկտը պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնն է: Նրա գործունեության լուսաբանումն սկսվում է 1916 թ. օդոստոսի 31-ի հայտարարությամբ, որտեղ կոչ էր արվում ամերիկյան ժողովրդին օժանդակել պատերազմից, սովից ու հիվանդություններից ծանր հարվածներ ստացած հայ ժողովրդին²:

1917 թ. դեկտեմբերի 22-ին Վ. Վիլսոնը հատուկ հանձնարարական է տալիս կառավարությանը՝ ուսումնասիրել Չայաստանի հետագա ճակատագրի հետ կապված հարցերը և մշակել ԱՄՆ-ի դիրքորոշումը: Հանձնարարականում ընդգծվում էր, որ անհրաժեշտ է թուրքական տիրապետությունից ազատագրել ճնշված ժողովուրդներին:

1918 թ. հունվարի 8-ին հրապարակվում է Վ. Վիլսոնի տանսչորս կետերից բաղկացած հայտարարությունը, որոնցից 12-րդը վերաբերում էր հայերին:

Իբրև ամփոփում նշվում, է, որ 1920 թ. մայիսի 24-ին Վ. Վիլսոնը դիմեց կոնգրեսին՝ Չայաստանի մանդատն ստանձնելու և այնտեղ գործ ուղարկելու լիազորություններ ստանալու առաջարկությամբ, սակայն սենատորների մեծամասնությունը մերժեց այն³:

Այնուհետև Լ. Բարսեղյանը ներկայացնում է պայքարի առ այսօր շարունակվող այն երկարատև ճանապարհը, որ անցել են ԱՄՆ-ի կոնգրեսականները, բայց դեռևս չեն հասել հաղթանակի: Ահա այդ ճանապարհի կարևորագույն հանգրվանները. 1975-ին ԱՄՆ-ի կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատը բանաձև ընդունեց ապրիլի 24-ը «Մարդու կողմից մարդու

¹ Լ. Ա. Բարսեղյան. Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, Չայոց ցեղասպանության դատապարտումը և թուրքական հակազդեցությունը: ՀԳԱԱ ՀՅԹԻ, Երևան, 2001:

² Նշվ. աշխ., էջ 4:

³ Նշվ. աշխ., էջ 6-7:

նկատմամբ անմարդկային վերաբերմունքի հիշատակման ազգային օր հայտարարելու մասին»: Բանձնը մերժվեց:

1978 թ. մայիսի 16-ին պրեզիդենտ Ջիմի Քարտերը հայտարարեց, որ 1916 թ. նախորդած տարիներին ողջ հայ ժողովրդի ոչնչացմանն ուղղված քայլերի համար, որն ամենամեծ ողբերգություններից մեկն էր, որևէ Նյուրնբերգյան դատավարություն տեղի չունեցավ:

1981 թ. ապրիլի 22-ին պրեզիդենտ Ռոնալդ Ռեյգանը հայտարարեց, որ ինչպես հայկական ցեղասպանության, այնպես էլ դրան հետևած բազմաթիվ այլ ժողովուրդների ցեղասպանությունների դասերը երբեք չպետք է մոռացվեն:

Սակայն ԱՄՆ-ի Սենատը մերժեց Չայոց ցեղասպանության վերաբերյալ Կոնգրեսի ներկայացուցիչների պալատի 1984, 1985, 1987, 1990 թթ. ներկայացրած բանաձևերը:

1991 թ. ապրիլի 20-ին ԱՄՆ-ի նախագահ Ջորջ Բուշը հայտարարեց ամերիկացիներին, որ ինքը միանում է, բոլոր նրանց, ովքեր ապրիլի 24-ը ընդունում են իբրև հայ ժողովրդի 1.5 միլիոնից ավելի զոհերի հիշատակի օր:

1994 թ. ապրիլի 24-ին համաձայն մի ուղերձով հանդես եկավ պրեզիդենտ Բիլ Զլինտոնը¹:

Լ. Բարսեղյանը կարևոր իրադարձություն է համարում այն փաստը, որ 1996 թ. մայիսի 15-ին ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչների պալատի միջազգային հարաբերությունների հանձնախմբի նախաձեռնությամբ առաջին անգամ Կոնգրեսում տեղի ունեցան լուսններ Օսմանյան կայսրությունում Չայոց ցեղասպանության պատմական փաստի ճանաչման խնդրի շուրջ: Կոնգրեսին ներկայացվեց մի բանաձև, որը թուրքիային կոչ էր անում ճանաչել Չայոց եղեռնը: Բանաձևը պաշտպանում էին 165 կոնգրեսականներ: Սակայն ԱՄՆ-ի արտգործնախարարությունը հավանություն չտվեց բանաձևին և այն Կոնգրեսի օրակարգ չմտավ²:

1997 թ. ապրիլի 22-ին պրեզիդենտ Բիլ Զլինտոնը հանդես եկավ նոր հայտարարությամբ, որտեղ 1915-1923 թթ. Օսմանյան կայսրությունում 1.5 միլիոն հայերի սպանող համարվում էր 20-րդ դարի պատմության ամենասևեռը³:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 12-13:

² Նշվ. աշխ., էջ 14:

³ Նշվ. աշխ., էջ 15

Լ. Բարսեղյանը հատուկ կանգ է առնում այն նշանակալի փաստի վրա, որ ԱՄՆ-ի Կոնգրեսը 1998 թ. ապրիլի 22-ին հարգեց Թուրքիայում Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակը: Ներկայացուցիչների պալատի ավելի քան 40 անդամներ մասնակցեցին Կապիտոլիոնում կայացած Կոնգրեսի հատուկ բաց նիստին: Բացելով նիստը, կոնգրեսական Ֆրենկ Փալոուն ընդգծել է, որ Կոնգրեսն իր հարգանքի տուրքն է մատուցում մարդկության դեմ հրեշավոր հանցագործություններից մեկի՝ 1915-1923 թթ. Օսմանյան Թուրքիայում հայտնի ցեղասպանության զոհերի հիշատակին: Կոնգրեսական Ջոն Փորտերն ասել է, թե իրենք նմանվում են անբարոյական ցինիկների, երբ ռազմավարական դաշնակից են համարում մի երկիր, որը հրաժարվում է իրեն մեղավոր ճանաչել աղաղակող հանցագործության իրականացման մեջ:

Հեղինակը մանրամասնորեն ներկայացնում է Ջորջիայի և Հարավային Կարոլինայի նահանգների Սենատների որոշումները՝ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և ապրիլի 24-ը ամենը զոհերի հիշատակի օր սահմանելու մասին: Նա խոսում է, նաև 1999 թ. ապրիլին ԱՄՆ-ի շուրջ 60 կոնգրեսականների ներկայացրած հայերի ցեղասպանության դատապարտման օրենքի նոր նախագծի մասին, որը, սակայն, դեռևս չի քննարկվել: Ինչ վերաբերում է Բիլ Քլինտոնի՝ 1999 թ. ապրիլի 19-ի նոր հայտարարությանը, որտեղ ցեղասպանությունը բառը չի օգտագործվում, ապա հեղինակի կարծիքով այն վշտակցության հետ այնքան կապ ունեն, որքան 1915 թ. ցեղասպանության հարցի միջազգային շահարկումները՝ դրա միջազգային ճանաչման հետ¹:

Աշխատության երկրորդ գլխում Լ. Բարսեղյանը հանգամանորեն քննարկում է ԱՄՆ-ի կոնգրեսի թիվ 398 բանաձևը և դրան Թուրքիայի հակազդեցության հարցը: Նա հիշատակում է ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի հայկական հարցերի հանձնախմբի 2000 թ. մշակած թիվ 398 բանաձևը, որը պրեզիդենտին կոչ էր անում Հայոց ցեղասպանության շուրջ համապատասխան նյութեր և ուսումնասիրություն ապահովել արտագործնախարարության և արտաքին կապերի ծառայությունների բոլոր պաշտոնյաների համար: Այնուհետև քաղվածքներ են բերվում շուրջ 10 կոնգրեսականների դատապարտող ելույթներից²:

Սակայն, ինչպես արձանագրում է հեղինակը, թիվ 398 բանաձևը հանդիպեց Քլինտոնի վարչակազմի և թուրքական կառավարության ընդ-

դիմությանը: Պետդեպարտամենտի խոսնակը հանդես եկավ բանաձևի ընդունման դեմ:

Ներկայացվում է այն մեծ աղմուկը, որ բանաձևի առիթով բարձրացրին թուրք պետական գործիչներն ու մամուլը: Բերվում է Թուրքիայի պետնախարար Աբդուլիլալուք Չայի պատասխանը, ըստ որի Օսմանյան վիճակագրության համաձայն 1914 թ. այնտեղ ապրել են մեկ միլիոն 100 հազար հայեր, հետևաբար 1.5 միլիոն հայերի կոտորածի շուրջ պնդումները հիմնովին սխալ են, և տեղի ունեցածը ստիպողական տարագրություն է եղել միայն¹:

Չավեշտական է հնչում «Ջունիուրիթթ» թերթից բերած հեղինակի քաղվածքը, ըստ որի իբր 1916-1917 թթ. հայազգի Համբարձում Բոյաջյանը և նրա զինվորները Անատոլիայում կոտորել են 5000 թուրք: Պարզաբանվում է, որ Հ. Բոյաջյանը հայ ազգային-ազատագրական պայքարի նշանավոր հնչակյան գործիչ Մեծն Մուրադն էր, որը թուրքերի կողմից կախաղան է բարձրացվել դեռևս 1915 թ. հուլիսի 30-ին: Հեղինակը նպատակահարմար է համարել ամբողջությամբ մեջ բերել թուրք հայտնի մտավորական Թամեր Աբչամի հոդվածը, որը հաստատում է, որ ըստ օսմանյան պաշտոնական վիճակագրության 800 հազար հայ է սպանվել: «Միթե չեք ամաչում մարդկային ցեղին ձեր պատկանելիությունից», - իր հայրենակիցներին է դիմում թուրք մտավորականը²: Հատուկ ուշադրության արժանի է հեղինակի կողմից Թուրքիայի նախկին վարչապետ Թանսու Չիլլերի դիրքորոշման բացահայտումը: Վերջինս պահանջել էր արտաքսել Թուրքիայում գտնվող Հայաստանի 30 հազար քաղաքացիներին, զիտական լայն արշավ ծավալել ցեղասպանության կեղծությունն ապացուցելու համար, լայնորեն օգտագործել ցեղասպանությունը ժխտող ամերիկյան պատմաբան Բեռնարդ Լյուսի աշխատությունները:

Հեղինակն անառարկելի փաստերով ցույց է տալիս ԱՄՆ-ի նախկին պետքարտուղար Մադլեն Օլբրայթի բացասական դիրքորոշումը՝ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման օրինագիծը քննարկումից հանելու հարցում:

Լ. Բարսեղյանը ամբողջությամբ մեջ է բերում «Կալիֆոռնիա կուրիեր» թերթի խմբագիր Հարոլդ Սասունյանի մի հոդվածը՝ նվիրված օսմանյան արխիվների ներկա վիճակին: Այնտեղ ցույց է տրվում, որ արխիվային բազմաթիվ փաստաթղթերի մեծածավալ կույտեր տգիտության հետևանքով

¹ Նշվ. աշխ., էջ 20:

² Նշվ. աշխ., էջ 22-23:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 25:

² Նշվ. աշխ., էջ 37:

հայտնվել են թղթի վերամշակման գործարանների աղբակույտերում, կամ թափվել ծովը:

Հետագա շարադրանքում ներկայացվում է պրեզիդենտ Բիլ Զլինտոնի մի ուղերձը, որով ներկայացուցիչների պալատի նախագահ Դենիս Չասթերթին հորդորվում էր հայերի ցեղասպանության օրինագիծը չդնել օրակարգում: «Ես լիովին հասկանում եմ, - ասված էր ուղերձում, - թե որքան սուր են ընկալում թուրքիան և Հայաստանը այս խնդիրը: Վերջին հաշվով, այս ցավոտ խնդիրը կարող է լուծվել միայն այն դեպքում, երբ կողմերը միասին քննեն իրենց անցյալը»¹:

Ցեղասպանության օրինագծի տապալման առնչությամբ Հյուսիսային Կիպրոսի թուրքական հանրապետության նախագահ Ռաուֆ Դենքթաշի արտահայտված անսքող հրճվանքին զուգահեռ՝ Լ. Բարսեղյանը ներկայացնում է թուրք նշանավոր հրապարակախոս Սեհմեդ Ալի Բիրանդի մի հոդվածը: Այնտեղ ասվում է, որ ներկայացուցիչների պալատում հայկական բանաձևի քննարկման հետաձգումը թուրքիային չի փրկում «Եղեռնագործ մարդասպանները» պիտակից, որը դաջված է թուրք ազգի երեսին:

Թուրք հրապարակախոսն ընդունում է, որ իրենց նախնիները ստոր արարքներ են գործել հայերի նկատմամբ, բայց ոչ ցեղասպանություն: Նա առաջարկում է ամեն ինչ անել, որ հայկական «պատահարները» չորակվեն իբրև ցեղասպանություն²:

Քննարկելով ևս մի քանի թուրք մտավորականների տեսակետներ, Լ. Բարսեղյանը եզրակացնում է. «Թուրք մտավորականությունը բազմակարծիք է հայկական բանաձևի կապակցությամբ, սակայն հիմնականում նրա դիրքորոշումը և հակումները սերտորեն առնչվում են հօգուտ պաշտոնական շրջանների արտահայտած տեսակետների»³:

Գլուխն ավարտվում է 2000 թ. նոյեմբերի 2-ին տեղի ունեցած ՀՀ Նախագահ Ռ. Քոչարյանի բացառիկ հարցազրույցով Ազգային հեռուստատեսությանը, որը նվիրված էր Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հարցերին⁴:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Լ. Բարսեղյանի աշխատության չորրորդ գլուխը՝ նվիրված Հայաստանի և Թուրքիայի միջև երկխոսության հարցին:

Հեղինակը գտնում է, որ այսօր խուսափել երկխոսությունից՝ նշանակում է պարտվել, հրաժարվել պայքարից, մի բան, որ չի կարող ներել մեր ժողովուրդը: Ընդհակառակը, շարունակում է նա, առիթ է ներկայանում կրկին անգամ միջազգային հանրությանը ներկայացնել ճշմարտությունը Հայոց ցեղասպանության մասին: «Մենք պարտավոր ենք այսօր ամբողջ ուժերով պատշաճ պատասխան ու հակահարված տալ թուրք, և ոչ միայն թուրք, այդ թվում արևմտյան քարոզչությանը, գիտական խորությամբ ու փաստարկներով աշխարհին հասցնել ճշմարտությունը», - գրում է նա¹:

Այնուհետև գիտնականը փորձում է սահմանել հարցերի այն մոտավոր շրջանակը, որ կարող է քննարկվել երկխոսության ընթացքում:

Մերկացնելով 2001 թ. հունվարի վերջին Թուրքիայի զինված ուժերի գլխավոր շտաբի ինտերնետային էջում հայտնված «Հայկական հարց» նյութի հեղինակներին, այդ նոր տիպի կեղծարարներին որակելով իբրև «զենեղապատմաբաններ»², Լ. Բարսեղյանն իր աշխատությունն ավարտում է այն հավատամքով, որ 20-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրությունում իրագործված ոճրագործության ուրացմանն ու ժխտմանը միտված Թուրքիայի բոլոր ճիգերը անհիմն են ու անհուսալի:

*
* *
*

Հայոց 1915-1916 թթ. ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հետ անմիջական աղերս ունի տարագիր հայության հայրենիք վերադառնալու հիմնահարցը, որին էլ հատուկ ուսումնասիրություն է նվիրել Հ. Վ. Հակոբյանը³:

Գրքում առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձված թուրքերի կողմից ցեղասպանության և բռնազաղթի ենթարկված հայության՝ Մեծ Եղեռնը վերապրածների և նրանց սերունդների հայրենիք՝ Արևմտյան Հայաստան,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 64:

² Նշվ. աշխ., էջ 69-71:

³ Նշվ. աշխ., էջ 71:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 75-78:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 83-85:

² Նշվ. աշխ., էջ 107-110:

³ Հ. Վ. Հակոբյան, Տարագիր հայության հայրենիք վերադառնալու պատմական ու իրավական հիմքերը: Խմբագիր Վ. Բաթուրյան: Երևան, 2002:

Կիլիկիա, Արևելյան Հայաստանից բռնազավթված Կարս, Արդահան, Սուրմալու և այլ կորսված հայկական բնակավայրերը վերադառնալու իրավունքի հիմնահարցին, որին հեղինակը առանձին ենթագլուխ է նվիրել¹։

Վկայակոչելով 1916 թ. Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև կնքված Սալթս-Պիկոյի համաձայնագիրը, ըստ որի Ռուսաստանին պետք է անցնեին էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի շրջանները, հեղինակն ընդգծում է, որ ճիշտ է, այնտեղ բացակայում էին «Հայաստան» և «Հայկական հարց» հասկացությունները, սակայն այդ առթիվ վարվող դիվանագիտական գրագրության մեջ ուղղակիորեն շոշափվում էր նաև Թուրքիայի պարտությունից հետո տարագրված արևմտահայության հայրենիք վերադառնալու հարցը²։

Սալթս-Պիկոյի գաղտնի համաձայնագրով Օսմանյան կայսրության տարածքները բաժանվում էին հինգ՝ Կապույտ, Կարմիր, Դարչնագույն, Կանաչ, Դեղին գոտիների, որոնցից վերջինը՝ Արևմտյան Հայաստանը, անցնում էր Ռուսաստանին։

Ինչպես նշում է հեղինակը, ռուսները մտադիր չէին Դեղին գոտում հայերին որևէ արտոնություն շնորհել։ Ըստ Ռուսաստանի արտգործմինիստր Ա. Սազոնովի Թուրքիայից նոր նվաճված մարզերը կարգավորելիս անհրաժեշտ է միանգամայն անաչառ վերաբերվել բոլոր ազգություններին, և ցույց չտալ որևէ բացառիկ հովանավորություն որևէ ազգության ի վնաս մյուսի։ Նա հնարավոր էր համարում որոշյալ սահմաններում հայերին վերապահել դպրոցական և եկեղեցական անկախություն, մայրենի լեզվից օգտվելու իրավունք, ինչպես նաև քաղաքային և գյուղական ինքնավարություն։

Ինչպես եզրակացնում է Հ. Հակոբյանը, ինչպես արևմտյան, այնպես էլ ռուսական պլաններում բացակայում էր անկախ Հայաստանի, նույնիսկ Հայաստանի ինքնավարության հեռանկարը, որը կարող էր արմատապես նյութականացնել տարագիր հայերի հայրենիք վերադառնալու գաղափարը³։

Մեր կարծիքով, սակայն, միանգամայն անընդունելի է հեղինակի այն տեսակետը, թե հակահայկական քաղաքականության լկտիությունը հասնում էր այնտեղ, որ ցարիզմը չարաշահում էր հայերի ցեղասպանության հետևանքները։ «Նրանց ձեռնտու էր Արևմտահայաստանի հայաթափությունը թուրքերի ձեռքերով, - շարունակում է նա, - և որոշ դեպքերում ռուսական

զորքերի գործողությունները նպաստում էին դրան։ Լավագույն միջոցը հանկարծակի նահանջներն էին, որով հայ բնակչությանը հանձնում էին վրեժխնդիր թուրքերի ձեռքը»։ Ռուսաստանի նկատմամբ այդ անհիմն մեղադրանքը հաստատելու համար հեղինակը վկայակոչում է Գ. Լազյանին, որը հայտնի է իր ռուսատյացությամբ։

Մի կողմից Հ. Հակոբյանը գրում է, թե հայերի հայրենիք վերադառնալու տենչը ամենևին չէր հուզում ցարական Ռուսաստանի իշխանություններին, ավելին խանգարող հանգամանք էր հայաթափված Արևմտահայաստանը ռուս գաղթականներով բնակեցնելու ծրագրի իրականացման ճանապարհին, մյուս կողմից էլ վկայում, որ 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո հայերին թույլատրվեց վերադառնալ իրենց հայրենի բնակավայրերը, և 150 հազար փախստականներ վերադարձան Վանի, Բիթլիսի, էրզրումի, և Տրապիզոնի վիլայեթներում գտնվող իրենց օջախները¹։

Հ. Հակոբյանն անդրադարձել է նաև հիմնահարցի սրմանը 1-ին Աշխարհամարտից հետո։ Խոսելով հուշարձանների ոչնչացման մասին, նա գտնում է, որ դա կանխամտածված գործողություն է, մշակութային ցեղասպանություն, որի նպատակն է բնաջնջել ամենամանջնջելի վկայություններն այն բանի, թե ով է տվյալ հողի տերը, և գրկել հայերին հայրենիք վերադառնալու ամենագորեղ կռվաններից։

Քննարկելով Հայոց Մեծ Եղեռնի համար պատասխանատուների հարցը, նա գտնում է, որ դրա համար պատասխանատվություն է կրում նաև թուրք ժողովուրդը։

Եզրակացության ձևով նշվում է, որ պատերազմից հետո Մեծ Եղեռնի և բռնազաղթի դժոխային ողբերգությունը վերապրած տարագիր արևմտահայության համար տուն վերադառնալու անկապտելի իրավունքի ճանաչումը և իրացումը նույնպես ընդունեց անսովոր դրամատիկ ընթացք։ Կազմակերպված զանգվածային հայրենադարձություն այդպես էլ տեղի չունեցավ, և տարագրությունը հայությանը պարտադրվեց իբրև ճակատագիր²։

Հաջորդ ենթադրություններում քննարկված են հայերի հայրենիք վերադառնալու հարցերը Խորհրդային Ռուսաստանի վարած քաղաքականության տեսանկյունից, Սևրից Լոզան ընկած ժամանակամիջոցում, ինչպես նաև 2-րդ Աշխարհամարտից առաջ և հետո։

¹ Նշվ. աշխ., էջ 200-220։

² Նշվ. աշխ., էջ 203։

³ Նշվ. աշխ., էջ 204-205։

¹ Նշվ. աշխ., էջ 209։

² Նշվ. աշխ., էջ 277։

Աշխատության վերջին չորրորդ գլխում, քննարկված են տարագիր հայության հայրենիք վերադառնալու պահանջի միջազգային իրավական հիմքերը:

Վերջաբանում Յ. Հակոբյանը կատարում է մի շարք ուշագրավ եզրահանգումներ: Այսպես, նա որոշակիորեն ընդգծում է, որ ցեղասպանության և հայրենազրկության ենթարկված հայության ազգային դատն ամբողջությամբ և տարագրությունից իր հայրենի օջախը վերադառնալու իրավունքի հարցը մնում են չլուծված: Սակայն երբեք, ոչ մի տեղ և ոչ ոք չի փորձել ապացուցել, որ այդ հարցի դրական լուծումը հնարավոր չէ միջազգային իրավունքի տեսանկյունից: Հայությունը պետք է համառորեն ու հետևողականորեն շարունակի պայքարը հայրենիք վերադառնալու գաղափարն իրացնելու համար: Ամերիաժեշտ է Հայոց ցեղասպանության փաստի այնպիսի ճանաչում, որն ընդունում է բռնագաղթի ենթարկված արևմտահայության իր հայրենիք վերադառնալու իրավունքը¹:

* * *

Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանում 1915-1918 թվականներին Հայոց ցեղասպանության դատապարտմանն է նվիրված Լավրենտի Բարսեղյանի կազմած փաստաթղթերի ժողովածու², որը նվիրված է Մեծ եղեռնի 90-րդ տարելիցին:

Ներածական խոսքում ժողովածուն կազմողը նշում է, որ 1915 թվականի վերջերին արդեն ողջ Արևմտյան Հայաստանը ծածկված էր հազարավոր չթաղված դիակներով, և միջազգային հանրությունը քաջատեղյակ էր Հայոց ցեղասպանության մասին: 1915 թ. մայիսի 24-ին առաջին անգամ միջազգային ասպարեզում երեք խոշոր տերությունների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունները համատեղ հանդես եկան Թուրքիայի կառավարությանն ուղղված հրապարակային նախազգուշացմամբ, որտեղ հայերի դեմ կատարված ոճրագործությունները որակվեցին որպես մարդկության և քաղաքակրթության դեմ կատարված նոր հանցագործություններ:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 399:

² Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանում 1915-1918 թթ. փաստաթղթերի ժողովածու: Կազմող՝ Լ. Բարսեղյան, անգլերենից թարգմանեց Հասմիկ Հայրապետյանը: ԳՊԱ ԳՅԹԻ, Երևան 2004:

Այնուհետև Լ. Բարսեղյանը գրում է, որ 1915 թ. հուլիսից Անգլիայի մայրաքաղաքում և այլ քաղաքներում գործող հայանպաստ կազմակերպություններն իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրին Թուրքիայի հայասպան քաղաքականության դեմ, իսկ Մեծ Բրիտանիայի առաջադեմ հասարակական-քաղաքական գործիչները և առաջին հերթին հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ լորդ Ջեյմս Բրայսը Անգլիայի խորհրդարանի Լորդերի և Համայնքների պալատները վերածեցին հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող հզոր լսարանների¹:

Ժողովածուն կազմողի կարծիքով Հայոց ցեղասպանության միջազգային դատապարտման ու ճանաչման գործընթացի պատմության ուսումնասիրման համար անգնահատելի արժեք են ներկայացնում բրիտանական խորհրդարանի 1915-1918 թվականների քննարկումները, որոնց մասին նույնիսկ Անգլիայում ոչ բոլորն են տեղյակ:

Ժողովածուն կազմողը ձեռքի տակ ունեցել է երկու հրատարակություններ՝ ընթերցողին արդեն ներկայացված ՀՅԹԻ ասպիրանտ Տիգրան Սարուխանյանի կազմած համապատասխան ժողովածուն, որը նախաձեռնել է Լ. Բարսեղյանը և Արա Սարաֆյանի ու Էրիկ Ավերբուրի կազմած ու նոր նյութերով լրացված ժողովածուն, որը անգլերեն հրատարակվել է Լոնդոնում, 2003-ին:

Ժողովածուում տեղ են գտել վիկոնտ Բրայսի, կոմս Կրոմերի, Քենտորթերի լորդ արքեպիսկոպոսի, մարկիզ Կոյուի, Անկրին Ուիլյամսի, լորդ Ռ. Սեսիլի, Տ. Պ. Օ'Կոմերի, Դեվիդ Լլոյդ Ջորջի, Մայոր Պիլի, սըր Գ. Գրինվալդի, գնդապետ Վեջվուդի, Հ. Լոուի և այլոց զեկույցներն ու ելույթները, որոնցում ոչ միայն անառարկելիորեն հաստատվում է Հայոց ցեղասպանության իրողությունը, այլև մեղադրանք է հնչում թուրք ոճրագործների հասցեին:

* * *

Հայոց ցեղասպանության պատմության տարեգրության ստեղծմանը նպատակաուղղված իր շնորհակալ աշխատանքը Լավրենտի Բարսեղյանը

¹ Նշվ. աշխ., էջ 3:

լրացրեց և ամփոփեց 2004 թ. լույս տեսած մի համապարփակ աշխատությամբ¹:

Ներածական խոսքում տարեգրության հեղինակը գրում է, որ արդեն 1915թ. կեսերին Միջազգային հանրությունը քաջատեղյակ էր Հայոց ցեղասպանության մասին և այն քողարկել այլևս հնարավոր չէր: 1915 թ. մայիսի 24-ին Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունների միացյալ հայտարարությունը որակելով իբրև Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող առաջին միջազգային փաստաթուղթը, նա գտնում է, որ այն 33 տարի անց իր քողարկված արտահայտությունը գտավ 1948թ. դեկտեմբերի 9-ին ՄԱԿ-ի ընդունած ցեղասպանությունը կանխելու և պատժելու մասին Կոնվենցիայում:

Հեղինակը խնդիր է դնում հստակեցնել հայ ժողովրդի նպատակներն ու պահանջները Թուրքիայից, բարոյականից դրանք տեղափոխել միջազգային-իրավական հարթություն²: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ է ոչ միայն ամբողջ ուժով հակահարված տալ թուրք և արևմտյան թուրքամետ քարոզչությունը, որոնք զբաղվում են փաստերի նենգափոխումով ու պատմական կեղծարարությամբ, այլև գիտական խորությամբ ու փաստարկումներով աշխարհին հասցնել ճշմարտությունը:

Տարեգրությունը կազմելիս Լ. Բարսեղյանը չի բավարարվել սոսկ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած և դատապարտած երկների, վարչատարածքային միավորների կամ առանձին քաղաքների թվարկումով, այլ ներառել է նաև այնպիսի կարևորագույն իրադարձություններ, որոնք մեծ չափով լրացնում, ավելի ցցուն ու պատկերավոր են դարձնում ցեղասպանության դատապարտումը: Տարեգրության էջերում տեղ են գտել քաղվածքներ ամենատարբեր պետական, հասարակական-քաղաքական գործիչների, գրականության և արվեստի բնագավառների աշխարհահռչակ ներկայացուցիչների ելույթներից ու հրապարակումներից: Հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի այցելուների գրառումների մատյանից կատարված քաղվածքները, որոնք Հայոց ցեղասպանության դատապարտման յուրատեսակ վավերագրեր են:

¹ Լ. Ա. Բարսեղյան, Տարեգրություն Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական դատապարտման և ճանաչման (1915-2003թթ): Խմբագիր է Լ. Ա. Բարսեղյան: ԳՊԱ ԳՅԹՐ, Երևան, 2004:

² Եշվ. աշխ., էջ 9:

Ներկայացնելով գիտական մեծ արժեք՝ Տարեգրությունը սեղանի գիրք է յուրաքանչյուր հետազոտողի, մտավորականի, յուրաքանչյուր հայ մարդու համար: Այն նաև հիշյալ գլխի յուրատեսակ ամփոփումն է:

*
* * *

Այսպիսով՝ հետխորհրդային ժամանակաշրջանում հայրենական պատմագրության մեջ լայնամասշտաբ աշխատանք է կատարվել Հայոց 1915-1916թթ. ցեղասպանության ամենատարբեր հիմնահարցերի ուսումնասիրման և լուսաբանման ուղղությամբ: Հրատարակվել են փաստաթղթերի և վավերագրերի մի շարք արժեքավոր ժողովածուներ, սկզբնաղբյուրի արժեք ներկայացնող ականատես հեղինակների հուշագրություններ:

Մեծ թիվ են կազմում հրատարակված ընդհանուր բնույթի գիտական աշխատությունները, որոնցում քննարկված են գիտատեսական բնույթի հիմնահարցեր, լուսաբանված են Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի, Գերմանիայի և այլ երկրների դիրքորոշումները Հայոց Մեծ Եղեռնի իրականացման ժամանակաշրջանում:

Առանձին ուսումնասիրություններ են նվիրված Հայոց Մեծ Եղեռնի պատմագրության հարցերին, հրատարակվել են մի շարք մեծարժեք մատենագիտություններ:

Հրատարակված աշխատություններում որոշ չափով անդրադարձ կա Հայոց ցեղասպանության հարցերում պատմության թուրքական և թուրքամետ կեղծարարության դեմ, որը ցավոք, չի կարող բավարար համարվել:

Ռոշակի աշխատանք է կատարված Հայոց Մեծ Եղեռնի վերաբերյալ օտար հեղինակների գրքերը հայերեն հրատարակելու բնագավառում: Սակայն նմանատիպ շատ ու շատ գործեր դեռ սպասում են իրենց թարգմանիչներին ու հրատարակիչներին:

Կարևոր աշխատանք է կատարված տարբեր երկրներում Հայոց ցեղասպանության խորհրդարանական քննարկումների նյութերը հրապարակելու և դրանք մեկնաբանելու բնագավառում, նյութեր, որոնք կարող են լայնորեն շրջանառվել Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ հետազոտ ուսումնասիրություններում:

Օրախնդիր նշանակության մեծ աշխատանք է կատարված Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման միջազգային գործըն-

թացները լուսաբանելու և ընթերցող լայն շրջաններին տեղեկացնելու բնագավառում, աշխատանք, որը կյանքին համաքայլ ունի հետագա ընդլայնման լայն հեռանկարներ:

Հետխորհրդային ժամանակաշրջանում Հայոց 1915-1916թվականների ցեղասպանության բնագավառում կատարված պատմագիտական ուսումնասիրություններում ընդհանուր առմամբ ուրվագծվում են հետագա հետազոտությունների հեռանկարները:

М.С. Карапетян

Проблемы Геноцида армян 1915-1916 годов в постсоветской армянской историографии

Резюме

В книге систематизированы и подвергнуты историко-критическому анализу изданные в постсоветский период сборники документов и материалов, мемуары, научные исследования, историографические и библиографические труды, изданные на армянском языке книги иностранных авторов, парламентские обсуждения в различных странах вопроса Геноцида армян, а также исследования, освящающие международные процессы признания и осуждения Геноцида армян.

В первой главе представлены сборники документов и фактических материалов, а также мемуары документального значения. Обсуждены и оценены сборники документов и материалов «Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919). Материалы Политического архива министерства иностранных дел Каузеровской Германии. Ереван, 1995» академика В. Микаеляна; «Германские источники о геноциде армян: период первой мировой войны. Ереван, 1991» проф. С. Степаняна; «Русские источники о геноциде армян в Османской империи (1915-1916). Ереван, 1995»; «Геноцид армян в Турции в свете болгарских дипломатических документов. Ереван, 1998»; «Осуждение Геноцида армян международными организациями (1984-1987). Ереван, 1999» Л.А. Барсебяна; «Арменофильское движение в Великобритании в 1918-1923 гг. (по материалам ЦГИА РА. Ереван, 2002» Бениамина Погосяна; «Документальные материалы США о геноциде армян в 1915- 1916 гг. Ереван, 2002» Тиграна Закаряна.

Особое внимание уделено составленной профессором Ю. Барсеговым и изданным Союзом армян России двухтомному сборнику материалов и комментариев «Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства международного сотрудничества. Москва, 2002-2003»,

который представлен как важнейшая новизна научно-теоретического и идейно-политического значения.

Обсуждены и на должном уровне оценены также сборники документов и материалов «Официальные документальные материалы США о Геноциде армян. Под ред. Л. Барсебяна, Ереван, 2004» Ара Сафаряна; «Сообщения австро-венгерских дипломатов о Геноциде армян (1915-1918 гг.), Ереван, 2004» Артема Оганджяна; «Россия и Геноцид армян в 1915-1916 гг. Под ред. Л. Барсебяна. Ереван, 2004» Армена Марукяна. Указанные сборники документов и материалов оценены как значимые приобретения на пути всестороннего и аргументированного изучения Геноцида армян.

Подчеркнута долголетний кропотливый и благодарный труд фольклориста-демографа Вержине Свазлян в области выявления и опубликования своеобразных фактических материалов о Геноциде армян. Показана исключительная ценность ее книги «Геноцид армян. Свидетельство переживших очевидцев. Ответ. редакторы: доктор ист. н. Л. Барсебян, доктор фил. н. С. Арутюнян. Ереван, 2002» и других ее публикаций.

В конце главы оцениваются мемуары Е. Гаивечяна и Т. Текеяна о героической обороне Урфийских и Суецинских армян в 1915 году.

Во второй главе, которая состоит из трех подразделов, представлены научные исследования о Геноциде армян.

В первом подразделе обсуждены и оценены научные исследования общего характера. Обстоятельно проанализированы труды Г. Гарибджяна, Р. Саакяна, К. Худавердяна, Л. Хуршудяна, сборник научных исследований «Геноцид армян: причины и уроки, ч. 1, 2, 3. Ереван, 1995 г.», изданный центром изучения Армянского вопроса и Геноцида армян ЕГУ; сборник статей «Геноцид армян 1915 года. Вопросы истории и историографии. Ереван, 1995» под редакцией Р. Сафрастяна; соответствующие статьи «Историко-филологического журнала» под ред. М. Нерсесяна, посвященной 80-летию Геноцида; совместное исследование А. Амбаряна и Ст. Степаняна «Геноцид армян. Ереван, 1995»; книга академика Г. Симоняна «Время Андраника, книга 1-ая, Ереван, 1996»; исследование А. Оганджяна «1915 год. Неопровержимые свидетельства. Австрийские документы о Геноциде армян. Ереван, 1977».

Представлены также издания, посвященные 140-летию со дня рождения истинных друзей армянского народа Иоганнеса Лепсиуса и памяти Генри Моргентау.

Далее представлены многотомный труд «История армянского вопроса и Геноцид армян. Ереван, 2000» Степана и Каро Погосянов; монография «Франция и Большая резня (1915-1918 гг.), Ереван, 2000» Ерванда Гаспаряна; исследование «Геноцид армян в концептуальной системе геноцидологии. Ереван, 2000» Николая Оганесяна; объемистая монография «Армения в завоевательных схватках великих держав (с 16-го века – 1917). Ереван, 2004» академика Г. Галояна; труды Арсена Авакяна, Лилит Оганесян и другие издания.

Во втором подразделе, озаглавленном «Большая резня армян и Россия», рассмотрены труды М. Амирханяна, М. Мурадяна, В. Туняна, Р. Багдасаряна, А. Закаряна, А. Марукяна. В частности подчеркнута актуальное значение сборников «Не убили. Геноцид армян и русская поэзия 1895-1918. Ереван, 1996»; «Геноцид армян и русская публицистика» и других изданий М. Амирханяна.

Монография «Армянский вопрос и политика России (1915-1917). Ереван, 2003» Армена Марукяна посвящена обстоятельному анализу проводимой политики России в период осуществления Геноцида армян.

Должным образом представлены и оценены также и работы других вышеуказанных авторов.

В третьем подразделе рассмотрены исследования, относящиеся к историографии и библиографии геноцида армян.

Особо подчеркнута коллективное исследование «Новая история Армении в трудах современных иностранных авторов. Ереван, 1993», изданное институтом Востоковедения НАН РА. Книга содержит работы Р. Саакяна, Г. Махмуриян, Н. Оганесяна, А. Манучаряна, имеющие историографический характер.

Проанализирована соответствующая глава совместной работы Р. Саакяна и К. Худавердяна «Геноцид армян в свете десятилетий. Ереван, 1995», посвященная историографии данной проблемы.

Указаны работы М. Карапетяна, посвященные историографии геноцида армян 1915 – 1916 годов.

Подчеркнуто идейно-политическое и историографическое значение книги «Геноцид армян в мемуарах турецких политических деятелей.

Ереван, 2001» Аветиса Папазяна в борьбе против турецкой фальсификации.

Во второй части подраздела представлены и оценены библиографические работы о Геноциде армян Р. Оганесяна, А. Арутюняна и Г. Мкртчяна, Петроса Оганесяна, Ст. Погосяна и К. Погосяна.

Третья глава посвящена публикациям иностранных авторов на армянском языке.

Обстоятельно проанализирована и показана определенная историографическая ценность книги «Армения и Ближний Восток. Ереван, 1993», всемирно известного норвежского полярника, большого друга армянского народа Фритъефа Нансена.

Подробно представлена и подчеркнута источниковедческая ценность книги «Армения 1915: свидетельство немецкого офицера. Ереван, 1995» немецкого автора – очевидца Генриха Фирбюхера.

Дневник миссионерки-датчанки Мариусы Якобсон оценена как источник достоверных сведений очевидца.

Подвергнута обстоятельному историко-критическому анализу книга «Два комитета – два злодеяния. Ереван, 1997» турецкого автора-очевидца Ахмеда Рефика Алтыная. Оценены его достоверные сведения и правдоподобные оценки о преступной деятельности младотурков. Одновременно подвергнуты критике настаивания турецкого автора о якобы применении геноцида со стороны армян по отношению к турецкому мирному населению. Подобные настаивания нами квалифицированы как умышленная и явная фальсификация истории.

Обсуждена и должным образом оценена книга «Самая черная страница новейшей истории: события 1915 года в Армении: факты и ответственности. Ереван, 2003» американского юриста-международника, доктора философии Герберта Адамса Гиббонса, которая является одним из самых правдоподобных и впечатляющих книг о геноциде армян.

Подвергнуты тщательному анализу книга «Геноцид армян: трагедия древнейшего народа мира. Ереван, 2002» современного немецкого автора, ученого и журналиста Вольфганга Густа. Книга занимает должное место среди новейших исследований.

Четвертая глава посвящена парламентским обсуждениям в различных странах вопроса Геноцида армян. Материалы подобных обсуждений рассмотрены как важнейшие документы о Геноциде армян.

Обстоятельно проанализирована и оценена книга «Геноцид армян по парламентским и историографическим обсуждениям. США, 1995» зарубежного армянского автора, профессора Ваагна Тамряна. Первая часть книги посвящена обсуждениям вопроса Геноцида армян в турецком парламенте в ноябре-декабре 1918 года. Во второй части книги раскрыт преступный характер турецкого государства и младотурецкой партии.

Далее представлены издания Музея – института Геноцида армян НАН РА об обсуждениях вопроса признания и осуждения Геноцида армян в Государственной Думе России, в парламентах Великобритании, Греции, Канады, Австралии, Италии, отмечены заслуги в данной области С.Кркияшаряна, Л. Барсебяна, Г. Акоюна, Т. Саруханяна, А. Марукяна, А.Багдасаряна.

В пятой главе обсуждены труды, освещающие международные процессы признания и осуждения Геноцида армян.

Представлены работа Л. Барсебяна об осуждении Геноцида армян мировой общественностью (Ереван, 1998).

Более подробно рассмотрены труды Л. Барсебяна о признании и осуждении Геноцида армян Францией (Ереван, 1998, 2002).

Представлены также исследования Л. Барсебяна и Ю. Барсегова об ущербе армянского народа в последствии геноцида и о вопросах материальной ответственности (Ереван, 1998, 2002).

Работа И. Арабяна посвящена вопросам о наказуемости геноцида.

Подвергнута тщательному анализу монография «Соединенные Штаты Америки, осуждение геноцида армян и турецкое противодействие. Ереван, 2001» Л. Барсебяна. В книге выявлены причины затягивания признания и осуждения Геноцида армян со стороны США, также указана отрицательная роль турецкого фактора в данном вопросе.

Проблеме возвращения изгнанных армян на родину относится монография А. Акоюна (Ереван, 2002), которая рассмотрена на последних страницах данной главы.

Представлен также сборник документов «Осуждение геноцида армян в парламенте Великобритании в 1915-1916 гг., Ереван. 2004», составленный Л. Барсегианом.

В конце представлена «Летопись официального осуждения и признания Геноцида армян (1915 – 2003 гг.), Ереван, 2004», составленная Л. Барсегианом, которая и является своеобразным обобщением данной проблемы.

M.S.Karapetyan

The Problems of the Armenian Genocide of in Post-Soviet Armenian Historiography

Summary

Collections of documents and materials, memories, scientific research works, historiographical and bibliographical works, books by foreign authors in Armenian, discussions of the problem of the Armenian Genocide in the Parliaments of different countries published in post-soviet period are systematized and historically and critically processed in this book. Investigations of international processes of acknowledgement and denunciation of the Armenian Genocide are also widely covered here.

Collections of documents and facts and also documentary memoirs are introduced in chapter one. Collections of documents and materials “The Armenian problem and the Armenian Genocide in Turkey(1913-1919), Materials of the Political archives of the Ministry of Foreign Affairs of Kaiser Germany, Yerevan, 1995” by academician V. Mikayelyan; “German sources on the Armenian Genocide: the period of the First World War. Yerevan, 1991” by professor S.Stepanyan; “Russian sources on the Armenian Genocide in Ottoman Empire(1915-1916). Yerevan, 1995”; “Bulgarian diplomatic documents relating to the Armenian Genocide in Turkey. Yerevan, 1998”; “Denunciation of the Armenian Genocide by international organizations (1984-1987). Yerevan, 1999” by L.A.Barseghyan; “Armenophile movement in Great Britain in 1918-1923 (materials of the Central State Historical Archives of the Republic of Armenia). Yerevan, 2002” by Benyamin Poghosyan; “Documentary materials of the USA relating to the Armenian Genocide of 1915-1916. Yerevan, 2002” by Tigran Zakaryan.

Special attention is paid to the collection of materials and commentary “The Armenian Genocide . Responsibility of Turkey and obligations of

international cooperation. Moscow, 2002-2003”, compiled by professor Yu. Barseghov and published in two volumes by the Armenian League in Russia . It is presented as most important scientific-theoretical, ideological and political novelty.

Collections of documents and materials “Official documentary materials of the USA relating to the Armenian Genocide , under the editorship of L.Barseghyan, Yerevan, 2004” by Ara Safaryan; “Austro-hungarian diplomats’ information on the Armenian Genocide of 1915-1918, Yerevan, 2004” by Artem Ohanjanyan; “Russia and the Armenian Genocide of 1915-1916, under the editorship of L.Barseghyan. Yerevan, 2004” by Armen Marukyan. The above-mentioned collections of documents and materials are estimated as important acquisition in the overall and reasoned investigation of the Armenian Genocide.

Longstanding gratifying labour of the demographer and specialist in folklore Verjine Svazlyan in exposing and publishing original facts about the Armenian Genocide is stressed. The exceptional value of her book “Armenian Genocide. Testimonies by survived eye-witnesses, edited by Doctor of History-L.Barseghyan, Doctor of Philology-S.Arutyunyan. Yerevan, 20002” and other publications is noted

The memoirs by E.Gayvechyan and T.Tekeyan about the heroic defense of Urflan and Suetinian Armenians in 1915 are estimated at the end of the chapter.

Scientific research works about the Armenian Genocide are presented in chapter two which consists of three subsections.

Scientific research works of general character are discussed and assessed in the first subsection. Works of G.Garibjanyan, R.Sahakyan, K.Khudaverdyan, L.Khurshudyan, the collection of scientific research works “Armenian Genocide: reasons and lessons, parts 1, 2, 3, Yerevan, 1995” published by the Centre of Investigation of the Armenian problem and the Armenian Genocide of Yerevan State University; collection of articles “Armenian Genocide of 1915 : history and historiography questions. Yerevan, 1995” under the editorship of R.Safrastyan; Appropriate articles “Historical philological journal” edited by M. Nersesyan, and dedicated to the 80-th anniversary of the

Genocide; team work by A.Ambaryan and St.Stepanyan “Armenian Genocide. Yerevan, 1995”; the book “Andranik’s time, volume 1, Yerevan, 1996” by academician G.Simonyan; “1915: indisputable evidence. Austrian documents relating to the Armenian Genocide. Yerevan, 1977” by A.Ohanjanyan.

Editions dedicated to the 140-th anniversary of the true friends of the Armenian people Iohannes Lepsius and to the memory of Henry Morgentau are also introduced.

“The history of the Armenian problem and the Armenian Genocide. Yerevan,2000” by Stepan and Karo Poghosyans ,published in many volumes; the monograph by Yervand Gasparyan” France and the Great massacre(1915-1918), Yerevan, 2000”; research work by Nikolay Oganesyanyan “Armenian Genocide in the conceptual system of genocidology. Yerevan, 2000”; the bulky monograph “Armenia in the aggressive skirmishes of powerful empires(from the 16-th century to 1917), Yerevan, 2004” by academician G.Galoyan; works of Arsen Avakyan, Lilit Oganesyanyan and other editions are introduced.

Works of M.Amirkhanyan, M.Muradyan, V.Tunyan, R.Baghdasaryan, A.Zakaryan, A.Marukyan are introduced in the second subsection entitled “The Great Armenian massacre and Russia”. The actual importance of the collections “Do not kill. The Armenian Genocide and Russian poetry 1895-1918. Yerevan, 1996”; “The Armenian Genocide and Russian publicism” and other editions by M.Amirkhanyan are particularly stressed.

The monograph by Armen Marukyan”The Armenian problem and politics of Russia(1915-1917) Yerevan, 2003 is dedicated to the thorough analysis of the politics of Russia during the period of execution of the Armenian Genocide.

The works of other above-mentioned authors are also introduced and estimated in detail.

The research relating to historiography and bibliography of Armenian Genocide is examined in the third subsection.

The team research work “New history of Armenia in the works of modern foreign authors. Yerevan, 1993” published by the Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia is

particularly stressed. Works of historiographical character by R.Sahakyan, G.Makhmuryan, N.Oganesyan, A.Manucharyan are included in the book.

The corresponding chapter of the team work by R.Sahakyan and K.Khudaverdayan "The Armenian Genocide in the light of decades. Yerevan,1995" dedicated to historiography of the mentioned problem is analyzed.

Works by M.Karapetyan dedicated to historiography of Armenian Genocide of 1915-1916 are introduced.

The ideological, political and historiographical importance of the book in the struggle against Turkish falsification "Armenian Genocide in the memoirs of Turkish politicians. Yerevan, 2001" by Avetis Papzyan is emphasized.

Bibliographical works about the Armenian Genocide by R.Oganesyan, A.Arutyunyan and G.Mkrtchyan, Petros Oganesyan, St.Poghosyan and K.Poghosyan are introduced and estimated in the second part of the subsection.

Chapter three is related to the publications of foreign authors in the Armenian language.

The exceptional historiographical value of the book "Armenia and the Middle East. Yerevan,1993" by the universally famous Norwegian polar explorer and the great friend of the Armenian people Fridtyoff Nansen is thoroughly processed and introduced.

The source study value of the book "Armenia 1915: the testimony of a German officer. Yerevan, 1995" by the German author-eyewitness Henrikh Firbyukher is stressed and introduced in detail.

The diary of the Dane missionary Maria Jacobson is estimated as a source of trustworthy information by an eye-witness.

The book "Two committees- two outrages. Yerevan, 1997" by the Turkish author-eyewitness Akhmed Refik Altinay is historically and critically processed. His reliable information and trustworthy evaluation of the criminal activity of mladoturks are estimated. In the meantime the insistence of the Turkish author on the supposed realization of the genocide by the Armenians against the peaceful Turkish population is criticized. Such statements are qualified by us as deliberate and obvious falsification of history.

The book "The darkest page of the New age: the events of 1915 in Armenia: facts and responsibilities. Yerevan, 2003" by an American lawyer-specialist in international law, Doctor of Philosophy, Herbert Adams Gibbons which is known to be one of the most trustworthy and impressive books about the Armenian Genocide, is discussed and duly estimated.

The book "Armenian Genocide: the tragedy of one of the oldest peoples in the world. Yerevan, 2002" by the modern German author, scientist and journalist Wolfgang Gust is thoroughly processed. The book stands out among the newest research works.

Chapter four is dedicated to the discussions of the problem of Armenian Genocide in Parliaments of different countries. Materials of such discussions are considered to be most important documents about the Armenian Genocide.

The book "The Armenian Genocide in Parliamentary and historiographical discussions. USA, 1995" by the foreign Armenian author, professor Vahagn Tatryan is thoroughly analyzed and estimated. The first part of the book is dedicated to the discussions of the problem of Armenian Genocide in the Turkish Parliament in November-December, 1918. The criminal character of the Turkish state and mladoturk party is exposed in the second part of the book.

The editions of the Museum-Institute of Armenian Genocide of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia relating to the discussions of the problem of acknowledgement and denunciation of the Armenian Genocide in the State Russian Duma, in the Parliaments of Great Britain, Greece, Canada, Australia, Italy are introduced. The contribution to the mentioned field by S.Krkyasharyan, L.Barseghyan, G.Akopyan, T.Sarukhanyan, A.Maroukyan, A.Baghdasaryan is mentioned.

Works related to international processes of acknowledgement and denunciation of the Armenian Genocide are discussed in chapter five.

The work on the denunciation of the Armenian Genocide by international community by L.Barseghyan (Yerevan, 1998) is mentioned.

Works by L.Barseghyan on the acknowledgement and denunciation of the Armenian Genocide by France are investigated in detail (Yerevan, 1998, 2002).

The works by L.Barseghyan and Yu.Barseghov about the damage to Armenian people caused by the genocide and the problems of financial responsibility are also introduced (Yerevan, 1998, 2002.)

The work by I.Arabyan is dedicated to the problem of punishability of the genocide.

The monograph by L.Barseghyan "The United States of America, denunciation of the Armenian Genocide and Turkish counteraction. Yerevan, 2001" is thoroughly analyzed. The reasons of retardation of acknowledgement and denunciation of the Armenian Genocide by the USA are revealed in the book. The negative impact of the Turkish factor on the mentioned problem is also noted.

The monograph by A.Akopyan (Yerevan, 2002) at the end of the chapter is related to the problem of returning expatriated Armenians to their motherland.

The collection of documents compiled by L.Barseghyan "Denunciation of the Armenian Genocide by the British Parliament in 1915-1916, Yerevan, 2004" is also introduced.

"The Chronicle of the official denunciation and acknowledgement of the Armenian Genocide (1915-2003), Yerevan, 2004" compiled by L.Barseghyan at the end of the book is a peculiar summary of the mentioned problem.

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Փաստաթղթերի ժողովածուներ

ա/ Հայերեն

1. Ավստրալիայի խորհրդարանական քննարկումները Հայոց ցեղասպանության մասին /1997-1999թթ./: Նյութերի ժողովածու: Կազմող, առաջաբանի հեղինակ և խմբագիր՝ Լ.Բարսեղյան: Թարգմանությունը՝ Աննա Աղախանյանի: Երևան, 2001:
2. Ավստրո-Հունգարիայի դիվանագետների հաղորդագրությունները հայոց ցեղասպանության մասին /1915-1918թթ./: Փաստաթղթերի ժողովածու: Կազմող և առաջաբանի հեղինակ՝ Արտեմ Օհանջանյան: Երևան, 2004:
3. Ամերիկայի Սիացյալ Նահանգների վավերագրերը 1915-1916թթ. Հայոց ցեղասպանության մասին: Կազմող և ներածության հեղինակ՝ Տիգրան Զաքարյան: Պատ. խմբագիր՝ Լ.Ա.Բարսեղյան: ՀԳԱԱ ՀՅԹԻ, Երևան, 2002:
4. Ամերիկայի Սիացյալ Նահանգների պաշտոնական վավերագրերը Հայոց ցեղասպանության մասին: ԳԱ ՀՅԹԻ, Երևան, 2004: Կազմող՝ Արա Սարաֆյան: Թարգմ.՝ Հասմիկ Հայրապետյան: խմբագիր՝ Լ.Ա.Բարսեղյան:
5. Հայանպաստ շարժումը Մեծ Բրիտանիայում 1918-1923թթ. /ըստ ՀՀ պատմության կենտրոնական պետական արխիվում պահվող վավերագրերի/: Կազմող և ներածության հեղինակ՝ Բենիամին Պողոսյան: Պատ. խմբագիր՝ Լ.Ա.Բարսեղյան: Երևան, 2002:
6. Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը միջազգային կազմակերպությունների կողմից /1984-1987/. փաստաթղթեր: Կազմող և ներածականի հեղինակ՝ Լ.Բարսեղյան: Պատ. խմբագիր՝ Ս.Կ.Պողոսյան: ՀԳԱԱ ՀՅԹԻ, Երևան, 1999:
7. Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանում 1915-1918թթ.: Փաստաթղթերի ժողովածու: Կազմող՝ Լ.Բարսեղյան: Անգլերենից թարգմանեց՝ Հասմիկ Հայրապետյանը: ՀԳԱԱ ՀՅԹԻ, Երևան, 2004:

8. Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարարանում /1915-1918թթ./: Կազմող, առաջաբանի, բարգձմանությունների և ծանոթագրությունների հեղինակ՝ Տիգրան Սարուխանյան: Խմբագիր՝ Լ.Ա.Բարսեղյան, Երևան, 2000:
9. Ուսաստանը և Հայոց ցեղասպանությունը 1915-1917թթ.: Փաստաթղթերի ժողովածու: Կազմող, առաջաբանի հեղինակ և բարգձմանիչ՝ Արմեն Մարուքյան: Խմբագիր՝ Լ.Ա.Բարսեղյան: ԳԳԱԱ ԳՑԹԻ, Երևան, 2004:

բ/ Ուուսերեն

1. Армянский вопрос и геноцид армян в Турции /1913-1919/. Материалы Политического архива министерства иностранных дел Кайзеровской Германии. Сборник. Составитель, ответ. ред., автор предисловия. введения и примечаний, доктор исторических наук, проф. Вардгес Микаелян. Ереван, 1995.
2. Германские источники о геноциде армян. Период Первой мировой войны., Сборник документов и материалов в 2-х томах. Том 1, Ереван, 1991.
3. Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий. Союз армян России, Армянский институт Международного права и политологии в Москве. Составители: ответст. редактор, автор предисловия и комментария доктор исторических наук, проф. Ю.Г.Барсегов. Том 1, Москва, 2002, Том, 2, часть 1, Москва, 2003.
4. Русские источники о геноциде армян в Османской империи, 1915-1916 годы /Сборник документов и материалов/, Выпуск 1, Ереван, 1995.

2. Աշխատություններ

ա/ Հայերեն

1. Բարսեղյան Լ.Ա. Ֆրանսիան հրապարակայնորեն ճանաչում է Հայոց ցեղասպանությունը: ԳԳ ԱԱ ԳՑԹԻ: Պատասխանատու խմբագիր՝ Ս.Կ.Պողոսյան: Երևան, 1998:
2. Բարսեղյան Լ.Ա. Միջազգային հանրությունը դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը: ԳԳ ԱԱ Հայոց ցեղասպանության բանգարան-ինստիտուտ: Պատասխանատու խմբագիր՝ Ս.Կ.Պողոսյան, Երևան, 1998:
3. Բարսեղյան Լ.Ա. Ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդի կրած կորուստները: Մատենաշար թիվ 1: Խմբագիր՝ Ս.Կ.Պողոսյան: ԳԳԱԱ ԳՑԹԻ, Երևան, 1999:
4. Բարսեղյան Լ.Ա. Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը և թուրքական հակազդեցությունը: ԳԳԱԱ ԳՑԹԻ, Երևան, 2001:
5. Բարսեղյան Լ.Ա. Հայոց ցեղասպանության հրապարակայնորեն դատապարտման և ճանաչման ժամանակագրություն /1915-2000թթ./: Խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր Ա.Մակարյան: ԳԳԱԱ ԳՑԹԻ, Երևան, 2001:
6. Բարսեղյան Լ.Ա. Ֆրանսիան Հայոց ցեղասպանությունը օրենսդրությամբ ճանաչած առաջին պետությունն է աշխարհում: ԳԳԱԱ ԳՑԹԻ: Խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր Ա.Ա.Մանուկյան, Երևան, 2002, 244 էջ:
7. Բարսեղյան Լ.Ա. Տարեգրություն Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական դատապարտման և ճանաչման /1915-2003թթ./: Խմբագիր՝ Լ.Ա.Բարսեղյան: ԳԳԱԱ ԳՑԹԻ, Երևան, 2004:
8. Բարսեղով Յուրի. Հայերի ցեղասպանության համար նյութական պատասխանատվությունը /դեպորտացիայի և փոխհատուցման խնդիրներ/: Խմբագիր՝ Լ.Ա.Բարսեղյան: ԳԳԱԱ ԳՑԹԻ, Երևան, 1999:
9. Գահուկճեան Եղիա. Յուլշեր Ուրֆայի 1915թ. հերոսամարտի ու յետագայ իրադարձություններու մասին: Գրի առավ և հրատարակութեան պատրաստեց պատմ. գիտ. դոկտոր Վարդան Գրիգորյանը: Երևան, 1995:

10. Գալոյան Գալուստ. Հայաստանը մեծ տերությունների աշխարհակալական առճակատումներում /16-րդ դարից – 1917թ./: ՀԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր Է.Լ.Դանիելյան: Երևան, 2004:
11. Գուստ Վոլֆգանգ. Հայերի ցեղասպանությունը, աշխարհի հնագույն քրիստոնյա ժողովրդի ողբերգությունը: Երևան, «Հայաստան», 2002, 294 էջ: Գերմաներենից թարգմանությունը՝ Ռուզան Յորդանյանի:
12. Գասպարյան Երվանդ. Ֆրանսիան և Մեծ Եղեռնը /1915-1918թթ./ ՀԳԱԱ ՀՅԹԻ, խմբագիր՝ Լ.Ա.Բարսեղյան, Երևան, 2000:
13. Գիրբոնս Յ.Ա. Ժամանակակից պատմության ամենասև էջը. 1915-ի դեպքերը Հայաստանում. փաստեր և պատասխանատվություններ: խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր, Լ.Ա.Բարսեղյան: ՀԳԱԱ ՀՅԹԻ, Երևան, 2003: Թարգմանություն 1916 թվականի անգլերեն հրատարակությունից:
14. Թեքեյան Շառլ-Տիրան. Մուսա լեռան հայերի փրկությունը. հիշողության էջեր: Թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Գրիգոր Ջանիկյանի: «Մուսա լեռ» հայրենակցական միություն, Երևան, 2002:
15. Իտալիայի խորհրդարանի Փոքր պալատում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման նախագծի 2000թ. ապրիլի 3-ի քննարկումները: Առաջաբանի հեղինակ և խմբագիր՝ Լ.Բարսեղյան: Թարգմանությունը՝ Գ.Բաղդասարյանի: ՀԳԱԱ ՀՅԹԻ, Երևան, 2001:
16. Խուրշուդյան Լ. Հայկական հարցը, բովանդակությունը, ծագումը, պատմության հիմնական փուլերը: Երևան, 1995:
17. Կարապետյան Մ.Ա. Հայոց Մեծ Եղեռնը պատմագրության մեջ: «Մանկավարժ» հրատ., Երևան, 1993:
18. Կարապետյան Մ.Ա. Հայոց 1915-1916 թվականների ցեղասպանության հարցերը հայ պատմագրության մեջ: խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Վ.Ա.Դիլոյան: ՀԳԱԱ ՀՅԹԻ, Երևան, 1998:
19. Կարապետյան Մ.Ա. Հայաստանը 1912-1920 թվականներին: Ռիտմանական ձեռնարկ բուհերի համար: խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Վ.Ա.Դիլոյան: Խ.Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ, «Տաթև» գիտակրթական համալիր, Երևան, 2003:
20. Կանադայի խորհրդարանի 1996թ. ապրիլյան քննարկումները Հայոց ցեղասպանության դատապարտման մասին: Պատասխանատու

խմբագիր և առաջաբանի հեղինակ՝ պատմ. գիտ. դոկտոր Լավրենտի Բարսեղյան: ՀԳԱԱ ՀՅԹԻ, Երևան, 1999:

21. Հայոց ցեղասպանությունը. պատմության և պատմագրության հարցեր. Հոդվածների ժողովածու: Պատասխանատու խմբագիր՝ Ռուբեն Սաֆրաստյան: Երևան, 1995, էջ 7-20:
22. Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի: Երևան, 1988:
23. Հայոց ցեղասպանությունը թուրքիայում բուլղարական դիվանագիտական փաստաթղթերի լույսի ներքո, Երևան, 1996:
24. Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանում 1915-1918թթ. փաստաթղթերի ժողովածու: Կազմող՝ Լ.Ա.Բարսեղյան, անգլերենից թարգմանեց Հասմիկ Հայրապետյանը: ՀԳԱԱ ՀՅԹԻ, Երևան, 2004:
25. Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանում /1915-1918թթ./: Կազմող, առաջաբանի, թարգմանությունների և ծանոթագրությունների հեղինակ՝ Տիգրան Սարուխանյան: խմբագիր Լ.Ա.Բարսեղյան, Երևան, 2000:
26. Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը միջազգային կազմակերպությունների կողմից /1984-1987թթ./ փաստաթղթեր: Կազմող և ներածականի հեղինակ՝ պատմ. գիտ. դոկտոր, Լավրենտի Բարսեղյան: Պատասխանատու խմբագիր՝ Ս.Կ.Պողոսյան: ՀՀ ԳԱԱ ՀՅԹԻ, Երևան, 1999:
27. Հունաստանի խորհրդարանը դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը: «Օտարերկրացիները Հայկական հարցի և հայոց ցեղասպանության մասին» մատենաշար թիվ 2, Երևան, 1997: Հունարենից թարգմանեց Սիմոն Կրկյաշարյանը: խմբագիր՝ Լավրենտի Բարսեղյան:
28. Հակոբյան Յ.Վ. Տարագիր հայության հայրենիք վերադառնալու պահանջի պատմական ու իրավական հիմքերը: խմբագիր Վ.Բայբուրդյան: Երևան, 2002:
29. Հովհաննիսյան Լիլիթ. Հայկական հարցը և մեծ տերությունները 1914-1917 թվականներին: ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Տաթև գիտակրթական համալիր: Պատ. խմբագիր՝ ակադեմիկոս Յ.Ա.Ավետիսյան: Երևան, 2002:
30. Հովհաննիսյան Նիկոլայ., Հայոց ցեղասպանությունը ցեղասպանագիտության հայեցակարգային համակարգում: խմբագիր՝

- պրոֆեսոր Վահան Բայրուրյան: ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, Տաթև գիտակրթական համալիր, Երևան, 2002:
31. Համբարյան Ազատ., Ստեփան Ստեփանյան, Հայոց ցեղասպանությունը. Պատ. խմբագիր՝ Հ.Պողոսյան, ՀԳԱԱ ՀՅԹ, Երևան, 1995:
  32. Հայրունի Աշոտ., Յոհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը: Խմբագիր՝ պրոֆ. Բ. Հ. Հարությունյան: Երևան, 2002:
  33. Հովակիմյան Բախտիար., Հայոց ցեղասպանության նահատակ գործիչների ծածկանուններ: Խմբագիր՝ Լ.Ա. Բարսեղյան: ՀԳԱԱ ՀՅԹԻ, Երևան, 2002:
  34. Հայոց ցեղասպանություն. պատճառներ և դասեր: Ազգային հարցի և զենցիղի ուսումնասիրման կենտրոն: «Անլռելի զանգակատուն» մատենաշար: Մաս 1,2,3, Երևան, 1995:
  35. «1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունը. պատմության և պատմագրության հարցեր»: Հոդվածների ժողովածու: Պատասխանատու խմբագիր՝ Ռուբեն Սաֆրաստյան: Երևան, 1995:
  36. Հ. Մորզենթաուն և հայ ժողովուրդը: Պատասխանատու խմբագիր՝ Լ.Ա. Բարսեղյան: ՀԳԱԱ ՀՅԹԻ, Երևան, 1999:
  37. Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանական քննարկումները Լորդերի պալատում Հայոց ցեղասպանության մասին /14 ապրիլի, 1999թ./: Պաշտոնական զեկուցագիր, Հայկական հարց, 1915թ.: Խմբագիր՝ Լ.Ա. Բարսեղյան: Թարգմանությունը Գեորգի Հակոբյանի: ՀԳԱԱ ՀՅԹԻ, Երևան, 2000:
  38. Մուրադյան Մ.Ա. Հայկական հարցը և ռուս հասարակական-քաղաքական ու պատմագիտական միտքը: ՀՀ ԳԱԱ Ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ: Խմբագիր՝ պրոֆ. Վ. Դիլոյան, Երևան, 1998:
  39. Յակոբսոն Մարիա, 1915, պատառիկներ օրագրություններից, Երևան, 1995:
  40. Յոհաննես Լեփսիուսը և հայ ժողովուրդը: Խմբագիր՝ Լ.Ա. Բարսեղյան: Երևան, 1998:
  41. Նանսեն Ֆրիտյոֆ., Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքը, Երևան, 1993:
  42. Պողոսյան Ստեփան., Պողոսյան Կարո., Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմություն: Հատոր չորրորդ: Հայկական հարցի և հայոց ցեղասպանության մատենագիտություն, Երևան, 2000:
  43. Պետրոսյան Աննա., Եղերապատում: Վեպ: Գիտական խմբագիր՝ պ. գ. դ. Լ. Բարսեղյան, ՀԳԱԱ ՀՅԹԻ, Երևան, 2002:

44. Ռեֆիկ Ահմեդ., Երկու կոմիտե՝ երկու ոճիր: Երևան, 1997:
45. Ռուսաստանի Պետական Դուման և Հայոց ցեղասպանությունը /1915-1917թթ./: Կազմող և ներածության հեղինակ՝ Արմեն Մարուքյան: Պատ. խմբագիր՝ Լ.Ա. Բարսեղյան: ՀԳԱԱ ՀՅԹԻ, Երևան, 2001:
46. Սահակյան Ռուբեն, Խուրավերոյան Կոստանդին: Հայոց ցեղասպանությունը տասնամյակների լույսի ներքո: Երևան, 1995:
47. Ստեփանյան Ստեփան, Յոհաննես Լեփսիուսը և Հայաստանը: Խմբագիր՝ Լ.Ա. Բարսեղյան: ՀԳԱԱ ՀՅԹԻ, Երևան, 2002:
48. Վերժինե Սվազյան. Արևմտահայոց բանավոր վկայություններ, Երևան, 1995:
49. Սվազյան Վերժինե. Մեծ Եղեռնը արևմտահայոց հուշապատումներում և թուրքալեզու երգերում: Պատ. խմբագիր՝ Ս. Բ. Հարությունյան: ՀԳԱԱ ՀՅԹԻ, Երևան, 1997:
50. Սվազյան Վերժինե. Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վերապրողների վկայություններ: Պատ. խմբագիրներ՝ պատմ. գիտ. դոկտոր Լավրենտի Բարսեղյան, բանասիր. գիտ. դոկտոր Սարգիս Հարությունյան, պատմ. գիտ. թեկնածու Ալեքսանդր Սաֆարյան: ՀԳԱԱ ՀՅԹԻ Երևան, 2000, 500 էջ: Հատորը հրատարակվել է Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության մեկենասությամբ:
51. Սվազյան Վերժինե. Հայոց ցեղասպանությունը և պատմական հիշողությունը: Պատ. խմբագիրներ՝ ՀԳԱԱ թղթակից անդամ Սարգիս Հարությունյան, պատմ. գիտ. դոկտոր Լավրենտի Բարսեղյան, պատմ. գիտ. թեկնածու Ալեքսանդր Սաֆարյան: ՀԳԱԱ ՀՅԹԻ Երևան, 2003:
52. Սիմոնյան Հ. Անդրանիկի ժամանակը: Երկու գրքով: Գիրք Ա, Երևան, 1996:
53. Տատրեան Վահագն. Հայկական ցեղասպանութիւնը խորհրդարանային և պատմագիտական քննարկումներով: Պայքար, 1995 /ԱՄՆ/:
54. Օհանջանյան Արտեմ., 1915թվական. անհերքելի վկայություններ /Ավստրիական վավերագրերը հայոց ցեղասպանության մասին/: Երևան, 1997:
55. Ֆիրբյուխեր Հ. Հայաստան 1915, գերմանացի սպայի վկայությունը, Երևան, 1995:

1. Амирханян М.Д., Русская поэзия и Ван, Ереван, 2002.
2. Амирханян М.Д., Россия и Армения. Очерк русско-армянских литературных отношений. Часть 1, Ереван, 2003.
3. Авакян Арсен., Черкесский фактор в Османской империи и Турции /вторая половина XIX-первая четверть XX вв./, Ереван, 2001 МИГА НАН РА Ответ. редактор: академик Грант Аветисян.
4. Авакян Арсен., Геноцид 1915г. Механизмы принятия и исполнения решений. изд. «Гитутюн» НАН РА, Музей-институт геноцида армян.Ереван, 1999.
5. Арабян И.А. Геноцид и его наказуемость /страницы истории: вчера и сегодня/. Ответ. редактор доктор ист. наук Барсесян Л.А. МИГА НАН РА, Ереван, 1999.
6. Армянский вопрос. Геноцид армян. Библиография литературы на русском языке /1877-1997/. Составители П.О.Оганесян, Э.А.Бабаян. Ответ. редактор и автор предисловия П.О.Оганесян. Редактор Э.Т.Данегян, Центр Изучения Национального Вопросы и Геноцида. Ереван, Хоск, 1998. 316с.
7. Багдасарян Роберт., Геноцид и армянская интеллигенция России.МИГА НАН РА, Союз армян России. Ответ. редакторы: доктора ист. наук Л.Барсесян, В.Тунян, Ереван, 2003.
8. Геноцид армян и русская публицистика, МИГА НАН РА, составление, редакция и вступительный очерк доктора филологических наук, профессора М.Д.Амирханяна, Ереван, 1998.
9. Геноцид армян и русская публицистика. Часть 1. Армянская община Москвы. Составление, редакция и вступительный очерк проф. М.Д.Амирханяна, М., 1997.
10. Закарян Анушаван., Трагедия армянского народа в оценке русских литераторов. МИГА НАН РА, Союз армян России. Ответ. редактор, доктор ист. наук А.Харатян, Ереван, 2003.
11. Марукян Армен., Армянский вопрос и политика России /1915-1917/, МИГА НАН РА, Союз армян России. Ответ. редакторы: В.Тунян, Р.Багдасарян, Ереван, 2003.

12. Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов. Ереван, 1993.
13. Не убий. Геноцид армян и русская поэзия 1895-1918, МИГА НАН РА, составление, редакция и вступительный очерк доктора филологических наук, профессора М.Д.Амирханяна, Ереван, 1996.
14. В.Г.Тунян., Армянский вопрос в русской печати 1900-1917. МИГА НАН РА, Ереван, 2000.
15. Фирбюхер Г. Армения 1915. Уничтожение Турцией культурного народа. Ответ. ред. В.Микаелян, Перевод с немецкого В.Микаелян, Изд. АН Армении, Ереван, 1991.

գ/ Անգլերեն

1. Hovhannisian Richard G. The Armenian Holocaust. A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres, and Disperation of the Armenian People, 1915-1923. Armenian Heritage Press. National Association for Armenian Studies and Research. Cambridge, Massachusetts. Second (Revised) Printing, 1980.
2. Hovhannisian N. The Armenian Genocide Armenocide, Yerevan, 2002, 108 p. Խմբագիր՝ Վ. Բարխուդարյան:

3. Պարբերականներ

1. «Գիտություն», 24.04.1996.
2. ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի գիտական աշխատություններ: 1996-2004 թթ.
3. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1995, թիվ 1, 2:
4. «Պատմություն» հանդես, «Տարև», 2002, թիվ 1:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք	3
Գլուխ Առաջին	
Չայոց ցեղասպանության վերաբերյալ փաստաթղթերի, վավերագրերի և հուշագրությունների հրատարակումը	5
Գլուխ Երկրորդ	
Գիտական հետազոտությունների հրատարակումը	41
<i>1. Ընդհանուր բնույթի ուսումնասիրություններ</i>	41
<i>2. Չայոց Մեծ Եղեռնը և Ռուսաստանը</i>	125
<i>3. Չայոց Մեծ Եղեռնի պատմագրության և մատենագիտության հարցեր</i>	145
Գլուխ Երրորդ	
Չայոց ցեղասպանությունը օտար հեղինակների հայերեն հրատարակություններում	165
Գլուխ Չորրորդ	
Չայոց ցեղասպանությունը տարբեր երկրների խորհրդարանական քննարկումներում	202
Գլուխ Հինգերորդ	
Չայոց ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման միջազգային գործընթացների լուսարանումը	231
Резюме	259
Summary	265
Օգտագործված գրականության ցանկ	271

КАРАПЕТЯН МГЕР СТЕПАНОВИЧ

**Проблемы Геноцида армян 1915-1916 годов
в постсоветской армянской историографии**

MHER S. KARAPETYAN

**The Problems of the Armenian Genocide
of in Post-Soviet Armenian Historiography**